

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КАРЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2021 № 2 (158)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар

В. В. Шуміло

Випускові редактори

С. А. Токарєв, Е. Л. Міден,
В. О. Чистяков

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Ласєвський,
В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко,
Н. Б. Реброва, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболь,
С. В. Шуміло, О. П. Реєнт

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннгрен,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянюк,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно,
Г. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджієв, Н. В. Шліхта,
К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія KB № 23837–13677P від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

© Редакція «Сіверянського літопису», 2021

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2021 № 2 (158)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

C. O. Павленко

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary

V. Shumilo

Technical Editors

S. Tokariiev, E. Miden,
V. Chystiakov

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngrén, S. Liashko, O. Mavrin,
R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Ploky, V. Polovets,
O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with the regional budget support of Chernihiv region within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media

Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine

Phone for reference: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: journals.urau/index.php/2518-7422

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2021

ЗМІСТ

У глиб віків

Мицик Ю. Цінні джерела до історії генеалогії козацтва другої половини XVII ст.	4
--	---

Історія міст і сіл

Фурсова Ю. До питання про облаштування цегельного виробничого комплексу Батурина другої половини XVIII ст. (на матеріалах фонду № 51 ЦДІА України, м. Київ)	12
--	----

Церковна старовина

Шуміло В. Чернігівське заслання С. О. Нілуса 1926–1928 рр.: за матеріалами слідчої справи ОДПУ	19
---	----

Мовою документів

Повідомлення про Україну італійських кореспондентів доби І. Мазепи (переклала з італійської С. Павленко)	31
Дробязко Н. Документи, які бережуть згадки про Пилипа Орлика (на матеріалах ЦДІА України, м. Київ)	35

Розвідки

Захаров В. Родинні зв'язки Трощинських з Леонтовичами (до питання походження яресківської гілки роду Трощинських)	40
Мартиненко В. Евакуації німецького населення з окупованих регіонів України на територію Третього рейху в зарубіжній та вітчизняній історіографії	48
Рой С. Предмети побуту та вжитку XX ст. у фондах НКМ ім. І. Спаського (на матеріалах колекційного опису родини Бровченко)	62

Літературознавчі студії

Шуміло С. Художній стиль давньоруського книжника: теоретичний аспект	68
Тихолоз Н. Літературний доробок Петра Франка: у пошуках творчого «я» ..	75

Дослідницькі нотатки

Стародуб А. «Брат застрелил митрополита в моем присутствии». Загадки біографії «родича» архімандрита Смарагда (Латишенка)	92
Крижанівський В. Повсякденне життя вихованців Глухівського учительського інституту в 1874–1914 рр.	107
Белько О. Відкриття приватних гончарно-черепичних майстерень на Полтавщині за допомогою кредитування (1904–1916 рр.)	115
Коваль-Фучило І. Сучасні комеморативні практики переселенців із затоплених сіл (Київська, Хмельницька, Чернігівська області)	123

Рецензії. Огляди. Анотації

Гордієнко Д. Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. Київ: Дух і Літера, 2020. 632 с.	134
Блакитний М. Іваницька С., Демченко Т. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 568 с.	139
Студьонова Л. Зауваги та доповнення до книги Михайла Жирохова «“Червоні” партизани Добрянщини: за лаштунками радянських міфів»	143

Некрологи

Гриньова О. «Ріка любові поза часом»: пам'яті Юрія Сбітнєва	149
Молочко С. «Обнадієна весною»: слово про Ганну Василівну Арсенич-Баран	152
Павленко С. Пам'яті краєзнавця та історика Олександра Львовича Ільїна ...	155

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

ЦІННІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ГЕНЕАЛОГІЇ КОЗАЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

DOI: 10.5281/zenodo.4756170

© Ю. Мицик, 2021. CC BY 4.0

Під час свого першого наукового стажування у Польщі у 1978/1979 навчальному році свої зусилля я спрямовував на архівні кверенди (пошуки) в архівосховищах Варшави, Вроцлава і Кракова. В ході здійснення цих пошуків у моє поле зору потрапив рукописний збірник № 402 з відділу рукописів (далі – ВР) Бібліотеки Чарторійських у Кракові (далі – БЧ) під назвою «Оригінали з часів Яна Казимира 1648–1670 рр. У ньому дійсно зібрані оригінали (хоча наявні й копії) кореспонденції коронної канцелярії з гетьманами України: листування короля Яна Казимира, представників уряду Речі Посполитої. Але трапляються й адресовані їм листи кримських правителів (хана Мухамед-Гірея IV, великого візира Сефер Кази-аги, нурадин-солтана Адиль-Гірея), трансільванського князя Д’єрдя II Ракоці. Однак на чільному місці перебувають листи гетьманів України, починаючи від обрання Б. Хмельницького у 1648 і завершуючи 1671 р., також генерального писаря Івана Груші, полковника Костянтина Виговського, протокол допиту полоненого повстанця Дмитра Сулимки. Особливу цінність являють собою оригінали різних угод, дипломатичних інструкцій, присяг тощо, під якими часто стояли підписи верхівки Гетьманщини. Цей збірник використовувався польськими істориками, які друкували деякі його документи (Людвік Кубаля, Францішек Равіта-Гавронський, Збігнев Вуйцік та ін.)¹. Як не прикро, українські історики зверталися до нього рідше (Вацлав Липинський, Василь Герасимчук, Іван Крип’якевич, Дмитро Дорошенко)² і деякі публікували, хоча справедливості ради скажемо, що їхні можливості були дуже обмежені. У свою чергу я зняв копії або зробив виписки з ряду документів і опублікував частину їх в різних виданнях³. У деяких випадках вдалося зробити навіть фотокопії. Це стосувалося тих сторінок, де були вміщені автографи козацької старшини під текстами присяги на вірність 31 серпня 1658 р. у зв’язку з підписанням Гадяцького договору, під протоколом допиту Дмитра Сулимки (липень 1666 р.). В інших випадках довелося обмежитися виписками (під текстом оригіналу Чуднівсько-Слободищенського договору 1660 р., текстом дипломатичної інструкції на сейм, ухваленої нараді 1666 р. в Лисянці та ін. Власне й ті фотокопії, які вдалося зробити, я не використовував, оскільки в часи СРСР їхня публікація була неможлива з відо-

¹ Див., наприклад: Kubala Ł. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656–1657. С. 432–433 (факсимільне перевидання: Warszawa, 1917); Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzezy ukaińskie. Lwów, 1914.

² Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. Київ, 1994; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Київ, 1961. №№ 367, 401; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985.

³ Див., наприклад: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2014. Т. 4. №№ 24, 71, 115 та ін.

мих причин. Потім вони були поховані в моєму архіві, і я їх вдруге виявив майже випадково.

Ці підписи є цінним артефактом, оскільки дають певні можливості для відновлення характеру особистості, свідчать про рівень його освіченості й тому вони наводяться в цій публікації. Аналіз підписів теж дає важливі дані, щоб уточнити склад національної еліти Гетьманщини, час каденції на посаді у Війську Запорозькому. Зазначимо, що зупинимось тільки на тих персонах та їхніх каденціях лише в тих випадках, якщо вони розходяться з даними сучасних довідників Ю. Гаєцького⁴ та В. Кривошеї⁵ або взагалі відсутні у них⁶.

Перш за все, зупинимось на постаті Федора Виговського, посада якого взагалі не згадана. Він був двоюрідним братом по батьківській лінії гетьмана І. Виговського, відзначився як дипломат⁷, отже, його участь у переговорах з представниками Речі Посполитої під Гадячем була закономірною. Тиміш Носач посідав уряд генерального обозного у 1655–1657, 1658–1663, 1665 рр., отже займав одну з найвищих посад у Війську Запорозькому. Далі йдуть інші дигнітарії, прізвищ яких взагалі не знаходимо у відомих на сьогодні джерелах. Виняток складає генеральний писар Остафій Фецович, якого Ю. Гаєцький і В. Кривошея подають як Остапа (Євстафія) Фанстєвича (Фацієвича). Тут же передаємо ім'я та прізвище особи так, як він сам називав себе. Згадується також сотник Переяславського полку Стефан Сулима, але під 1659 р., і вказується, що в цей період він був сотником Бориспільської сотні цього полку. До того ж, В. Кривошея подає й інше його прізвище – Северин. Що стосується Андрія Романенка, то він перебував на посаді сотника Другої Полкової Переяславської сотні, у той час як Сулима очолював Першу Полкову сотню. Ничипір Григорович дійсно був седнівським сотником Чернігівського полку, а Крисько Лук'янович, посада якого не згадується, посідав уряд писаря Кременчуцького полку. Тимуш Нигович (Ніковець) у реєстрі значиться без титулу як один з двох (другим був згадуваний вище Ничипір Григорович) представників Чернігівського полку. Але що означає «ляховицький писар» – залишається незрозумілим.

Підписанти другого ряду не були нижчими за рангом, вони йшли паралельно першим. Його відкриває один з авторів Гадяцького договору, керівник української делегації на сейм Речі Посполитої, де мали затверджувати цей договір, канцлер Великого князівства Руського Ю. Немирич. Те, що він обіймав також посаду київського полковника, дізнаємось тільки з цього підпису. Г. Лісницький дійсно був натоді миргородським полковником. А ось ім'я Прокопа Верещаки, чернігівського коморника доби Речі Посполитої, виникає тут досить несподівано. Верещака належав до української православної шляхти, перейшов на український бік в часи гетьманування І. Виговського, його родич Василь Верещака був слугою короля Яна Казимира й одночасно агентом української розвідки ще на початку Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. Імен Семена Лобаченка, сотника стависького Білоцерківського полку, Андрія Дубини, сотника настаського того ж полку, Якова Гуляницького, полкового ніжинського сотника, не знаходимо в довідниках.

Єдиний з трьох представників Коша Запорозької Січі Кирило Андрієнко, який присягав королю, зафіксований як чигиринський полковник у 1659 р., а потім спливає як кременчуцький полковник у березні – вересні 1661 р., і як сотник цього ж полку у 1661–1663 рр. Дійсно обіймали вказані посади Іван Косинський,

⁴ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Cambridge, Massachusetts, 1978. Т. 1–2.

⁵ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 1997.

⁶ Відзначимо, що в реєстрі учасників козацького посольства на сейм Речі Посполитої, який ратифікував Гадяцький договір, і які отримали винагороду з державного скарбу, знаходимо тих же осіб. Щоправда, їхнє коло було ширшим. Виглядає так, що не всі члени делегації, які отримали гроші, склали присягу вірності королю (Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2014. Т. 4. С. 407–408; Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 125–127).

⁷ Мищик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ, 2004.

сотник веркіївський у 1654–1659 рр., Онисько Товстевич (Товстович), сотник пісковський у 1659 р., Василь Скребець (Скрибач, Скрибенко), сотник лохвицький у 1657–1659 рр. (з перервами), Іван Грицюта, сотник багацький у 1659 р., Іван Зарудний, осавул Миргородського полку у 1658–1659 рр., Григорій Зарудний, сотник старосанжарський Полтавського полку у 1658–1659 рр., Іван Груша, генеральний писар у 1657–1659 рр.

А от те, що уманський полковник (1666–1667 р.) і генеральний суддя в гетьмана П. Дорошенка (1669 р.) Григорій Білогруд посідав уряд бабинського сотника Уманського полку, довідуємося з цього списку вперше. Це стосується Івана Хильченка, сотника Торчинської сотні Білоцерківського полку, Василя Петровського, сотника Ходорковської сотні того ж полку, Івана Богатиренка (Богатиревича), сотника Коростишівської сотні того ж полку. Окремо варто сказати про двох персон. Перша з них – Максим Булига, сотник зінківський (?). За даними Ю. Гаєцького він перебував на цій посаді у 1659 р., а в 1664 р. посідав уряд уманського полковника. Друга – Калин Соколовський, позначений як житомирський сотник Київського полку. Це, очевидно, Клим Соколовський, хоча і в списку, і в реєстрі козацького посольства, які отримували винагороду з Коронного Скарбу, останній записаний саме під цим дивним іменем Калин.

Далі наводяться підписи представників Правобічної Гетьманщини під протоколом допиту Дмитра Сулимки (липень 1664 р.). Його відкривають найвищі представники Правобережної Гетьманщини, серед яких бачимо Петра Дорошенка (майбутнього гетьмана), Михайла Радкевича, Івана Лупину, Святослава Кривецького. Якщо Радкевич і Кривецький дійсно обіймали вказані посади (щоправда каденцію Радкевича можна трохи продовжити: з листопада 1663 по липень 1664 р.), то імені генерального осавула Івана Лупини взагалі не зустрічаємо ні в довідниках, ні в джерелах, крім цього підпису.

Далі йдуть полковники. На першому місці, звичайно, чигиринський, а саме Федір Коробка, котрий посідав уряд чигиринського полковника у 1648–1649, 1664 рр. (з перервами). Федір Джулай обіймав посаду черкаського полковника у 1658–1659, 1663–1664 рр., але тут виступає як кальницький полковник. Характерно, що він був єдиним неписьменним і за нього підписався Яблонкевський (?), писар Черкаського полку. Прізвище останнього взагалі невідоме, навіть якщо його прочитати як Яблонський. Григорій Пододня та Остап Гоголь були відповідно полковниками курсунським і брацлавським, хоча останній згадується в довідниках як полковник кальницький у 1649, 1674 рр. і подільський (подністрянський) у 1658–1676 рр. Ім'я Стефана Федоровича взагалі невідоме.

Ян (Іван) Креховецький перебував на посаді курсунського полковника у листопаді 1657, вересні 1658 – липні 1659, генерального писаря у 1649, генерального судді у 1663–1665 рр. (з перервами). На останній посаді його заміняв Герман Гапонович (суддя у 1664 р.). Самійло Фридрихович, якого часто називають Фридрикевичем, дійсно посідав уряд білоцерківського полковника, а ще й генерального осавула при гетьмані Степані Опарі. Додамо, що з його удовою одружився гетьман І. Мазепа. Михайло Ханенко дійсно був уманським полковником у 1664, 1667–1671 рр., а потім гетьманом Правобічної Гетьманщини у 1669–1674 рр. Про Тиміша Носача мова вже йшла, але тут він підписаний без вказівки на посаду. Знаходимо й підпис Самійла Зарудного – відомого дипломата, який брав участь в укладенні Переяславсько-Московського договору 1654 р., посідав уряд генерального судді в 1652–1657 рр. Паволоцький полковник Ярош Грициненко в літературі (В. Липинський) згадується під дещо зміненим прізвищем Грицина. Київський полковник Павло Янович – це не хто інший, як Павло Яненко-Хмельницький, племінник Б. Хмельницького, дипломат, київський полковник у 1654–1659 (з перервами), 1664 (у Тетері). Тиміш Хмура (?), полковник кальницький цього часу, згадується у довідниках і в Липинського. Найманих піхотних полковників взагалі не досліджували за рідкісними винятками (Ілля Новицький) і згадка Гаврила Годуненка виглядає несподіваною.

Звернімося ще до підписів під присягою старшини Війська Запорозького 31 серпня 1658 р. На жаль, їхню фотокопію нам не вдалося зробити, однак ми скопіювали вручну. Бачимо тут, як і в підписах, котрі наводяться нижче під № 1, Тимоша Носача. Отже, відкриває цей список прізвище не тільки Носача, але й Самійла Зарудного, каденцію якого можна продовжити на рік. Наступними йдуть судді Федір Лобода і Герман Гапонович. Про останнього вже згадувалось, а Лобода перебував на посаді переяславського полковника у 1649–1651 рр. та генерального судді в 1658–1659 рр. Далі йдуть полковники. Першим з них стоїть підпис чигиринського Ілляша Багаченка (Багаченка), який обіймав цю посаду у 1650–1651, 1658 рр. Далі – підпис черкаського Федора Бурляя, який обіймав посаду генерального судді у 1674 р. (за гетьманату Петра Дорошенка). Як бачимо, він посідав уряд черкаського полковника у 1658 р. Наступним йде Лєвонович (його ім'я написано нерозбірливо) як канівський, але такого полковника не знаходимо в інших джерелах. Про Івана Креховецького, чий підпис тут стоїть, вже йшлося вище. Стоять тут і підписи ніжинського полковника Григорія Гуляницького – героя Конотопської оборони 1659 р., і майбутнього гетьмана, прилуцького полковника Петра Дорошенка.

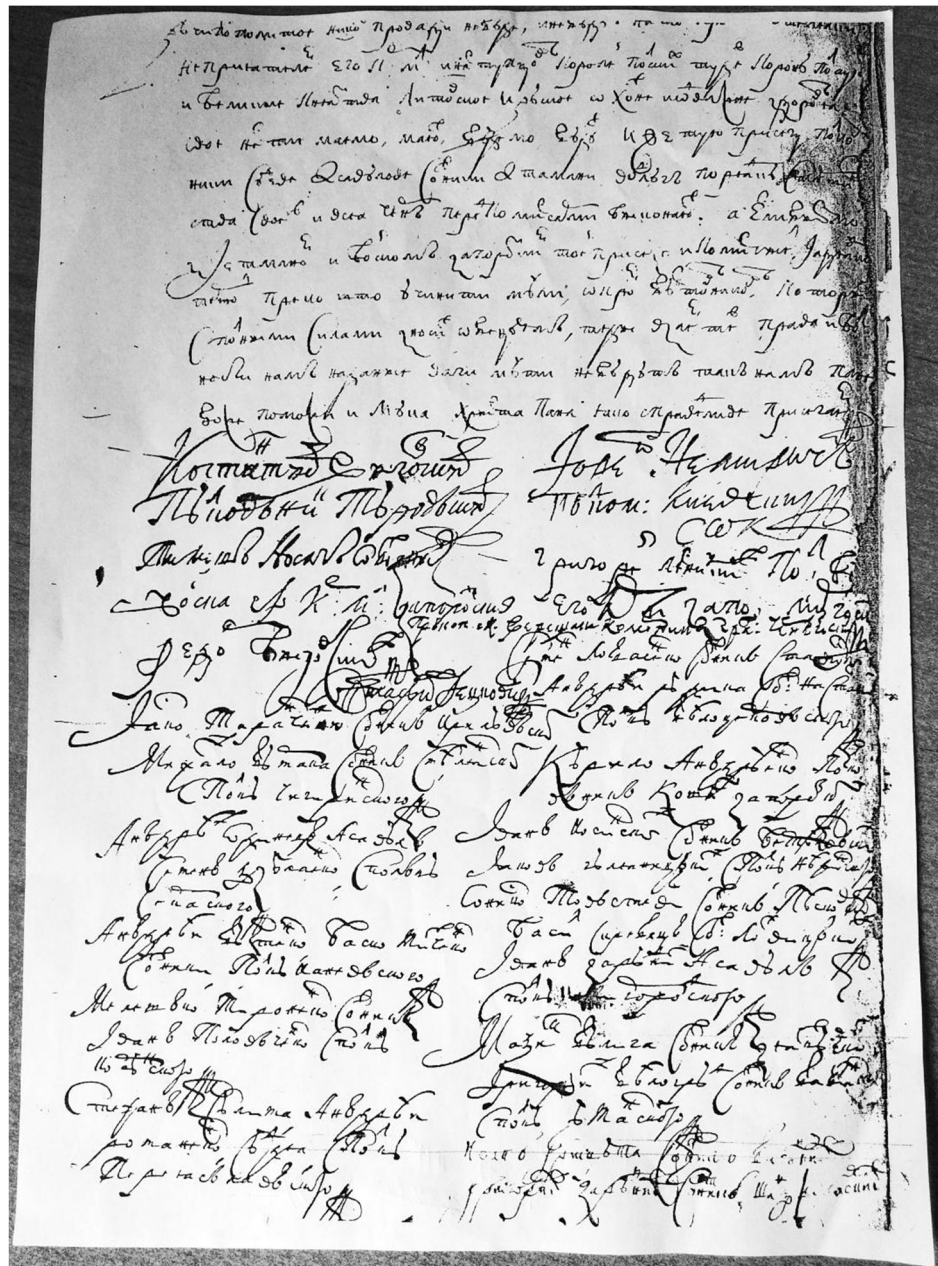
Наступний документ – це Чуднівсько-Слободищенський договір 17 жовтня 1660 р. між Гетьманщиною та Річчю Посполитою. Його підписав насамперед полковник Петро Дорошенко, оскільки він був головою української делегації та навіть в підписі вказано, що він є «комісар». Також до неї входили Григорій Лісницький, уманський полковник Михайло Ханенко, Іван Кравченко («комісар»), Михайло Махаринський (Махаржинський)⁸. Крім того, договір підписали Лаврін Капуста, суботівський сотник, який досі був відомий як дипломат і суботівський отаман; ряд старшин Уманського полку, про яких майже нічого не відомо (виняток складає бабанський сотник Григорій Білогруд, про якого вже йшлося; Федір Хрепчик, уманський сотник; Семен Грозденко, сотник (назва сотні написана нерозбірливо). Очевидно, Брацлавський полк представляли Костянтин Гуца, кублицький сотник; Павло Крутняк, вербицький сотник; Стефан Варктало (?), бершадський сотник. З Білоцерківського полку представниками були фастівський сотник Павло і сотник Стефан Скидан. Щоправда, замість останніх, які були неписьменними, підписався чигиринський полковник Гарасим Каплонський.

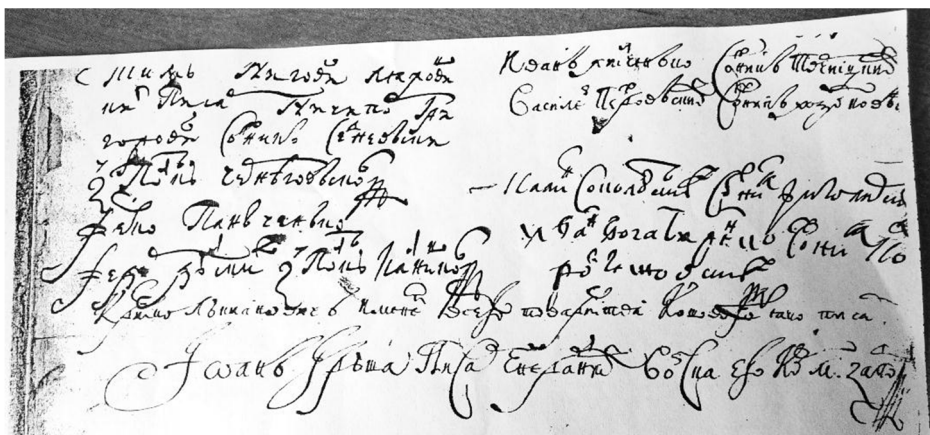
Врешті зупинимося на інструкції козаків, прийнятій на раді в Лисянці у лютому 1666 р. і направленій на сейм Речі Посполитої. Цей документ був детально розглянутий Д. Дорошенком, який звернув увагу на прізвища підписантів⁹. Отже, тут бачимо насамперед підпис гетьмана Петра Дорошенка. Далі йдуть прізвища генеральної старшини: обозного Івана Демиденка, суддів Михайла Суличича та Семена Багаченка, писаря Яна (Івана) Чекаловського, осавулів Павла Апостола і Демяна Пиляя; також полковників чигиринського Прокопа Бережецького, черкаського Богдана Калістрата, курсунського Гната Улановського, білоцерківського Харка Тарасенка, паволоцького Яроша Гриценка, уманського Григорія Білогруда, торговицького Стефана Щербини, кальницького Василя Лобойка, брацлавського Михайла Зеленського, подільського Євстафія Гоголя, серденяцьких полковників Федора Михайленка, Матвія Канівця, Василя Волошина, запорозьких полковників Семена Корсунця, Пилипа Івановича, Івана Чорнобиля, врешті Сави, сотника Кременчуцького полку.

Таким чином, наведені дані дозволяють внести важливі корективи у реєстри дигнітаріїв Гетьманщини часів Руїни, особливо на правому боці Дніпра, яка рясніє «білими плямами».

⁸ Дмитро Дорошенко, згадуючи про текст угоди і підписи під нею, допустився неточності, прочитавши прізвище Махаринського як «Махержинський» (Дорошенко Д. Гетьман... С.43).

⁹ Ч.–ВР. № 402. С. 633; Дорошенко Д. Гетьман... С. 75.

1658 р., вересень. – Підписи козацької старшини під присягою на вірність королю Яну Казимиру.

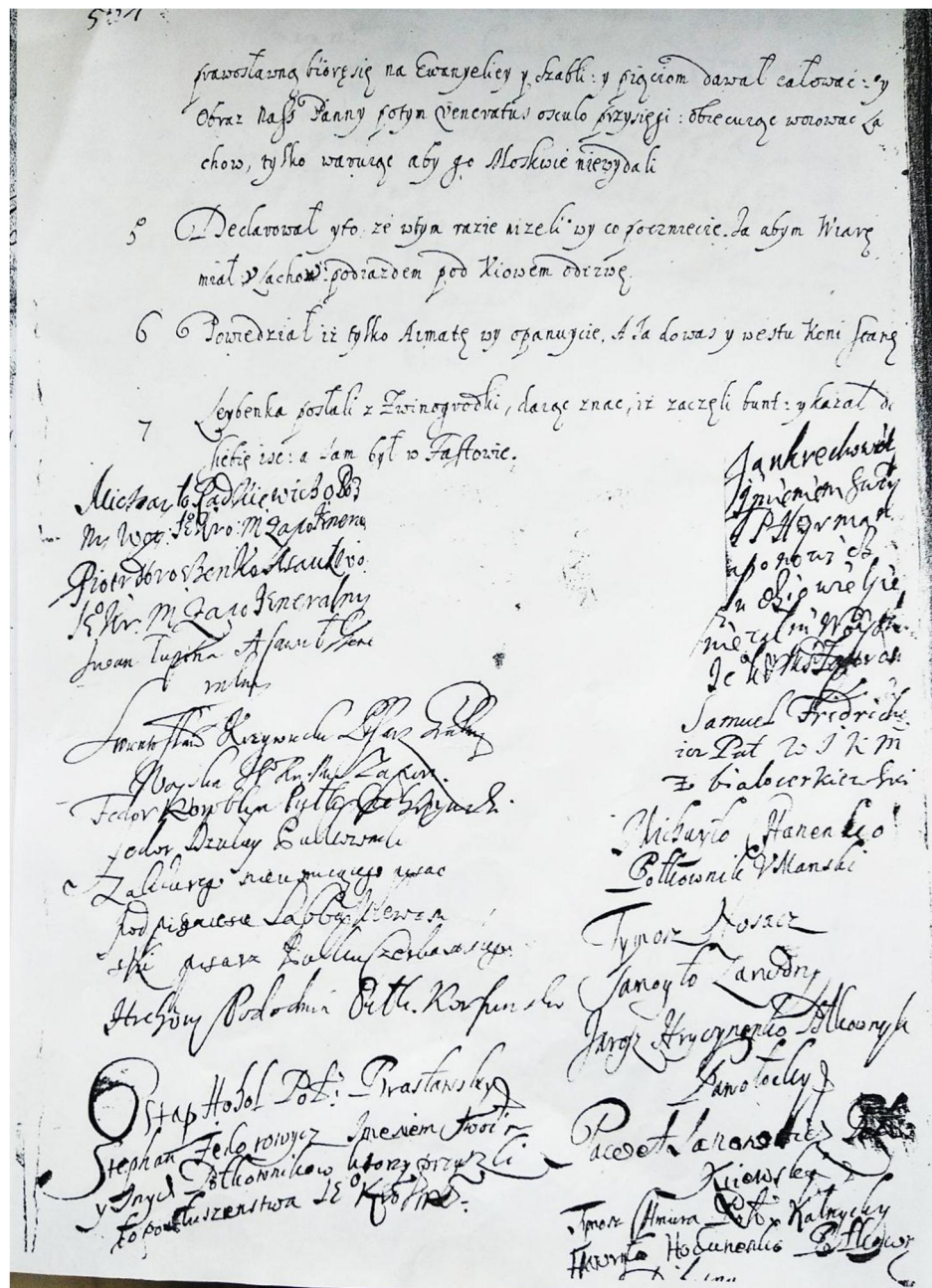
1-й ряд

«Костянтин Виговський, полковник туровський
Тиміш Носач, генеральний обозний
Федір Виговський
Остафій Фецович, генеральний писар
Яцько Таранченко, сотник крилівський
Михайло Бурмака, сотник смілянський Чигиринського полку
Андрій Одінець, осавул
Семен Дублянко, сотник Черкаського полку
Андрій Бузманко, Василь Митченко, сотники Канівського полку
Мелешко Тараненко, Іван Половченко, сотники Корсунського полку
Стефан Сулима, Андрій Романенко, сотники Переяславського полку
Тимуш Нигович, ляховицький писар
Ничипор Григорович, сотник седнівський Чернігівського полку
Фесько Панченко, Федір Дульський з Кальницького полку
Крисько Лук'янович.

2-й ряд

Юрій Немирич, полковник київський
Григорій Лісницький, полковник миргородський
Прокіп Верещака, коморник чернігівський
Семен Лобаченко, сотник стависький
Андрій Дубина, сотник настаський Білоцерківського полку
Кирило Андрієнко, полковник Коша запорозького
Іван Косинський, сотник веркіївський
Яків Гуляницький, сотник ніжинський
Онисько Товстевич, сотник пісковський
Василь Скребець, сотник лохвицький
Іван Зарудний, осавул Миргородського полку
Максим Булига, сотник зінківський
Григорій Білогруд, сотник бабинський Уманського полку
Іван Грицюта, сотник багацький
Григорій Зарудний, сотник санжарський Полтавського полку
Іван Хильченко, сотник торчинський
Василь Петровський, сотник ходорковський
Калин Соколовський, сотник житомирський Київського полку
Іван Богатиренко, сотник коростишевський
Іван Груша, генеральний писар».

(БЧ. – ВР. – № 402. – Автограф. – С. 250–251).

1664 р. – Підписи представників Правобічної Гетьманщини під прото-
колом допиту Дмитра Сулимки.

Михайло Радкевич, генеральний обозний
Петро Дорошенко, генеральний осавул
Іван Лупина, генеральний осавул
Святослав Кричевський, генеральний писар
Федір Коробка, полковник чигиринський
Федір Джулай, полковник кальницький, за котрого не вміючого писати, під-
писався Заблонкевальський (?), писар Черкаського полку
Григорій Пододня, полковник корсунський
Остап Гоголь, полковник брацлавський

Стефан Федорович, іменем своїм і інших полковників, котрі перейшли до
послушенства його королівської мості

Ян Креховецький, іменем своїм

Герман Гапонович

Самуель Фридрихович, полковник білоцерківський

Михайло Ханенко, полковник уманський

Тиміш Носач

Самійло Зарудний

Ярош Грициненко, полковник паволоцький

Павло Янович, полковник київський

Тиміш Хмура (?), полковник кальницький

Гаврило Годуненко, полковник піхотний

(БЧ.-ВР. – № 402. – Автограф. – Арк. 534).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 10 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю. Цінні джерела до історії генеалогії козацтва другої половини XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 4–11. DOI: 10.5281/zenodo.4756170.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2021). Tsinni dzherela do istorii henealohii kozatstva druhoi polovyny XVII st. [Valuable sources for the history of the Cossacks' genealogy in the second half of the XVII century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 4–11. DOI: 10.5281/zenodo.4756170.

УДК 94:666.712](477.51)«17»

Юлія Фурсова

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБЛАШТУВАННЯ ЦЕГЕЛЬНОГО ВИРОБНИЧОГО КОМПЛЕКСУ БАТУРИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДУ № 51. ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ, М. КИЇВ)

DOI: 10.5281/zenodo.4771939

© Ю. Фурсова, 2021. CC BY 4.0

***Мета дослідження** полягає в аналізі наявних публікацій та впровадженні до наукового обігу виявленого в ЦДІАК України м. Києва документу, що стосується функціонування цегельних заводів у гетьманській столиці Батурині за часів гетьманства К. Розумовського. У статті розглянуто та проаналізовано питання, які розкривають облаштування Батуринського цегельного комплексу станом на 1765 р.: перелік господарських, житлових, промислових та складських приміщень, робочого інвентарю. Подані та проаналізовані матеріали дають змогу ширше схарактеризувати функціонування батуринського цегельного комплексу станом на 1765 р. Крім того, матеріали дозволяють отримати нові відомості про забудову Батурина в середині XVIII ст. **Наукова новизна** полягає в здійсненому вперше комплексному аналізі публікацій та запровадженні до наукового обігу нововиявлених архівних матеріалів фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Вивчення діяльності промислових підприємств Батурина є досить актуальним з огляду на розгортання комплексних досліджень забудови та економічного розвитку міста в середині XVIII ст. Під час підготовки публікації автором були використані загальнонаукові методи історичного дослідження. **Висновки:** Попри наявні наукові розвідки, на сьогодні залишається безліч нез'ясованих питань щодо діяльності промислових підприємств Батурина, зокрема цегельних заводів. Наведені в статті відомості дозволяють встановити, що цегельний комплекс займав велику територію, на якій розміщувалась низка житлових, господарських, складських та виробничих будівель. Наведена у статті інформація доводить, що в середині XVIII ст. батуринський цегельний комплекс був потужним підприємством. Окреслені в статті питання лише частково проливають світло на безліч нез'ясованих питань, які стосуються діяльності цегельного комплексу. Подальше дослідження порушеної проблеми дасть змогу повніше дослідити економічний розвиток Батурина в середині XVIII ст.*

***Ключові слова:** Батурин, гетьман Кирило Розумовський, цегельні заводи, цегельний майстер, Карло Пеллі, гетьманська столиця, робочий інвентар.*

У середині XVIII ст. в Батурині починається бурхливий розвиток промисловості, що було пов'язане з заходами К. Розумовського по відновленню гетьман-

ської столиці і, відповідно, розбудови міста. Відомо, що на початку 1750-х рр. в околиці Батурина відкриваються цегельні заводи.

Функціонування батуринських цегельних заводів на сьогодні залишається малодослідженою проблемою. Наразі невідома точна кількість таких підприємств, не виявлено архівних джерел, які засвідчують як дати їх заснування, так і припинення діяльності, їх точне розташування та облаштування.

Порушену проблему частково розглянуто у ряді праць дослідників регіону цього періоду. Так, П. Нечипоренко навів відомості, що цегельню було засновано у 1751–1752 рр., та проаналізував матеріали, які характеризують її функціонування, зокрема, навів дані про контракти з майстрами, забезпечення цегельні робочою силою, умови зберігання цегли, кількість печей, на яких вироблялася продукція¹. М. Терех підтвердив думку П. Нечипоренка про те, що це було вельми потужне підприємство, а також висловив припущення, що цегельня була розташована в південно-східній частині Батурина, в урочищі «Гуринова долина»². Дослідниця історичної топографії Батурина Н. Саєнко навела відомості щодо декількох цегельних підприємств гетьманської столиці. Спираючись на Генеральний опис Лівобережної України 1765–1768 рр., вона довела, що розміщувалося це підприємство поблизу суконної фабрики К. Розумовського.

Інший цегельний завод був розташований у заплаві Сейму біля підніжжя тераси навпроти палацово-паркового ансамблю гетьмана, що, перш за все, обумовлено можливістю здійснення вигідної та швидкої доставки будівельного матеріалу³. Ю. Мищик та І. Тарасенко навели відомості, що на підставі наказу Генеральної Військової канцелярії, датованого 1751 р., батуринський сотник Дмитро Стожок отримав завдання знайти місце для будівництва цегельні та вирішив це досить радикально, захопивши земельну ділянку Батуринського Крупицького монастиря, розташовану між Батурином і с. Обмачевом неподалік р. Сейм: «минув прочие угодные к зделки кирпича места, пахотное поле монастыря ... занял»⁴.

У нашій публікації на підставі аналізу документів з фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві розглянуто та проаналізовано питання, які стосуються облаштування батуринської цегельні. Вважаємо за необхідне також запровадити до наукового обігу справу № 19986, у якій міститься інформація, що стосується порушеної проблеми. Зокрема, у справі зазначено: «при цегельному батуринському заводі різних споруд та матеріалів», далі йде досить детальний опис споруд аж до розмірів (як для проживання майстрів та працівників, які були залучені до роботи на цегельні, так і для їх господарських потреб, і безпосередньо виробничі приміщення), перелічена значна кількість знарядь праці, яка використовувалася для здійснення виробничих операцій.

Цитати, що наводяться в статті, апробовані до сучасної української мови для полегшення їх сприйняття та розуміння. Міри довжини також максимально адаптовані для сучасного розуміння, проте зазначимо, що в XVIII ст. вони не були сталими, тому можливі незначні відхилення у розмірах.

Так, у справі № 19986 першим подається опис житла цегельного майстра, яке складалося із сіней, хати з додатковою кімнатою та пекарні: «одна хата с комнатою и впричолку, в длину та хата саженой треаршинных двох без трех четверток аршина, а в ширину двох с четвертью аршина, комната в длину одного

¹ Нечипоренко П. Фабрики Розумовського на Посем'ї. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1927. Кн. XI. Праці історичної секції за редактуванням акад. М. Грушевського та професора О. Грушевського. С. 185–208.

² Терех М. І. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII–XIX ст.). *Батуринська старовина*. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. Київ, 2008. С. 401.

³ Саєнко Н. А. Забудова Батурина XVII–XVIII ст.: будівлі виробничого призначення. *Батуринська старовина*: збірник наукових праць. Чернігів, 2020. Вип. 8 (12). С. 18–26.

⁴ Мищик Ю., Тарасенко І. Документи фонду 154 ЦДІАК України як джерело з історії Батуринського Свято-Микільського Крупицького монастиря. *Батуринська старовина*: збірник наукових праць. Київ, 2019. Вип. 7 (11). С. 81–100.

сажня без полчвертки аршина, а в ширину два с чверткою аршина. В той же хате печь варистая з грубою и котелком мурованным, железом укрепленные; окон врезанных в хате три, а в комнате одно з оболонками, дверей в комнату одни, а с комнаты одни»⁵. Якщо перевести вище наведені розміри у сучасну систему мір, то бачимо, що розмір жилої опалюваної частини квартири цегельного майстра становив 6,82 x 7,79 м.

Далі описано сіни: «рубленные в шулы в длину саженой двох из двома аршины, а в ширину двох з 1 чверткою аршина, а чрез оные хата другая напротив пекарня з печью варистою, в длину и ширину двох саженой з 1 аршином, окно в ней врезаное едно, а простых двое»⁶. Пекарня мала комору розміром: «в длину саженой двох с чверткою аршина, а в ширину двох без чверти аршина» (5,13 x 4,78 м). Погріб був таких же розмірів, як і комора. Поряд розташовувався «сарай плетневой, в длину пяти саженой с половиной, а в ширину двох с двома аршин» (13,64 x 6,38 м). Усі ці споруди були покриті солом'яним дахом. Для проживання робітників була призначена хата: «рубленая над берегом к Батуруину, где работники жили, в длину и ширину трех саженой покрыта дранью» (7,5 x 7,5 м).

На території виробничого комплексу розміщувалась і кузня: «в длину и ширину полтрети сажня под землею и у дверях прибой и засовка и ключ железные».

Далі, судячи з опису, містилась інформація про кухню та житлову хату, адже в ній була розташована груба і вариста піч: «хат две одна з стелею накладною в длинну трех саженой без аршина, а в ширину двох саженой з п'ятьма чвертками аршина, з грубою, окон врезанных четыре, прибои и притяжка железные. Другая з середины мазаная з печью варистою в четырех окнах простых з оболонками, в длину и ширину двох саженой з половиною аршина» (5,30 x 5,30 м). Поряд розташовувалася велика хата, що використовувалася для випікання хліба робітникам підприємства: «в длину и ширину трьох саженой» (7,5 x 7,5 м). У цій хаті було: «окон простых четыре, з сеньми рублеными в шулы». Також хата мала комору: «на складе железных материалов, з засеками наусып провианта» розмірами комора: «саженой двох с п'ятьма чвертками, а в ширину трьох» (5,85 x 7,44 м).

У сінях була відгороджена дранню хижка, в якій стояло 2 ступи, також був погріб розміром «в один сажень» (2,48 x 2,48 м). Пекарня мала комору розміром: «в длину саженой двох с чверткою аршина, а в ширину двох без чверти аршина» (5,13 x 4,78 м). Був і погріб такого ж розміру, як і комора.

Поряд був розташований «сарай плетневой, в длинну пяти саженой с половиной, а в ширину двох с двома аршина» (13,64 x 6,38 м). Усі споруди мали солом'яні дахи. Для проживання робітників слугувала хата «в длинну и ширину трьох саженой» (7,5 x 7,5 м) з дерев'яних колод, покрита дранню; хата стояла уздовж берега⁷.

Підтвердження наведеної у джерелі вказівки на те, що працівники цегельні – від її керівника і до простих робітників – мешкали на території виробничого комплексу, містяться і в інших документах.

Так, до прикладу, в 1751 р. Генеральна військова канцелярія уклала контракт з іноземним майстром Карло Пеллі. У контракті йшлося про те, що цьому майстрові мали виділити квартиру для проживання і, крім того, забезпечувати провіантом⁸. З указу гетьмана від 13 травня 1752 р. випливає, що на утримання

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. (далі – ЦДІАУ м. Київ). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 31 зв.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Арк. 32.

⁸ Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка та ін.; Редколегія: Коваленко О.Б. та ін. Вид. 2-ге, доповнене. Чернігів, 2012. С. 159–160.

та оплату праці робітників цегельного заводу на місяць виділялося 2 четверики борошна, гарнець круп, сало, олія, сіль⁹.

Крім майстрів, для належного функціонування цегельного комплексу, доставки та перевезення як сировини, так і готової продукції потрібна була значна кількість тягової сили – волів. Так, станом на 1765 р. на батуринській цегельні було задіяно 286 волів¹⁰. Для них на цегельному комплексі було побудовано три великі хліви: «состоящая окружностью, в них саженой в длину 87 трехаршинных, а в ширину трех с половиною» (215 x 8,68 м). Для возів та саней збудовано окремих сараїв: «в длину саженой сорок восемь, а в ширину четырех саженой» (119 x 9,92 м). Були ще й дві комори (російською – «амбары»): «один длиною шести (14,88 м), а другой восьми саженой (19,84 м), а в ширину те оба амбара по полтретя сажня (6,20 м)». Для робітників, які доглядали за волами, побудовано окрему хату: «рубленая курная в длину и ширину трех саженой под драбью (7,44 x 7,44 м). Сени при ней плетневые в длину трех саженой з аршином а в пригонку трех саженой без аршина» (8,15 x 6,73 м).

Далі подано інформацію про спеціальний погріб для утримання ще однієї категорії робітників цегельні – «колодників»: «в длину и ширину трех саженой, без окон, к коим завесы большие к дверям сделанные з крючками и приболами».

У джерелі подана й інформація щодо виробничих приміщень, у яких випалювали цеглу: «сараи в коих кирпич делается». Вказується і їх топографічна прив'язка відносно сторін світу: «з боку Батурина», «з боку Обмачева», «паралельно лінії берега водойми». Наведено й інформацію щодо цих сараїв: «1. От Батурина в длину саженой трех аршинных сто а в ширину пяти (216 x 10 м)¹¹. От Батурина ж по залом в длину двести тридцать пять, да понад берегом от Обмачева в длину сто двадцать девять, а в ширину пяти трехаршинных саженой (275 x 10 м). В состоящем неподалеку от воловни первом в длину восемьдесят саженой, а в другом, идущом з того к острогу, длиною восемьдесят пять саженой, а в третьем, притяглом рогом поблизу к висписаной большой хате, тридцать девять длиною, а в ширину все три сарая четыре с половиною саженой»; згідно цього ми розуміємо, що перший сарай мав розміри (210 x 11,16 м), інший був такий самий, а третій – 96,7 x 11,16 м. З наведеної інформації робимо висновок, що всього діяло три виробничі цехи, причому третій складався із 3-х сараїв однакової ширини. Далі йдеться про печі, у яких випалювали цеглу. Станом на 1765 р. їх нараховувалося 5 і використовувались вони для випалювання ста тисяч цеглин¹². Звертаючись до інших архівних документів, маємо констатувати, що кількість печей в різні роки різнилась, що, перш за все, обумовлювалося безпосередньою потребою в цеглі та потужністю підприємства в конкретний момент часу. Відомо, що в 1751 р. Генеральна військова канцелярія зобов'язала Д. Стожка облаштувати три сараї довжиною 100 аршин і шириною 6 сажнів (71 x 12 м), а також «двое печей для делания кирпича и черепицы три, для делания кирпича форм – 200, тележок для возки глины – 100, для возки кирпича – 100»¹³.

Безперечно, цегельний комплекс працював для забезпечення будівельних потреб гетьманської столиці. Проаналізувавши архівні справи, наводимо дані щодо кількості випаленої цегли за різні роки.

Так, зі справи «Дело о строительстве городов Глухова и Батурина» випливає, що в 1754 р. було заготовлено та доставлено 3061620 одиниць цегли, цегли на фундамент – 1000 возів, сірої цегли – 3280000 одиниць¹⁴.

У «Доношении в Экспедицию строений Батуринского и Глуховского» за 1756 р. вказано, яку кількість цегли було виготовлено по факту: «жженого кир-

⁹ Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. С. 167–168.

¹⁰ ЦДІАУ м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 35 зв.

¹¹ Там само. Арк. 32 зв.

¹² Там само. Арк. 33.

¹³ Батурин: сторінки історії... С. 160.

¹⁴ ЦДІАУ м. Київ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1481. Арк. 41.

пича – 5827490, серого кирпича – 1 миллион 20 тыс»¹⁵. У 1757 р. на батуринській цегельні було виготовлено 242990 одиниць цегли, як зазначено: «на новостроящийся дом»¹⁶.

З метою належного забезпечення діяльності батуринського цегельного комплексу потрібна була відповідна кількість робочого інвентарю. Вартий уваги перелік інвентарю, який зберігався в коморі на момент складання документу: «лопатах железных целых и ламаных – 11, в один пуд и четыре фунта; Ножов кирпичных годных – 57, в тридцать пять фунтов; шворников тачковых целых – 26, а латаных – 2, в 1 пуд, семь с половиною фунтов; Лопатень – 1 новый, в шесть фунтов; Заступов целых – 8, латаный – 1, шесть фунтов; Сокир целых – 24, латаных – 3; Копаница – 1, в какой весу пять фунтов с четвертью¹⁷. Плешень новых – 4, старая – 1, в коих весу четырнадцать фунтов с половиною; Копил железный – 1, в три фунта без четверти; Ковадел разбитых – 3, в коем весу по одному пуду, новое – 1, в один пуд и двадцать фунтов; Молотов верштаков – 2; Клещей ковальских годных – 4, в коих весу восемнадцать фунтов; обушных – 1, шпарого – 1, шрубул – 1, друшлаков – 2, колваш – 1, аспис – 1, вишмихунок – 1, гвозданица – 1, напилек – 1, стоячка – 1, что чоботы куют, – в них весу двадцать фунтов с половиною; Нашромка железная в кузне в пенку – 1, Форма железная в горну вмазаная – 1, Молотков кирпичных ломаных – 2, Кельня – 1, в коих весу два фунта с четвертью; Резцов колесных – 2, в них весу один фунт с половиною; Стругов простых целых – 2, ломаный – 1, бондарский кривый – 1, весу в оных с деревом зти фунта с половиною; шруботан – 1 с ключом в девять фунтов¹⁸; Скобелок з двома ручками – 2, одноручка – 1, в них весу один фунт и три четверти; Затирачок бондарских – 2; натягач бондарский деревянный з железным крюком – 1; Спустов бондарских – 2, один фунт с четвертью; Долот простых небольших – 3, з рихвати да одно жолобчатое, свердлов разных целых – 3, зломленный – 1, клинов железных целых – 4, в них весу двадцать один фунт с половиною; Пил тертичных годных – 2, з риховками и при оных ключ, в них весу четырнадцать фунтов; Перечневых пил – 3, одна большая а две ламаных, в них весу тринадцать фунтов с половиною; Крюков от пожарного случая – 4, вила – 1, в них весу один пуд и один фунт; Рыхов с колец точковых – 65, в них весу четырнадцать фунтов с четвертью; Тулок тачковых – 9, в них весу один фунт с половиною; Кандал ножных целых – 4, ламаных – 6, кандал ручных целых – 4¹⁹, цепь шейных целых – 5, клеймов что волю клеймовать – 2, в них весу один фунт и полчетверти; Порплища и веретено у жорнов ручных – 2, в них весу один фунт с четвертью; Лопаток новых деревянных – 14; Заступилень – 60; Шкур чиненых спалых казенных волов – 22; шкура нечинена – 1; железа плоского в который 11 пуд 13 фунтов; точило – 1, в нем железо весу пять фунтов; Мехов ковальских – 3, з железными дисами; ночвы большие – 1; кожухов старых – 10; Свит старых – 2; Рукавиц старых – 4 пары; шапок старых – 8».

Далі наведено перелік речей, що зберігалися в коморі: «цебриков новых – 128; Ряжок новых – 50; Ведер незаживных – 3; Четвертей что хлеб меряют – 2; Печатных четверичков – 2; Гарцов печатных – 2; Мазниц для насыпу дегтю – 6; Форм старых незаживных – 250; Форм простых новых – 140²⁰. Разнородных форм кирпичных – 45; Дегтю в бочке на два корхи – 1; Под коляски осей – 3; Да под возы осей струганых – 23, Ободов новых и латаных – 10; Старых осей с подосками – 4; Рогож старых збитых – 25; Лубя струганого в амбар – 100; Нестру-

¹⁵ ЦДІАУ м. Київ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1481. Арк. 47 – 47 зв.

¹⁶ Нечипоренко П. «Національні строєнія» 1748–65 рр. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського. *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри з історії України в Києві*. Київ, 1929. Т. 2: виданий на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. С. 45–55.

¹⁷ ЦДІАУ м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 60.

¹⁸ Там само. Арк. 33 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 34.

²⁰ Там само. Арк. 34 зв.

ганого под поветкою – 100; Стояк надегом новый – 1; Сажниц – 2; Уголка в амбар четвертей – 6; Тертиц в амбар – 16; Колес новых в амбар – 3; Тесу крей и в амбар находится тесин – 6; Под сырым кирпичем тесу – 146; Тертиц под кирпичем – 25; Обаполков под кирпичем – 16; Бочок дегтяных – 2; Корыт больших – 2; Кадей больших для насыпу хлеба – 3; Для варива кадовбов с кухов старых – 15; урезков – 9; Дежок что хлеб месить – 2; Тачок простых без колесец – 72; Тачок коробочковых без колесец – 12; Колесец тачковых годных з утулками – 13; Без утулок – 30; Негодных колесец – 37; Вozов годных и повозками с колесами и войтами без драбин – 28; Драбин вozовых годных – 34; Вozов ящиковых – 3; Ручок рядовок новых – 200²¹. Ящиков вozовых не на вoзax – 4; Карет годных – 40; Гринджол годных к повокам – 68; Полозя з гринджол старого годного полозов – 10; полозов новых без оплений тесаных – 63; Колес старых годных – 17; Колес битых – 9; Столов что кирпич сырой делался годных – 28; Спорченных – 45; Ваг что сено важить без веревок – 2; При печах кипричных тесин долгих целых – 3, а одна на двое переколота; Дров при печах 1 аршин; Фридур на четырех столпах – 2; Черпаков – 2; Волон при кирпичных батуринских заводах – 286; Лесов два купленных, 1 за уступ войскового канцеляриста Алексея Войцеховича, другой в жителя Нехаевского Никиты Гавриловского за селом Рыжками; Сена на бело-вежском степу скирд – 10, во всякой скирте по 200 копиц²².

Отже, цегельний комплекс займав велику територію, на якій була розташована низка житлових, господарських, складських та виробничих будівель. Наведена у статті інформація дає можливість стверджувати, що станом на середину XVIII ст. батуринський цегельний комплекс був потужним підприємством. Окреслені у статті дані лише частково проливають світло на безліч нез'ясованих питань, які стосуються діяльності цегельного комплексу в Батурині.

References

Mytsyk, Y., Tarasenko, I. (2019) Dokumenty fondu №154 TsDIAK Ukrainy yak dzherelo z istorii Baturynskoho Sviato-Mykylskoho Krupytskoho monastyria [Documents of the fund №154 of CDIAC of Ukraine as a source on the history of Baturyn St. Nicholas Krupitsky monastery]. *Baturynska starovyna – Baturyn antiquity*, 7 (11). Kyiv, Ukraine.

Saienko, N. A. (2020). Zabudova Baturyna XVII–XVIII st.: budivli vyrobnychogo pryznachennia [Buildings of Baturyn of the XVII – XVIII centuries: buildings of industrial purpose]. *Baturynska starovyna – Baturyn antiquity*, 8 (12). Chernihiv, Ukraine.

Terekh, M. (2008). Promyslovist Baturyna doby K. Rozumovskoho (XVIII–XIX st.) [Industry of Baturyn in the time of K. Rozumovsky (XVIII–XIX centuries)]. *Baturynska starovyna – Baturyn antiquity*. Kyiv, Ukraine.

Фурсова Юлія Володимирівна – завідувач відділом «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Небережна, 1, м. Батурин, 16512, Україна).

Fursova Julia V. – Head of the Department «Palace of the Hetman Kyryll Razumovsky» National Historical and Cultural Reserve «Hetman's capital» (Naberezhna Street, Baturin, 16512, Ukraine).

E-mail: b.palaz@ukr.net

²¹ ЦДІАУ м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 35.

²² Там само. Арк. 35 зв.

**ON THE QUESTION OF THE ARRANGEMENT
OF THE BATURYN BRICK PRODUCTION COMPLEX
OF THE SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY
(BASED ON FUND MATERIALS № 51 OF THE CENTRAL STATE
HISTORICAL ARCHIVE OF UKRAINE, KYIV)**

The purpose of the study is to analyze the available publications and introduce into scientific circulation the newly discovered document in the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, which concerning brick factories in the hetman's capital Baturyn during the time of Kyryllo Razumovsky. There were considered and analyzed issues related to the arrangement of the Baturyn brick complex, as of 1765, which provides information on commercial, residential, industrial and warehouse facilities and a list of working equipment. The submitted and analyzed materials allow to learn more about the functioning of the Baturyn brick complex as of 1765, in addition, the materials provide more information about the construction of Baturyn in the middle of the eighteenth century.

The scientific novelty lies in the first comprehensive analysis of publications and the introduction into scientific circulation some new archival materials from the fund № 51 of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. The topic of Baturyn's industrial enterprises is quite relevant in the complex of research of Baturyn's construction and economic development of the city as of the middle of the XVIII century.

During the preparation of the publication the author used general **scientific methods** of historical research.

Conclusions: Despite of the available scientific research, today there are many unresolved issues regarding Baturyn's industrial enterprises, including brick factories.

The statement presented in the article gives us an understanding that the brick complex occupied a large area, where located a number of residential, commercial, warehouse and industrial buildings. The information in the article proves that as Baturyn brick complex was a powerful enterprise of the middle of the eighteenth century. Finally, we understand that the issues outlined in the article only shed light on many unresolved issues related to the activities of the brick complex. Further study of the raised topic will provide an opportunity to study the economic development of Baturyn in the middle of the eighteenth century.

Key words: Baturyn, Hetman Kyryllo Razumovsky, brick factories, brick master, Carlo Pelly, hetman's capital, working equipment.

Дата подання: 14 квітня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 9 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Фурсова, Ю. До питання про облаштування цегельного виробничого комплексу Батурина другої половини XVIII століття (на матеріалах фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2021. №2. С. 12–18. DOI: 10.5281/zenodo.4771939.

Цитування за стандартом APA

Fursova (2021). Do pytannia pro oblashtuvannia tselnoho vyrobnychoho kompleksu Baturyna druhoi polovyny XVIII stolittia (na materialakh fondu № 51 Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy, m. Kyiv) [On the question of the arrangement of the Baturyn Brick Production Complex of the second half of the eighteenth century (based on fund materials № 51 of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 12–18. DOI: 10.5281/zenodo.4771939.

УДК 235.3 32.03

Віталій Шуміло

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЗАСЛАННЯ С. О. НІЛУСА 1926–1928 рр.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛІДЧОЇ СПРАВИ ОДПУ

DOI: 10.5281/zenodo.4740145

© В. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Біографія дореволюційного церковного письменника С. О. Нілуса (1862–1929) досить широко досліджена, а його книги, присвячені діяльності православних подвижників благочестя, знову перевидаються і користуються попитом читачів. Однак у його біографії до недавнього часу все ще залишалися «білі плями», головним чином через відсутність необхідних документів, у результаті чого деякі періоди його життя та діяльності досі не вивчені. Один із таких періодів – заслання 1926–1928 рр. С. О. Нілуса до Чернігова та його арешт у Чернігові в 1927 р. з подальшою висилкою за межі УРСР. Про чернігівський період життя письменника в літературі трапляються лише епізодичні згадки, оскільки матеріали щодо його проживання в Чернігові, арешт, перебування під слідством та ін. до недавнього часу були засекречені. Розсекречення в Україні архівів карних органів СРСР і, зокрема, слідчих справ ОДПУ–НКВС 1920–1930-х рр. дозволило ознайомитися, без будь-яких купюр, зі справою С. О. Нілуса в Чернігові, а матеріали цієї слідчої справи в повному обсязі запровадити до наукового обігу. У запропонованій статті вперше проводиться детальний аналіз слідчої справи № 36 Чернігівського ОДПУ на С. О. Нілуса, публікуються документи, які відкривають раніше невідомі факти біографії письменника, дати його арештів, коло спілкування в Чернігові і т. п., що і є **метою** публікації. **Наукова новизна** полягає в запровадженні до наукового обігу матеріалів «чернігівської» слідчої справи С. О. Нілуса, які раніше були засекречені.

Ключові слова: С. О. Нілус, церковний письменник, гоніння на Церкву, чернігівська єпархія, репресії в СРСР.

Письменницька доля відомого літератора та церковного діяча дореволюційних часів Сергія Олександровича Нілуса (1862–1929) тісно пов'язана з Україною. Як С. О. Нілус сам зазначає в одній зі своїх книг, саме в Україні він отримав «духовний поштовх», «духовні враження», які врешті-решт подвигли його взятися за перо: «В 1882 году ... я был в Киеве. Стояли чудные сентябрьские дни, на которые так щедро бывает наша южно-русская (українська – В.Ш.) осень. Уличная киевская жизнь кипела и была ключом: весь Киев, казалось, от мала и до велика жил на улице; особенно Крещатик бурлил и шумел веселой, оживленной и впечатлительной толпой, той толпой, какой обычно не встретишь на городских улицах нашего севера. Под жарким солнцем юга рождаются, растут и созревают характеры совсем иного типа, чем те, которыми дарит нас наше тусклое, бледно-туманное, холодное небо»¹.

¹ Нілус С. «Близ есть, при дверех...» О том, чему не желают верить и что так близко. Сергиев-Посад: Тип-я Свято-Троице-Сергиевой лавры, 1917. С. 3–4.

У ці теплі вересневі ночі кияни споглядали дивовижне явище на небі – комету, «блестящую, яркую, огромную, прорезавшую своим хвостом около трети видимого юго-западного неба и как-то внезапно появившуюся на киевском горизонте. Теплыми и темными осенними ночами весь Киев собирался к памятнику Св. Владимира наблюдать это таинственно-грозное небесное явление. От этого памятника оно особенно хорошо было видно во всей своей ослепительно-величавой устрашающей красоте. Поистине величественное и жуткое было это зрелище!...»² Це «величне і моторошне видовище» над київським небом настільки вразило «християнина только по имени» Нілуса, що стало причиною справжньої метаної та змусило замислитися над важливими та складними духовними питаннями, а відтак стало й «предметом размышления, но уже не с обыденно-мирской точки зрения, а с христианско-эсхатологической»³. Так з'явилися його найкращі книги про подвижників благочестя православної Церкви: «Великое в малом» (1903), «Сила Божия и немощь человеческая» (1908), «Святыня под спудом» (1911), «На берегу Божьей реки» (1911) та інші. А відкриття С. О. Нілуса в царині християнської аскетичності – вчення прп. Серафима Саровського про «стягання Духа Святого»⁴ – спричинило справжній «духовний сплеск» в Руській Церкві (й ширше – в помісних Церквах православної ойкумени) та сприяло розвитку руху ісихазму від столиці імперії до її найвіддаленіших куточків⁵.

Під час громадянської війни С. О. Нілус із дружиною Оленою Олександрівною переховувався від більшовиків саме в Україні, що й зберегло йому життя: «в первые же дни революции Нилусов посетил князь Владимир Давидович Жевахов, будущий епископ Иоасаф, который пригласил их переехать в его полтавскую усадьбу Линовицу, Пирятинского уезда. ... Нилусы сразу приняли это предложение. Они немедленно перебрались на Украину. Если бы они этого не сделали, они бы не уцелели. В Новгородской губернии вскоре начался голод и страшнейший террор. Все местные друзья Нилусов погибли. В Полтавской же губ[ернии] еще долгое время не было нарушено мирное положение: народ продолжал жить в довольстве... Конечно, вскоре после прихода советской власти всего этого не стало»⁶. В Україні у 1919 р. вийшло й останнє друковане видання С. О. Нілуса – життєпис відомого київського подвижника-ісихаста схігумена Серафима (Ковша, 1850–1920)⁷.

Ці події з життя С. О. Нілуса більш-менш відомі й описані дослідниками творчості письменника, але є один епізод із часів його перебування в Україні, про який в літературі трапляються лише згадки. Його детальний опис став можливим тільки в наші часи завдяки декомунізації в Україні, коли для дослідників став вільним доступ до багатьох раніше засекречених документів, зокрема – до слідчих справ ОДПУ–НКВС 1920–1930-х рр. Йдеться про перебування та арешт С. О. Нілуса в Чернігові в 1926–1928 рр. У запропонованій статті вперше запроваджуємо до наукового обігу матеріали цієї слідчої справи в повному обсязі⁸. Раніше лише деякі документи із неї були доступні для дослідників⁹.

² Нілус С. «Близ есть, при дверех...» О том, чему не желают верить и что так близко. С. 4.

³ Там же.

⁴ Нілус С. Великое в малом. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. Сергиев-Посад: Тип-я Свято-Троице-Сергиевой лавры, 1911. С. 179–219.

⁵ Кологривов Иоанн, иеромонах. Очерки по истории русской святости. Siracusa, 1991. С. 398–403; Стрижев А. Н. По следам Сергея Нилуса: Раздумья, встречи, разыскания. Москва: Паломник, 1999. С. 122–153.

⁶ Концевич Н. Ю. Краткое жизнеописание С. А. Нилуса. *Неизвестный Нилус* / Публ., сост., коммент. Р. В. Багдасаров, С. В. Фомин. В 2-х тт. Москва: Паломник, 1995. Т. 1. С. 33–34.

⁷ Нілус С. А. Игумен Мануил (в схиме Серафим): Основатель Рождество-Богородичного монастыря в Церковщине под Киевом и Свято-Георгиевского скита близ г. Умани Киевской губернии. Киев: Тип-я 1-й Киевской артели печатного дела, 1919. 246 с. Детальний аналіз книги див.: Дятлов В. Остання книга С. О. Нілуса. *Київська старовина*. 2002. № 3. С. 52–59.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 3175. 38 арк.

⁹ Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и жизнь, 2001. 68 с.; Михайловский Димитрий, диакон. Три Пасхи исповедника: О пребывании С. А. Нилуса в Чернигове. *Вера и жизнь*. 2009. № 1–2. С. 33–47;

В Україну С. О. Нілус, як уже згадувалося вище, виїхав ще напередодні більшовицького заколоту 1917 р. і прожив тут близько восьми років. Тож найбільш криваві роки громадянської війни та червоного терору письменник пережив у селі Линовиця Пирятинського повіту Полтавської губернії, зараз – Прилуцький район Чернігівської області.

Точні дати арештів С. О. Нілуса радянською владою досі були невідомі, дізнаємося про них вперше із «чернігівської» слідчої справи. Уперше Нілуса було заарештовано 1 вересня 1924 р. в Линовиці й поміщено до Прилуцької в'язниці, але через шість місяців, 26 лютого 1925 р. його відпустили¹⁰. Другий арешт відбувся в Києві 14 жовтня 1925 р., після чого письменник був «немедленно препровожден в Москву, прямым сообщением, с конвойным» [Арк. 13]. 21 жовтня він вже перебував у тюрмі на Луб'янці¹¹. Через п'ять місяців, 31 січня 1926 р. справу було «совершенно ликвидировано на том основании, что его литературная деятельность, за которую он был арестован оба раза, совершенно прекратилась в 1916 г., до Советской власти, и он был выпущен с обязательством о невыезде из Москвы» [Арк. 13]. 6 квітня письменник отримав вирок: «вільне заслання» у будь-яке місце в СРСР, окрім столичних та крупних промислових міст [Арк. 13]. Відтак 11 квітня 1926 р. родина Нілусів опинилася в Чернігові та оселилася у колишнього поміщика М. М. Комаровського в будинку по вул. Успенській, 29¹².

Із листа О. О. Нілус до Н. Ю. Концевич, відправленого в травні 1926 р., дізнаємось, що письменника в Чернігові тепло прийняли й увели до кола місцевої церковної інтелігенції: «Страстную почти всю провели в церкви¹³, наслаждаясь монастырской службой, хотя и очень длинной, но не утомительной. Церковь эта одна осталась православной, и потому в ней соединяются все верующие¹⁴. И большое единение и любовь между ними. Некоторые уже и нас приняли в эту любовь, и на Святой мы были то у одних, то у других и познакомились с очень хорошими семьями, которые и детей своих воспитывают в истине и правде»¹⁵. Початок Страсної седмиці в 1926 р. припав на 30 квітня, Великдень – 5 травня, відповідно Світла (Свята) седмиця, незабаром після якої було написано листа О. О. Нілус, – 6–12 травня. Отже, Нілуси прибули до Чернігова під час Великого посту і Пасху зустрічали вже з новими друзями, які знали й цінували творчість відомого церковного письменника.

Було б дивно, якби С. О. Нілус жив самотньо й не долучився до місцевого церковного та культурного життя. Так, наприклад, 30 грудня 1926 р. на квартирі прихожанки Мельникової (по вул. Леніна, 30) був проведений нелегальний добродійний музичний концерт, організований Нілусом [Арк. 19, 25]. Зібралось близько 30-ти чоловік міської інтелігенції: отримані кошти відправлено чернігівським архієреям, які відбували заслання, – архієпископові Пахомію (Кедрову, 1876–1937) та єпископові Дамаскину (Цедрику, 1877–1937), а також надано допомогу архимандриту Георгію (Смельницькому, 1896–1937), який у той час перебував у чернігівській в'язниці. З Пахомієм та Дамаскиним Нілус був знайомий раніше, зі Смельницьким, – популярним в Чернігові настоятелем «ісихастського» Троїце-Іллінського монастиря, – він встиг познайомитися й подружитися ще

Бельман С. Сергей Нилус: реанимация мифа. *Евреи Левобережной Украины: История и культура*. Материалы VII-го научного семинара (4 апреля 2012 г., г. Чернигов). Чернигов, 2012. С. 43–61.

¹⁰ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 3175. Арк. 13. Далі при посиланні на слідчу справу будемо вказували лише номери аркушів у квадратних дужках в тексті статті.

¹¹ Концевич Н. Ю. Краткое жизнеописание С. А. Нилуса. С. 40.

¹² Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 46; Михайловский Димитрий, диакон. Три Пасхи исповедника... С. 35. У той час це була вул. Південна, на яку перейменовано колишню Успенську, згодом – В. О. Антонова-Овсієнка, зараз знову Успенська. Номер будинку теж був інший – 11-й [Арк. 4].

¹³ Свято-Троїцький собор Троїцько-Іллінського чоловічого монастиря.

¹⁴ У 1926 р. православній Церкві в Чернігові належали лише Троїцький собор та невеличка Іллінська церква, інші були або закриті, або передані «обновленцям».

¹⁵ Цит. за: Концевич Н. Ю. Краткое жизнеописание С. А. Нилуса. С. 41.

до арешту о. Георгія¹⁶. До речі, про музичний благодійний концерт дізнаємося саме зі слідчої справи – допомога репресованому духовенству буде чи не найголовнішим звинуваченням С. О. Нілуса.

Справу №. 36 на «Нилуса Сергея Александровича по 73 ст. УК. У.С.С.Р.» розпочато 24 квітня 1927 р. й виписано ордер за № 24 на «обыск, ревизию, выемку документов и книг положенных запрещений» із зазначенням: «в не зависимости от обыска арестовать» [Арк. 3]. Обшук проведено у цей самий день; згідно з протоколом обшуку, у С. О. Нілуса вилучені лише «книга Гладкова “Путь к познанию бога”¹⁷ и две фотокарточки, т. к. гр-н Нилус отказался назвать фамилии лиц снятых на них» [Арк. 4].

24 квітня 1927 р. святкувався Великдень, отже, відомого й шанованого церковного письменника було заарештовано на Пасху, незабаром після святкового богослужіння та причастя. Навряд чи це було збігом обставин...

Цікаве свідчення щодо сили духу важко хворого 65-річного письменника знаходимо в рапорті оперуповноваженого Чернігівського ДПУ Хатьомкіна, який здійснював обшук і арешт: «Нач. окротдела ГПУ. Рапорт. Доношу что во время производства операции на квартире гр-на Нилуса Сергея Александровича ... Нилус во время операции держал себя спокойно, успокаивал взволнованных жильцов дома и отпускал реплики вроде: “Это мне преподнесли красное пасхальное яичко, я очень рад пострадать за веру” или “Не волнуйтесь все от Бога, он когда-то оплатит за эти неприятности”. По окончании обыска, я об’явил Нилусу, что он арестован и попросил его приготовиться к следованию за мною, на что Нилус попросил попрощаться и собрав всех жильцов дома возле иконостаса находящегося в его комнате затеял целое богослужение. После молитвы Нилус благословил всех присутствующих и последние целовали ему руки. Перед выходом из дому Нилус велел домашним налить для него бутылку святой воды и взял с собою вышел из дому распевая “Христос воскрес” это пение поддерживали и все жильцы дома, вышедшие провожать Нилуса на улицу. Пом. упол. СОО Хатемкин 25. IV. 27 г., г. Чернигов» [Арк. 2].

Лише через два дні, 26 квітня, ухвалено постанови «о принятии дела к производству» [Арк. 1] та «об изменении меры пресечения»: «Мерой пресечения способа уклонения обвиняемого Нилуса Сергея Александровича от суда и следствия и воздействия на ход такового избрать содержание под стражей в Черниговском Допре, о чем об’явить Нилусу под росписку» [Арк. 6]. І тільки 27 квітня зроблено записи в «анкеті для обвинувачених» [Арк. 7–7 зв.] та проведено перший допит [Арк. 9–9 зв.].

Зазначимо, що в постанові «о пред’явлении обвинения» від 27 квітня 1927 р., ухваленій ще до першого допиту С. О. Нілуса й узагалі до проведення слідчих дій, фактично вже було винесено вирок, оскільки в ній чітко прописувалося, до яких саме результатів слідство має прийти: «Я, пом. упол. СОО Черниговского Окротдела ГПУ Хатемкин, рассмотрев дело на гр. Нилуса Сергея Александровича нашел: Что по материалам, имеющимся в деле устанавливается, что Нилус Сергей Александрович в продолжении Марта-Апреля м-цев 1927 г. неоднократно среди гр-н г. Чернигова распространял слухи возбуждающие недоверие к Власти и дискредитировавших ее, руководствуясь ст. 131 УПК постановил: Привлечь гр. Нилуса Сергея Александровича в качестве обвиняемого по данному делу, пред’явив ему обвинение по 73 ст. УК УССР» [Арк. 8]. Окрім слідчого Хатьомкіна, обвинувальну постанову підписав «нач. СОО Колпакчи», затвердив «нач. Окротдела ГПУ Пейзнер».

¹⁶ «Хорошего архимандрита арестовали перед Страстной. Мы успели его еще повидать. Скорбь эта была для всех», – із цитованого вище листа О. О. Нілус до Н. Ю. Концевич (Там же. С. 41). Про архім. Георгія (Смельницького) див.: Шуміло В. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 89–106.

¹⁷ Так у тексті; тут і далі подаємо документи без зміни стилістики, правопису тощо.

Стаття 73 Кримінального кодексу УСРР, за якою ОДПУ намагалося засудити С. О. Нілуса, загалом цікава, особливо її останнє речення: «Измышление и распространение в контр-революционных целях ложных слухов или непроверенных сведений, могущих вызвать общественную панику, возбудить недоверие к власти или дискредитировать ее, карается – лишением свободы на срок не ниже шести месяцев. При недоказанности контр-революционности означенных действий наказание может быть понижено до трех месяцев принудительных работ»¹⁸. Тобто, навіть якщо слідству не вдасться довести провину підслідного, він все одно має бути покараним, хоча б і на незначний термін; головний посыл цієї статті – покарання має відбутися за будь-яких обставин.

За твердженням ОДПУ, «материалы, имеющиеся в деле», доводили антирадянську діяльність С. О. Нілуса, однак насправді у справі, окрім протоколів допитів підслідного від 27 квітня та 6 травня 1927 р., інших матеріалів – речових доказів, допитів свідків тощо – немає. Перший допит було проведено після пред’явлення постанови, і він, як випливає з протоколу, був досить коротким та поверховим. Слідство цікавило три питання: ставлення письменника до радянської влади, коло його спілкування в Чернігові та ставлення до «політики». На ці питання Нілус коротко відповів: «Отношение мое к Соввласти таково, что время власти пришло и всякое сопротивление и бесполезно и вредно о чем я неоднократно заявлял в беседах с знакомыми мне лицами и заявлял в О.Г.П.У. К политике я отношусь совершенно индифферентно. В г. Чернигове я имел вообще очень ограниченный круг знакомых, бывал только лишь у гр. Флерова, очень редко, раза два или три бывал у Лоцинских и если вел с ними беседы то только на религиозные темы и не касался политики, а если вопросы затрагивались и политические то я всегда заявлял, что время Соввласти пришло, т. е. что всякая другая власть для русского народа не подходит. Пред’явленное мне обвинение я отрицаю и не признаю себя в нем виновным. Больше показать ничего не имею записано верно в чем и расписываюсь» [Арк. 9–9 зв.].

Другий – і останній – допит відбувся через дев’ять днів, 6 травня. Вочевидь, цього разу слідчий задавав більше питань, адже в протоколі допиту відповіді вже займають приблизно 1,5 аркуша дрібним почерком. Запитання слідчого в протоколі не зафіксовані, але, оскільки відповіді розділяються поміж собою абзацами, можна з достатньою долею ймовірності припустити, скільки було запитань і що саме цікавило слідство. Відповіді письменника цікаві й нам, особливо у тій їх частині, що стосується світоглядних позицій, – наприклад, ставлення С. О. Нілуса до радянської влади.

Отже, перше питання – коло спілкування. Ймовірно, слідчим були названі імена людей, із якими С. О. Нілус протягом року перебування в Чернігові спілкувався частіше, ніж із будь-ким іншим, тому відповідь цього разу більш детальна: «К своим первым показаниям я могу добавить что кроме моих знакомых Флерова и Лоцинского я бывал еще несколько раз у священника Ивана Смоличева, обыкновенно я к нему заходил после явки на регистрацию в Окротдел Г.П.У. Бывая у Смоличева я только лишь один раз встретился в саду, около дома где жил Смоличев, Патеру Петра Ивановича. С Патерой мне ни одного раза не пришлось говорить и я совершенно незнаю какие он имеет воззрения на окружающее» [Арк. 10]. Привертає увагу, що серед імен своїх знайомих письменник вдруге називає ім’я відомого філолога та педагога, першого ректора Чернігівського учительського інституту Олексія Павловича Фльорова (1866–1954), із родиною якого Нілуси познайомились через Комаровських і дружили весь час свого перебування в Чернігові. Священик Іоанн Смоличев (1889–1937), брат відомого українського історика-археолога П. І. Смоличева (1891–1947?), також був найближчим однодумцем і, напевно, духівником Нілусів під час їх чернігівського заслання.

¹⁸ Кримінальний Кодекс УСРР (редакція 1922 р.). *LawBook.online: юридический портал*. URL: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/kriminalniy-kodeks-usrr-64886.html>.

Наступне питання – благодійний концерт на допомогу репресованому духовенству, про який стало відомо ОДПУ. Відповідь чітка та лаконічна: «Ни на каких вечеринках как в 1926 году так и 1927 году я не бывал и фамилию “Мельникова” первый раз слышу» [Арк. 10].

Однак слідство така відповідь не влаштовує й, імовірно, слідчим названо імена чернігівських музикантів, які могли брати участь (чи навіть брали) у нелегальному концерті, тому наступна відповідь Нілуса звучить так: «Из служащих музыкального училища я знаю Богуславского Евгения Васильевича, который бывал у Комаровских и здесь я с ним познакомился, встречался я с ним довольно часто. С гр-ном Голубовым Василием Сергеевичем я знаком по церкви и бывал у него дома несколько раз на первой неделе великого поста, когда я говел и [у] Голубова обедал» [Арк. 10–10 зв.].

Із духовенства Нілус додає лише одне ім'я, але з цікавою подробицею: «Из священников у меня дома бывал – Смоличев Иван, заходил ко мне как знакомый, при том очень редко. Игумен Антоний – причащал и исповедовал мою больную сестру и один раз присоединял к православию гр-ку Анну Александровну Эрлинггейн, лютеранку, проживает сейчас в г. Ленинграде, куда выехал приблизительно в октябре м-це прошлого года. Во время посещения знакомыми священниками Иваном и Антонием моего дома – раза два или три мы [нерозбірливо] певали вечерние молитвы, но эти моления не носили общественного характера и на них присутствовали бывшие дома мои домочадцы» [Арк. 10 зв.]. Отже, перебуваючи на засланні в Чернігові, С. О. Нілус вів широке листування і навіть навернувшись до православ'я лютеранку із далекого Петрограду, що, звичайно, потребувало чимало зусиль, аргументів і навряд чи обійшлося одним коротким листом. Цікаво й те, що для приєднання Г. О. Ерлінггейн до православної Церкви С. О. Нілус «відрадив» до Петрограду ігумена чернігівського Троїце-Іллінського монастиря, а не попросив це зробити когось зі знайомих петроградських священників.

П'яте питання найбільш цікаве, адже воно стосується ставлення відомого церковного письменника до радянської влади. Наведемо відповідь повністю – дослідникам творчості С. О. Нілуса вона стане у пригоді. Треба, однак, пам'ятати, що запис у протоколі вів слідчий, а не сам Нілус, тому за помилки та неточність «цитуювання» письменник відповідальності не несе: «Мой взгляд на существующее сейчас положение таков: я считаю что пришло время мировой Соввласти, христианство исполнило свое предназначение и истинная церковь Христова пришла к заключительному моменту своего земного существования, при исповедывании веры этой в полноте и чистоте весьма ограниченным числом православных христиан, к которым принадлежу и я. Как я уже заявлял, всякая борьба против Советской власти не только бесполезна но и вредна этому остатку христиан, давая повод подозревать их в активном или пассивном сопротивлении власти, чего на самом деле нет и быть не может по учению христианскому. На основании существующих мировых политических кон'юктур по газетам и моим многолетним исследованиям мне известным, в согласии с пророчествами христианскими и талмудическими в ближайшее время надо ожидать установления единовластия во всем мире, которое в принципе, возможно, является уже осуществлением. Полное же осуществление¹⁹ этого единовластия должна совершить деятельность Сов. власти. Предшеством этого единовластия должно явится мировое потрясение в виде всемирной войны или социалистической революции. Те или иные уклонения от этого в виде неудачной германской революции, китайской я считаю проходящим и мало имеющим значение для выше указанной цели.

И на основании изложенного я категорически заявляю, что не могу быть повинным в преступлении инкриминируемом мне в пред'явленной статье Уголов. Кодекса» [Арк. 10 зв.–11].

¹⁹ Так у протоколі записано рукою слідчого, потрібно читати – «осуществление».

І нарешті – остання відповідь, суто релігійного характеру, витримана в православно-догматичному есхатологічному ключі, хоча припускаємо, що слідчий очікував від письменника іншого – ксенофобських висловлювань або щось подібне, адже в обвинуваченні була спроба «нав'язати» Нілусу (як першому публікатору т. зв. «Протоколів сіонських мудреців») антисемітизм: «Отношение мое к еврейскому вопросу в достаточной степени выяснено О.Г.П.У. и заключается в ожидании обращения остатков Израиля к распятому Христу. Остаток этого Израиля я вижу в так называемых “ортодоксах-евреях”, ныне представляющих собою крайнее меньшинство еврейского народа. Обращение это должно по нашим преданиям христианским должно совершиться перед самым вторым пришествием Христовым, когда остаток верующего еврейства убедится, что ожидаемый ими Мессия, не есть Мессия истинный, а [истинный] есть тот кого они распяли. Как это совершится покажет только будущее, мне лично известно от евреев с которыми приходилось беседовать, что явление мессии ожидается ими в 1928 году.

Етот же взгляд я высказывал в кругу своих знакомых, но высказывать его приходилось очень редко, т. к. я избегал разговоров на эту тему» [Арк. 11].

Більше у слідства питань до письменника, імовірно, не було, тож не було більше і допитів.

Ще 30 квітня на ім'я окружного прокурора надійшла заява від дружини Сергія Олександровича, Олени Олександрівни. У цій заяві наведені важливі біографічні факти з життя письменника, раніше невідомі, тож її також варто подати повністю²⁰:

«На основании того, что муж мой в преклонных годах (65-й г.) и страдает опасной сердечной болезнью (расширение аорты), при которой от изменения обычных условий жизни и всяких волнений, по мнению докторов, может последовать внезапная смерть, я ходатайствую о его освобождении от тюремного заключения.

Мой муж был уже два раза арестован, и это сильно отозвалось на его здоровье.

Первый раз в селе Заречье, около Пирятина, Полт[авской] губ[ернии] 1 сент[ября] 1924. Помещен в Прилукский ДОПР, а 14 сент[ября] в Киевский О.Г.П.У., где просидел 6 месяцев и был выпущен 26 февр[аля] 1925 г.

14 окт[ября] 1925 г. был снова арестован и немедленно препровожден в Москву, прямым сообщением с конвойным, где просидел при О.Г.П.У. 4 месяца до 31 янв[аря] 1926 г., когда дело его было совершенно ликвидировано на том основании, что его литературная деятельность, за которую он был арестован оба раза, совершенно прекратилась в 1916 г., до Советской власти, и он был выпущен с обязательством о невыезде из Москвы, и 6 апр[еля] того же года ему было объявлено разрешение жить в любой местности С.С.С.Р. кроме главных городов, с обязательством явиться при приезде в местный О.Г.П.У., но без регистрации.

Выбрав Черниговскую губ[ернию], он явился в О.Г.П.У., где местная власть обязала его являться 2 р[аза] в месяц, и ему пришлось поселиться в самом городе, т. к. средств [для] поездки мы не имеем. Он являлся аккуратно 2 раза в месяц, что зимой очень вредно для его здоровья, и он просил разрешить являться 1 р[аз] в месяц, но в этом было отказано. Никаких замечаний ни разу не получал, ни в каких делах не был замешан. При выдаче ему свидетельства взамен выданного в Москве, не было отмечено о его праве жить в любой местности С.С.С.Р. Написано, что он выслан в Чернигов, что не соответствует истине²¹.

По всем изложенным причинам, совершенно не понимаем, почему он после обыска, кот[орый] не дал никаких результатов, был снова 24 апреля арестован.

²⁰ Заяву написано в дорадянській орфографії.

²¹ У справі є довідка, у якій зазначено, що «Нилус Сергей Александрович админисильный [тобто «админсильный» – В.Ш.] [с] обезательн. явкой Гпу через каждые две недели» [Арк. 5]. Навіть у цій коротенькій довідці є аж п'ять грубих орфографічних помилок.

Прошу Т. О. Прокурора рассмотреть его дело.

Жена арестованного Сергея Нилуса
Елена Александровна Нилус» [Арк. 13–13 зв.].

У верхньому лівому кутку заяви резолюція прокурора: «Нач. Окр. відд. ДПУ. Прошу обміркувати питання про заміну міри припинення на іншу, не зв'язану з позбав. волі» [Арк. 13]. І окремим листом: «До начальника Окрвідділу Д.П.У. Надсилаючи при цьому заяву гр. Нілус Олени Олександровни, прошу обміркувати питання про зміну міри припинення відносно гр. Нілуса Сергія Олександровича на не зв'язану з позбавленням волі та про наслідки мене повідомити». Підписи: «Чернігівський Окрпрокурор Брагинський. Старший Секретар Сахновський» [Арк. 12].

І тут розпочинається справжнє змагання між прокурором та ДПУ в буквальному сенсі за свободу письменника.

6 травня, у день другого допиту С. О. Нілуса, вище процитований припис прокурора вже був завізований начальником окружного відділу ДПУ [Арк. 12]. Можливо, другий допит навмисно провели після отримання припису прокурора щодо звільнення Нілуса, аби роздобути додаткові докази його антирадянської діяльності.

7 травня у присутності представника ДОПРу комісія з 3-х лікарів провела медичний огляд підслідного, висновки комісії: «гр. Нилус страдает эмфиземой легких, расширением дуги аорты, кардиосклерозом с компенсацией сердца, почему подлежит больничному лечению, впредь до восстановления компенсации. В общем болезненные изменения постоянные, по существу неизлечимые» [Арк. 15–15 зв.]. Отримавши висновки медичного огляду, прокурор приймає постанову: «Беручи до уваги, що попереднім слідством не добуто досить підстав, щоб віддати Нилуса Сергія під суд, через те, що не встановлено конкретних даних, які б висвідчували Нилуса в розповсюдженні контр-революційних чуток, а тому й керуючись 2 п. 206 арт. КПК та арт II Положення про Надзвичайні Сесії, постановив: Кримінальне переслідування гр-на м. Москви Нилуса Сергія Олександровича 65 років, в справі про обвинувачення його за 73 арт. К.К., дальшим переведенням припинити, скасувавши обрану що до нього міру припинення – утримання під сторожею. Постанову цю разом зі справою надіслати до Чернігівського Окрвідділу ДПУ для виконання та надіслання справи на схованку до Архіву ДПУ УРСР. Окружний Прокурор Брагинський» [Арк. 17].

У відповідь ДПУ 10 травня приймає власну постанову: «принимая во внимание отсутствие в деле достаточного количества данных, изобличающих Нилуса в совершении преступлений, в следствии чего дело не может быть направлено для заслушания в суд, руководствуясь п. 2 206 ст. УПК постановил: Дальнейшее проведение предварительного следствия против гр-на Нилуса Сергея Александровича ... за отсутствием достаточных улик для предания суду – прекратить. Мэру пресечения, избранную в отношении Нилуса – содержание под стражей в Допре не изменять, до разрешения вопроса Особым Совещанием при ГПУ УССР, об административной высылке Нилуса за пределы УССР, как социально-опасный элемент» [Арк. 14]. Підписи ті ж самі – слідчого та керівників Чернігівського ДПУ.

Отже, попри рішення окружного прокурора про звільнення С. О. Нілуса з-під варті, ДПУ приймає контр-рішення: тримання під вартою, остаточно ж вирішення питання перекласти на центральне керівництво ДПУ в Харкові, але неодмінно із висилкою письменника «за пределы УССР». У 1920-ті роки адміністративне заслання стало розповсюдженою мірою покарання – як правило, його застосовували в тих випадках, коли доказів для суду недостатньо або їх взагалі не було, а «проблемної» людини будь-що треба позбутися²².

²² Наприклад, саме в такий спосіб у 1925 р. було вислано за межі України очільника чернігівської єпархії єпископа Дамаскина (Цедрика), див.: Шуміло В. Єпископ Глухівський та Ніжинський

13 травня прийнято нову постанову про запобіжний захід: «принимая во внимание, что дело № 36 направляется в Особое Совещание ГПУ УССР для определения меры наказания Нилусу постановил: Мерой пресечения способа уклонения обвиняемого Нилуса Сергея Александровича от наказания избрать содержание под стражей в Черниговском Допре, о чем об'явить Нилусу под росписку. Копию настоящего постановления направить Окрпрокурору» [Арк. 18]. У прийнятому цього ж дня обвинувальному висновку на двох аркушах головний висновок такий: «считать установленным, что гр-н Нилус Сергей Александрович ... обвиняется в том, что вел среди верующих тихоновской общины анти-советскую агитацию и распространял различные провокационные слухи, возбуждающие недоверие к Соввласти и дискредитирующие ее в глазах широких масс населения, т. е. преступление предусмотрено 73 ст. УК УССР, а посему полагалбы: Возбудить перед Особым Совещанием ГПУ УССР ходатайство на предмет заключения административно-высланного из г. Москвы гр. Нилуса Сергея Александровича в концлагерь сроком на 2 года, как социально-опасного элемента» [Арк. 20]. І рішення щодо перебування письменника під вартою: «Арестованного Нилуса С. А. находящегося под стражей в Допре не освобождать, перечислив его за Особым Совещанием ГПУ-УССР» [Арк. 20].

17 травня під грифом «Таємно. Терміново» до ДПУ надходить чергова вимога прокурора; після переліку порушень щодо процесуальної сторони ведення слідства, висновки: «пропоную в найкоротший термін виправити всі вказані вище хиби, а окрім того вжити проти гр. Нілуса захід запобігання – утримання під вартою, як такий, що не вимагається обставинами справи, замінити підпискою про невиїзд з м. Чернігова, звільнивши його негайно з під варті» [Арк. 22]. 19 травня в ДПУ приймають рішення: «Имея в виду имеющееся предложение прокуратуры № 180 от 17/V с. г. об освобождении Нилуса из под стражи, руководствуясь 164 ст. УК постановил: В отношении Нилуса С. А. меру пресечения изменить, избрав подписку о невыезде. Копию настоящего постановления направить Окрпрокурору» [Арк. 23]. До справи навіть підшито підписку про невиїзд, написану власноруч Нілусом того ж таки 19 травня [Арк. 24].

20 травня Чернігівське ДПУ приймає «Заключительное постановление» по справі С. О. Нілуса, яке майже слово в слово повторює попереднє, однак замість концтабору на цей раз пропонується «админвысылка ... из пределов УССР сроком на 2 года». В останньому абзаці констатується, що «освобожденный Нилус С. А. находится на свободе, освобожденный под подписку о невыезде» [Арк. 26]. Отже, окружний прокурор м. Чернігова Брагинський домігся таки звільнення хворого 65-річного письменника з-під варті: 20 травня С. О. Нілус вже перебував серед рідних йому людей.

25 травня чернігівська прокуратура приймає постанову, підписану цього разу не окружним прокурором, а його заступником Р. П. Новицьким: «беручи до уваги: 1) що як видно із матеріалів справи гр. Нілус С. А. було притягнуто до карної відповідальності за 73 арт. К.К. і за силою того, що попереднім слідством не здобуто досить конкретних даних на підставі яких можна було б притягнути до карної відповідальності, справа за постановою Окрпрокурора з 13/V ц. р. була припинена, алеж беручи на увагу те, що агентурними заходами ДПУ досить виявлена винність гр. Нілус С. А. в активній анти-радянській діяльності та дискредитації радвлади, що становить досить підстав, за силою постанови Ц.В.К. С.Р.С.Р. з 28/ІІІ-1924 р. що до адмінвиселення постановив: З клопотанням Окружного Відділу Д.П.У. з 20/V-ц. р. про адмінвиселення погодитись. Міру запобігання гр. Нілус С. А. залишити без зміни. Справу повернути до Окрвідділу Д. П. У. для виконання» [Арк. 28]. 26 травня цю постанову передано в Чернігівське ДПУ [Арк. 27], яке відправило справу С. О. Нілуса до Харкова.

Дамаскин (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні. *Сіверянський літопис*. 2020. № 3. С. 40–41.

6 серпня Особлива Нарада при Колегії ДПУ УСРР приймає рішення: «Принимая во внимание, что Нилус – использовывал религиозный фанатизм масс в целях дискредитации Соввласти, систематически распространяя провокационные к-р. характера слухи – признать соц. опасным элементом и возбудить ходатайство перед Особ. совещанием при Кол. ОГПУ о высылке его за пределы УССР сроком на три года» [Арк. 2]. Отже, остаточне рішення щодо вислання С. О. Нілуса з України мала прийняти Москва.

24 серпня справу із Харкова відправлено до Москви «на предмет санкционирования постановления при Коллегии ГПУ УССР от 6/VIII-27 г. о высылке его за пределы УССР сроком на три года. Обвин[яемый]. находится на свободе под подписку о невыезде» [Арк. 1].

На початку грудня²³ «пом. уполномоченного 6-го Отделения СООГПУ Якимов, рассмотрев дело за № 50035 по обвинению Нилус Сергея Александровича по 58/10 ст. УК, находящегося на свободе, нашла: Нилус Сергей Александрович 65 лет, писатель в гор. Чернигове/УССР – ведет антисоветскую и антисемитскую агитацию путем распространения своих произведений, к. р. содержания. Следствием инкриминируемое гр. Нилус обвинение по 58/10 ст. УК подтверждается материалами, имеющимися в деле», а тому: «Дело передать на рассмотрение Тройки при Секретном Отделе ОГПУ» [Арк. 29]. 5 грудня «трійка» постановила: «Нилуса Сергея Александровича – из под стражи освободить, лишив права проживания в Москве, Ленинграде, Ростове Н/Д, означен. губ. и Украине сроком на три года. Согласно ст. 6 амнистии от 6/XI-27 г. срок наказания сократить на одну четверть. Дело сдать в архив» [Арк. 30].

Із Чернігова Нілуси виїхали наприкінці весни 1928 р., встигли навіть відсвяткувати Великдень, який у тому році припав на 15 травня²⁴. Цікавий збіг обставин: напередодні Пасхи 1926 р. родина Нілусів приїхала до Чернігова, у перший день Пасхи 1927 р. С. О. Нілус був заарештований, невдовзі після Пасхи 1928 р. Нілуси залишили місто. В останні дні квітня 1928 р. вони вже перебували в с. Крутець Володимирської губернії, де оселилися в будинку священика Василя Смірнова на його запрошення²⁵.

Зберігся розлогий лист С. О. Нілуса до Л. О. Орлова від 9 лютого 1928 р., відправлений ним із Чернігова – богословський аналіз церковної ситуації, що склалася на той час в СРСР, а саме – політики митрополита Сергія (Страгородського; 1867–1944) з підпорядкування православної Церкви боготорницькій владі²⁶. Головне питання, яке розглядає письменник: «Может ли Церковь, которая есть “столп и утверждение истины” [1 Тим. 3:15], может ли она и ее иерархия, при каких угодно случаях и для каких угодно целей становиться на путь лжи и человекоугодничества?»²⁷ Після ретельного аналізу відповідь: «в Церкви лукавствующих нет и не может быть Тела и Крови Господних»²⁸. Фактично, це останній твір письменника, принаймні з тих, що наразі відомі, а отже, із Україною пов'язаний не тільки розквіт його письменницького таланту, а й завершення літературної діяльності.

Останній документ 1920-х рр., що міститься у «чернігівській» справі С. О. Нілуса – повідомлення від 30 січня 1929 р. за № 1339 із Володимирського ОДПУ центральному керівництву в Москві про смерть письменника: «Уведомляем, что стоявший у нас на учете адмвысл. с лишением права проживания в Москве, Ленинграде, Ростове н/Дону и Украине, согласно постановления Особ.

²³ Чомусь у цьому документі забули вказати дату його прийняття, надруковано лише: «...» Децкабря 1927 г.».

²⁴ Михайловский Димитрий, диакон. Три Пасхи исповедника... С. 46.

²⁵ Орлова-Смирнова М. В. Последние дни Нилуса. *Хоругвь: Сборник статей*. Москва: Издание Храма Спаса Нерукотворного образа при Андроникове монастыре, 1994. Вып. 2. С. 102.

²⁶ Нилус С. А. Письма. *Неизвестный Нилус* / Публ., сост., коммент. Р. В. Багдасаров, С. В. Фомин. В 2-х тт. Москва: Паломник, 1995. Т. 2. С. 197–208.

²⁷ Там же. С. 198.

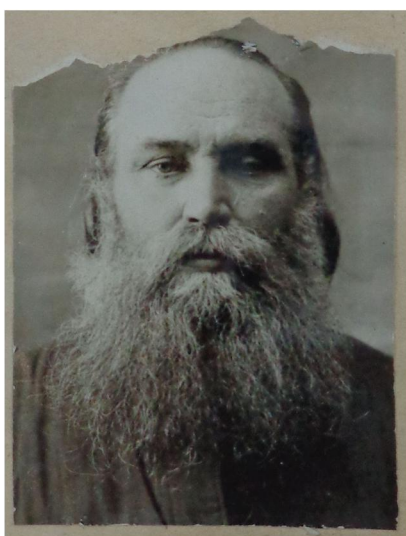
²⁸ Там же. С. 204.

Совещ. при Коллегии ОГПУ от 5/XII-27 г. Нилус Сергей Александрович – 14-го января с/г умер от паралича сердца вследствие чего с учета а/выс. нами с учета. Пом. Нач. ВГО ОГПУ Хандриков. Начальник 3-го отделения Александров» [Арк. 31]. Це «уведомление о снятии с учета а/в Нилус С. А.» було переслане із Москви до Чернігова й підшито до справи.

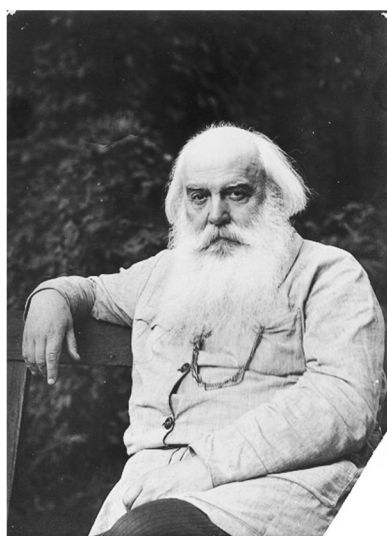
Є у справі ще фотографія, на якій, згідно матеріалів слідства, зображений С. О. Нілус, але насправді на ній інша, невідома нам людина [Арк. 34]. Як слідчий міг переплутати фотокартки, адже він спілкувався із підслідним і не міг не бачити, що на фото інша людина, залишається загадкою. Решта матеріалів справи [Арк. 33, 35–38] – документи часів «перебудови»: 17 липня 1989 р. письменника було реабілітовано.

Отже, завдяки декомунізації в Україні та розсекреченню архівів політичних карних органів СРСР ми мали змогу проаналізувати слідчу справу Чернігівського ОДПУ на відомого церковного письменника Сергія Олександровича Нілуса та відтворити раніше невідомі сторінки його біографії.

Додаток

1. Фотографія Псевдонілуса зі слідчої справи № 36 Чернігівського ОДПУ від 24 квітня 1927 р. – ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 3175. Арк. 34.

2. Фотографія «справжнього» С. О. Нілуса, зроблена в Чернігові влітку 1927 р. в саду біля будинку Комаровських невдовзі після звільнення із ДОПРу. На звороті надпис: «Сергій Александрович». – Архів Чернігівської громади ІПЦ.

References

- Belman, S. (2012). *Sergey Nilus: reanimatsiya mifa* [Serhey Nilus: Reanimation of the Myth]. *Evrei Levoberezhnoy Ukrainy: Istoriya i kultura. Materialy VII-go nauchnogo seminaru (4 aprelya 2012 g., Chernigov)*. Chernihiv, Ukraine.
- Mikhaylovskiy, D. (2009). *Tri Paskhi ispovednika: O prebyvanii S. A. Nilusa v Chernigove* [Three Easter of Confessor: On the Stay of S. A. Nilus in Chernigov]. *Vera i zhizn – Faith and life*, 1–2. Chernihiv, Ukraine.
- Strizhev, A. (1999). *Po sledam Sergeya Nilusa: Razdumia. Vstrechi. Razyskaniya* [In the footsteps of Sergey Nilus: Reflections, meetings, searches]. Moscow, Russia.
- Shumilo, V. (2001). *Skhiarkhimandrit Lavrentiy i ego vremya: Ocherk tserkovnoy istorii Chernigovshchiny (1868–1950 gg.)* [Chiarchimandrite Lawrence and His Time: An Outline of the Church History of Chernigov Region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy V. – Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko “Chernigiv Collegium” National University (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

CHERNIHIV EXILE OF S. A. NILUS DURING 1926–1928: ON MATERIALS OF OGPU INVESTIGATION FILE

The biography of a pre-revolutionary religious writer S. A. Nilus (1862–1929) has now been rather extensively investigated, and his books dedicated to Orthodox devotees of piety are again republished, being largely popular among the reading public. However, until recent time the writer’s biography still has had “blank spots” mainly due to absence of necessary documents, and that resulted in some of his life and activity periods still remaining unexplored. One of them is the exile of S. A. Nilus to Chernihiv during 1926–1928 and his arrest there in 1927, followed by deportation outside the Ukrainian SSR. This period has been mentioned only episodically in literature, since the materials on the writer’s residence in Chernihiv, his arrest and being under investigation etc. have been classified until now. Soviet punitive organs archives disclosure, particularly Ukrainian OGPU–NKVD investigation files of 1920–1930s, enabled the uncensored research of S. A. Nilus file in Chernihiv, followed by introduction of its materials into scientific circulation in full scope. This article provides the first thorough analysis of Chernihiv OGPU investigation file No 36 against S. A. Nilus, its documents revealing previously unknown facts of the writer’s biography, dates of his arrests, social network in Chernihiv etc.

Key words: S. A. Nilus, religious writer, Church persecutions, Chernihiv eparchy, repressions in the USSR.

Дата подання: 10 лютого 2021 р.

Дата затвердження до друку: 15 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. Чернігівське заслання С. О. Нілуса 1926–1928 рр.: за матеріалами слідчої справи ОДПУ. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 19–30. DOI: 10.5281/zenodo.4740145.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2021). Chernihivske zaslannia S. O. Nilusa 1926–1928 rr.: za materialamy slidchoi spravy ODPU [Chernihiv exile of S. A. Nilus during 1926–1928: on materials of OGPU investigation file]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 19–30. DOI: 10.5281/zenodo.4740145.

УДК 94(477)

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО УКРАЇНУ ІТАЛІЙСЬКИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ ДОБИ І. МАЗЕПИ

Переклала з італійської Світлана Павленко

DOI: 10.5281/zenodo.4748495

© С. Павленко, 2021. CC BY 4.0

№ 1

Львів, 2. IX. 1687. (латина: Звинувачення, висунуті московитами проти ватажка козаків Самойловича, складання його повноважень та обрання нового, Мазепи)

Високоповажному і Преподобному Владиці [повідомляю] (...) що ватажок козаків Самойлович, звинувачений у зраді, практично домовившись з татарським ханом про підпал трави, був Голіциним зміщений, закутий у кайдани, і місце його було зайнято певним Мазепою, козаком, неприхильним до Польщі. І що ця зміна дала ґрунт для небезпечних хвилювань серед козаків, які розділилися між собою, одні для захисту Самойловича, а інші – для підтримки нового генерала Мазепи. Такий підсумок мав цей похід, сповнений шуму і позбавлений ефекту. Такі найсвіжіші новини, де говориться про суд у московському війську (...) Вам цілую уклінно руки. Львів, 2 вересня 1687.

Від Вашого відданого і покірного слуги
O., Card. Pallavicini¹.

№ 2

Язловець, 5. IX. 1687.

Замість командувача запорізькими козаками Самойловича, відправленого разом з сином на заслання в Московію, князем Голіциним було довірено вище командування цих військ Мазепі, вояці відомому серед свого народу, яким із задоволенням був проголошений (...) ²

№ 3

Краків, 4. I. 1688.

Інформують у листах, які надходять від кордону Поділля, про те, що після того, як султан Нурадін прийшов із загоном, про який заздалегідь повідомили, до Кам'янця [Camienecz], його орди повернулися до Буджака, а деяких з татар взяли в полон наші козаки, їх привели в Немирів [Niemierowa]. Повідомляється, що султан Нурадін пробув лише чотири дні біля Кам'янця і встановив сувору дисципліну в своїх військах для того, щоб утримати їх від виходу з табору, (...)

¹ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Romae, 1977. Vol. XIV: 1684–1693. P. 128.

² Ibid. P. 129.

щоб бути готовим до будь-якого іншого нападу, оскільки Великий хан планував особисто виступати з найпотужнішими силами у похід щоразу, коли річки замерзають, з основною метою переходу на інший бік Борисфена [Дніпра] і вторгнення у землі запорізьких козаків, які, будучи не зовсім задоволеними московитами та їх суворим правлінням, дотримуються бунтівних настроїв, надаючи допомогу татарам. Правитель Бялакерковії [Bialakercovia] пише, що немає підтвердження, що Самойлович отруївся, оскільки був засуджений до довічного заслання в Сибіру, а його син та інші ватажки козаків піддані болісним стратам; більшість козацьких зверхників були зацікавлені у розкритті змови та домовленостей, пов'язаних із татарами, що було викликано переважно союзом, укладеним без їхньої згоди та участі; і що генерал Мазепа, який став наступником Самойловича, також був співучасником цієї змови, і тому його викликали з наказом з'явитися разом з іншими козацькими вождями в Севськ* [Siewskovia] відповідно до його звання; що він також був позбавлений свого титулу, і на його місце вибрали полтавського полковника Левенця. Оскільки московити не могли повністю довіряти козакам, вони задумали взяти в похід з них лише 50 тисяч.

Відень, 16 січня 1688.

Вашого Преосвященства найвідданіший, найкорисніший і найслухняніший слуга

Джованні Баттіста Романіні³.

№ 4

Відень. 11. IX. 1689.

Чутки про виступ козацтва проти московитів

Львів, 29 серпня 1689 року.

Не чув ніяких новин, крім як про повстання козаків проти московитів, враховуючи, звичайно, те, що цей народ до глибини душі переживає уперту ненависть до московитів, не витримуючи їх жорстокого гноблення, занадто насильницького, якому вони піддаються (...)

Відень, 11 вересня 1689 року.

Вашій Високоповажності від найвідданішого, всім Вам зобов'язаного та піддесливого слуги

Джованні Баттіста Романіні⁴.

№ 5

Львів, 19. IX. 1689.

Вторгнення татар в околиці Києва

Також проти московитів татари здійснили великий рейд, просунувшись в околиці Києва, а з іншим складом просунулися по Україні аж до Немирова, де заволоділи великою здобиччю у вигляді численних рабів і незмірної кількості худоби, і переможно поверталися, при цьому були налякані московитами, козаками і відкинуті зі значними втратами, їм довелося повернути награвоване, полон та інше.

Відень, 02. 10. 1689.

Вашій Високоповажності від найвідданішого, всім Вам зобов'язаного та піддесливого слуги

Джованні Баттіста Романіні⁵.

* Насправді ці відомості недостовірні. У Севськ привезли арештованого сина гетьмана І. Самойловича – чернігівського полковника Григорія Самойловича. Його стратили у цьому місті 11 листопада 1687 р. (примітка шеф-редактора).

³ Ibid. P. 136–137.

⁴ Ibid. P. 170.

⁵ Ibid. P. 170.

№ 6

Інші більш непевні новини з України та Молдови викладені усно, здебільшого інформатором, який повернувся з Самари, куди його відправив головнокомандувач [Gran Generale]; він особисто повідомив, що після того, як татари напали на московитів, на полі в двох лігах від Перекопу, що є ровом, який захищає Прекопський півострів, при першому нападі яничар були захоплені зненацька і козаки, які, будучи тоді приведені в порядок, змусили перших до втечі, переслідуючи їх до зазначеного рову, і скаржилися генералу козаків Мазепі, що в цьому зіткненні московити під орудою князя Голіцина не дуже перетруджували себе; зрештою вся армія перейшла на допомогу козакам, похваливши їх за вірність і тим самим знімаючи недовіру, що виникла між двома народами; тоді було сказано, що, об'єднавши всі війська, вони досягли Перекопу.

Крім того, з Молдови повідомляється, що в вищезгаданій сутичці між козаками і татарами був поранений хан, загинув його син і взяті у полон багато мурз, іншими словами полковників, після цього інциденту московське військо захопило Гор – стародавній замок, розташований на перешийку названого півострова.

Варшава, 29 червня 1689 року.

Найпокірніший, найвідданіший і найвдячніший слуга Вашого Преосвященства

Архієпископ Кесарійський⁶.

№ 7

Львів, 26. IX. 1689.

Захоплення московитами володаря Мазепи

(...), що Мазепа, головнокомандувач запорозьких козаків, під суворою охороною, у кайданах, начеплених на руки та ноги, був доставлений до Московії, щоб відповісти на різні звинувачення, висунуті проти нього князем Голіциним^{**}, що, однак, не було оцінено царем з таким же довір'ям, як раніше.

Вашому преосвященству найнижчий поклін.

Відень. 09. 10. 1689.

Вашій Високоповажності від найвідданішого, всім Вам зобов'язаного та піддесливого слуги

Джованні Баттіста Романіні⁷.

№ 8

Львів, 21. X. 1692.

Облога цитаделі Сороки

Сторінка, прикріплена до основного листа: 5. 11. 1692.

Львів, 21. 10.

Сорока рішуче обороняється, незважаючи на те, що наші козаки через нерівність сил по відношенню до ворога, не хотіли намагатися врятувати цю ділянку. Попри це, майстерність цього командира і безперервні затяжні дощі дають нам надію на успіх. І пишуть, що під час трьох нападів загинула більшість агресорів і один паша, і багато помічників⁸.

⁶ Ibid. P. 162.

^{**} Насправді гетьман І. Мазепа з великою делегацією старшин та козаків (понад 500 осіб) їздили у 1689 р. на зустріч з царями. Цей візит українського посольства планувався ще в 1688 р., але тоді його відклали з мотивацією, що подібний приїзд краще провести після Другого Кримського походу (*примітка шеф-редактора*).

⁷ Ibid. P. 170.

⁸ Ibid. P. 248.

Львів, 28. X. 1692.

Повстання серед козаків*Сторінка, прикріплена до основного листа: 12.11.1692*

Львів, 28.10.

З Московії пишуть, що цар Петро (...) у Переяславі. Що певний Петро Кочубей^{***}, керівник частини запорозького козацтва, незадоволений жорстким правлінням московитів, повстав, і рушив з великим військом народного ополчення служити татарському хану, здійснив велике вторгнення в Московію, а після спустошення цієї землі залізом і вогнем, залишився з багатою здобиччю та великою кількістю рабів. На це (...) головнокомандувач козаків Мазепа пішов зі своїм військом супроти нього, а за ним генерал Гордон з військами Московії, щоб відігнати повсталіх козаків; але як тільки вони прибули до цих кордонів, отримали повідомлення, що Кочубей зі своїми ополченцями і загонами татар, після нанесення збитку царським володінням, повернувся до Криму. Таким чином, припинивши запланований похід на Самару, вони [гетьманські та московські війська] направилися зі своїми людьми у бік Переяслава (...) (Відень, 8. 11. 1692; экс. Арх. Нунц.). Кажуть, однак, що ворог зняв облогу Сороки, але очікуємо достовірніших відомостей про це (ф. 172) (...)

Відень, 8 листопада 1692.

Вашій Високоповажності від найвідданішого, всім Вам зобов'язаного та покірливого слуги

Джованні Баттіста Романіні⁹.**Дата подання:** 7 квітня 2021 р.**Дата затвердження до друку:** 10 квітня 2021 р.**Цитування за ДСТУ 8302:2015**

Павленко, С. Повідомлення про Україну італійських кореспондентів доби І. Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 31–34. DOI: 10.5281/zenodo.4748495.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2021). Povidomlennia pro Ukrainu italiiskykh korespondentiv doby I. Mazepy [Reports about Ukraine of Italian correspondents of I. Mazepa Era]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 31–34. DOI: 10.5281/zenodo.4748495.

^{***} Насправді похід 1692 р. «очолював» ексканцелярист Генеральної військової канцелярії Петрик (Петро Сулима), якого у Криму призначили гетьманом, а потім повторно обирали кілька сотень запорожців [після приходу з ним кримського війська до Запорозької Січі], котрі згодилися підтримати акцію вигнання гарнізонів московитів з України та встановлення в Гетьманщині нових порядків. І. Мазепа звинуватив генерального писаря В. Кочубея у тому, що це він був натхненником дій свого племінника (по лінії дружини). Ця інформація була поширена у Москві. Тому й у повідомленні інформатора особи двох родичів-діячів «злились» (*примітка шеф-редактора*).

⁹ Ibid. P. 248–249.

Наталія Дробязко

ДОКУМЕНТИ, ЯКІ БЕРЕЖУТЬ ЗГАДКИ ПРО ПИЛИПА ОРЛИКА (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ, М. КИЇВ)

DOI: 10.5281/zenodo.4741996

© Н. Дробязко, 2021. CC BY 4.0

Метою публікації є запровадження до наукового обігу у поєднанні з детальним аналізом нововіднайдених і раніше не опублікованих документів, які містять інформацію про Пилипа Орлика і його оточення. Пилип Орлик – український політичний, державний і військовий діяч, генеральний писар, гетьман в еміграції, поет, публіцист. Свої політичні погляди він сформував у гетьманському Батурині під час діяльності в уряді Івана Мазепи. Один із документів, поданих у статті, розкриває його діяльність на посаді старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії в Батурині, а інший – відкриває нові факти його родинних зв'язків. **Методологія** дослідження спирається на загальнонаукові та історичні методи, що цілком відповідає поставленій меті. З'ясовані обставини написання поданих документів та наведені відомості про осіб та населені пункти, що в них зазначені. **Наукова новизна** напряму пов'язана з метою, оскільки вперше до наукового обігу запроваджуються архівні документи, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) і відкривають нові сторінки життя і діяльності Пилипа Орлика. Ця тема є важливою також з огляду на відображення його діяльності в науковій та науково-експозиційній роботі Національного заповідника «Гетьманська столиця». **Висновки.** У результаті проведеного пошуку виявлені нові архівні джерела, що стануть у нагоді історикам та краєзнавцям, які досліджують історію Гетьманщини. Наведені документи проливають світло на окремі сторінки історії життя і діяльності Пилипа Орлика. Зазначена тема є першим кроком у дослідженні його діяльності в Батурині, але все ще залишається безліч невирішених питань, над якими ми будемо працювати й надалі. Подальше вивчення цієї теми дасть змогу висвітлити діяльність Пилипа Орлика у Генеральній військовій канцелярії на початку XVIII ст. та в уряді гетьмана Івана Мазепи.

Ключові слова: Пилип Орлик, Генеральна військова канцелярія, Держановський, архівний документ, Батурин.

Колектив Національного заповідника «Гетьманська столиця» працює над вивченням та належним представленням широкому загалу постаті гетьмана П. Орлика (1672–1742). Серед українських гетьманів він посідає унікальне місце, адже це єдиний гетьман, який більше тридцяти років гетьманував в еміграції та все своє життя боровся за незалежність української землі. Батурин є містом, яке сформувало майбутнього борця за українську незалежність. У Батурині П. Орлик мешкав майже 10 років, де швидко піднявся по кар'єрних сходинках в уряді гетьмана І. Мазепи: канцелярист (1699 р.); старший канцелярист Генеральної військової канцелярії (1700 р.); генеральний писар (1707 р.).

Особисте життя П. Орлика, його політична діяльність та епістолярна спадщина цікавить багатьох українських і закордонних істориків. Про нього пишуть статті, монографії, історичні та художні книжки, проте повністю висвітлити всі його життєві сторінки наразі не вдалось. Аби краще зрозуміти постать П. Орлика, варто ознайомитися з його особистими листами. Частина листування пе-

рекладена та опублікована Д. Бантиш-Каменським, В. Шевчуком, І. Бутичем, С. Павленком, В. Литвиновим, О. Циганок, Є. Мельником, О. Скрипник. Здебільшого листи П. Орлика збереглися в архіві Міністерства закордонних справ Франції та Регіональному державному архіві м. Лунд (Швеція).

У 2020 р. у ЦДІАК України автором було віднайдено два документи, пов'язані з іменем П. Орлика, які раніше не були опубліковані. У цій статті ми проаналізуємо нововиявлені документи.

Перший документ – копія листа реєнта (старшого канцеляриста) військової канцелярії П. Орлика, віднайдена у фонді № 51 «Генеральна військова канцелярія» та датована 17 січнем 1707 р. Хоча віднайдений лист зберігся в копії (місце зберігання оригіналу встановити не вдалося), і він не писаний рукою Пилипа Орлика, проте його важливість зумовлена передусім авторством. Це єдиний відомий на сьогодні лист, який П. Орлик написав у гетьманській столиці від свого імені.

На час написання листа П. Орлик працював у Генеральній військовій канцелярії, де вів справи гетьманського уряду, дипломатичне листування та зберігав військову печатку¹, а значить, що до його посадових обов'язків належало написання листів такого роду.

Лист стосується ряду населених пунктів Чернігівщини. Він написаний сотнику Салтиково-Дівицької сотні, проте ім'я не вказано. Згідно даних, опублікованих В. Зарубою, впливає, що уряд сотника натовді посідав Осип Матвійович Шендюх (1703–1712 рр.)². На той час Салтикова Дівиця була сотенним містечком Ніжинського полку (нині село Салтикова Дівиця входить до складу Куликівського району Чернігівської області). Станом на початок XVIII ст. до складу сотні входили села Жуківка, Куликівка, Буди, Дроздівка, Овдіївка (нині Авдіївка).

У тексті листа мова йде про те, що архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря (ім'я не вказано) порушує волю й наказ «ясневельможного добродія» і не дозволяє надавати містечку Салтиковій Дівиці «помочі». У листі П. Орлик передає сотнику наказ гетьмана: «тоді ясновельможний добродій через мене слугу приказує» розповісти про цю проблему жителям Авдіївки. Відомо, що архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря з 1696 р. був І. Максимович³. На підставі універсалу гетьмана Д. Ігнатовича від 22 серпня 1669 р. Чернігівський Єлецький монастир отримав у власність села Авдіївку та Горбів з перевозами та іншими угоддями⁴. А гетьман І. Мазепа універсалом, виданим у травні 1704 р., надав у річну оренду Чернігівському Єлецькому монастирю тютюнові, горілчані та дьогтеві шинки в селах Онисові, Горбовому, Мошонці та Авдіївці⁵.

Інший документ віднайдений у фонді № 59 «Київська губерньська канцелярія», містить справи, датовані 1708–1782 рр. У цьому фонді зберігається листування київських губернаторів з російськими резидентами у Туреччині, Польщі і Кримському ханстві. Запис, який нас зацікавив, датується 1748 р., уже після смерті гетьмана, і в ньому йде мова про зятя П. Орлика Держановського. Справді польський шляхтич Держановський (ім'я його невідоме) був одружений з донькою П. Орлика Мартою⁶.

¹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини. Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Київ, 1930. Т. 8. С. 190.

² Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ, 2007. С. 138.

³ Павленко С. Святитель Іоанн Максимович писав вірші, «виганяв московських священників» і займався просвітництвом. *Голос України*. 2011. № 213 (52130). С. 5.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 157. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1–2.

⁵ ЦДІАК України Ф. 157. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 2.

⁶ Дробязко Н. До історії родоvodu Пилипа Орлика. *Сіверщина в історії України*: Збірник наукових праць. Київ, 2019. Вип. 12. С. 127–129.

У записі вказано, що 8 липня 1748 р. через Яси до Порти проїхав Держановський, який вирушив з Парижу і вже побував у Пруссії у французького посла та взяв від нього і від прусського короля (Фрідріха II), листи. Цю кореспонденцію він повинен був привезти французькому послу в Царгороді. Наприкінці листа зазначено, що при повторному проїзді Держановський «неупущу старатся проведат и о том вашему пр[евосходительст]ву дат знат». Імена послів встановити не вдалося.

За свідченнями І. Дмитришин, опублікованими у праці «Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії», політична діяльність Держановського тісно пов'язана з діяльністю родини Орликів на благо «козацької нації». Дійсно, він мав таємну місію до Порти у 1748 р., яка була організована за допомогою Г. Орлика. Як зазначає І. Дмитришин, «демарші Держановського не лишилися поза увагою. Цей шляхтич занепокоїв міністра Росії Неплюєва, який не зміг довідатися про причини його приїзду»⁷.

Документи написані староукраїнською мовою на поживклому з часом папері, не дуже розбірливим почерком. Для цієї статті вони максимально адаптовані до сучасного читання зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу, завдяки допомозі аспіранта Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського (м. Київ) Романа Захарченка. Нерозбірливі місця в тексті позначені крапкою у квадратних дужках [.], а слова, у прочитанні яких бракує певності, – знаком запитання у квадратних дужках [?]. Археографічне опрацювання здійснено на основі правил передачі тексту документів XVII–XIX ст.

Архівні документи, наведені у статті, вперше запроваджуються до наукового обігу. Сподіваємося, що ці джерела будуть цікаві історикам і краєзнавцям, оскільки вони проливають світло на діяльність П. Орлика в Батурині, містять інформацію про населені пункти Чернігівщини та відкривають згадки про польського шляхтича Держановського, який мав родинні зв'язки з Орликами.

№ 1

М[ос]ці п[а]не сотнику дівичкий

Мой велце м[ос]ці пане и брате,

Поневаж висоце в[о]гу превелебний его м[и]л[ос]ть от[е]ць архимандрит елецкий черніговский поступуючи против волі и указу ясновельможного добродія не допускает з[а] села своего м[а]н[ас]тирского Овѣдїевки, чинити до містечка Девици помочи (?), tedy ясновельможнии добродій через мене слугу снее приказует в[.]м[.]м[.]п[а]ну, аби в[.]м[.]м[.]п[.]н[.] розказалъ жителей овѣдїевских подданих м[а]н[а]стира елецкого черніговского заграбыти, А онъ висоце в[о]гу превелебний от[е]ць архимандритъ хоча й бы иміль удатися за тое до снее вельможного добродія, то нічого помисльного по желанію (?) своемъ не исправитъ, тое в[.]м[.]м[.]пану прекладаю и зостаю.

В подлинном тако

в[.]м[.]м[.]пану всего добра зичливымъ припадедемъ (?) и радъ (?)

служити

З Батурина (?) януаріа 17

Филипъ Орликъ реентъ канцеляріи

Войска Запорожского

року 1707

тп

(ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 214. Арк. 1–2. Копія).

⁷ Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ: Темпора, 2019. С. 294.

Въ ставке (?)

Юля 8 числа проехалъ чрез Ясы к Порте Дзерженовскый (?) зять Орлика и об немъ я проведаль что онъ едет из Парижа, и былъ де онъ и въ Пруссии у Французского посла обретающагося тамо и взявъ от него, також и от прускаго короля писма къ французскому послу обретающемуся въ Царьграде почтою какъ наискорей приехалъ въ Царградъ, а въ какой силе скорой его состоит отездъ невозможно было узнат, при возвратномъ же ево проезде неупущу старатся проведат и отомъ вашему пр[евосходительст]ву дат знат яко и одругих вьновъ воспоследовавшихъ съ сихъ старонъ ведомостяхъ непременно по маей подьданической должности донесты, толко прашу и меня нешмет въ зазвеныи (?) какъ есмь.

(ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1610. Арк. 38).

References

Dmytryshyn, I. (2019). Hryhorii Orlyk, abo Kozatska natsiia u frantsuzkii dyplomatii [Hryhorii Orlyk, or the Cossack Nation in French Diplomacy]. Kyiv, Ukraine.

Drobiazko, N. (2019). Do istorii rodovodu Pylypa Orlyka [To the history of Philip Orlyk's pedigree]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverschyna in the history of Ukraine*. Vyp. 12.

Zaruba, V. (2007). Administratyvno-terytorialnyi ustroi ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 rr. [Administrative-territorial structure and administration of the Zaporozhian Host in 1648–1782]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Pavlenko, S. (2011). Sviatytel Ioann Maksymovych pysav virshi, «vyhaniav moskovskykh sviashchennykiv» i zaimavsia prosvitnytstvom. [St. John Maximovich wrote poetry, "expelled Moscow priests" and engaged in education]. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*. № 213 (52130).

Дробязко Наталія Миколаївна – заступник завідувача відділом «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Droblyazko Natalia M. – Deputy Head of the department «Palace of Hetman Kyrylo Rozumovskyi» of National Historical and Cultural Preseve «Hetman's Capital» (74 Hetmanska Street, Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: natali.droblyazko@ukr.net

DOCUMENTS THAT REMEMBER THE PHILIP OF ORLYK (on the materials of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation found and previously unpublished documents that contain information about Philip Orlyk and his entourage with a detailed analysis of archival sources. Philip Orlyk – Ukrainian politician, statesman and military figure, Secretary General, Hetman in exile, poet, publicist. He formed his political views in Hetman Baturyn when he had worked along with Ivan Mazepa. One of the documents presented in the article reveals his activities as a senior chancellor of the General Military Chancellery in Baturyn, and the other reveals new facts about his family ties. The research methodology is based on general scientific and historical methods, which is fully consistent with the purpose of the study. The circumstances of writing the submitted documents are clarified and information about the persons and settlements indicated in them is given. The scientific novelty is directly related to the purpose, as for the first time archival documents, which are stored in the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv

(hereinafter CDIAC of Ukraine), are introduced into scientific circulation and open new pages about the life and work of Philip Orlyk. In addition, this topic is important in reflecting his activities in the scientific and scientific-exhibition work of the National Reserve «Hetman's Capital». **Conclusions.** As a result, the study will open new archival sources that will be useful to historians and local historians who study the history of the Hetmanate, as these documents shed light on some pages of the history of life and work of Philip Orlyk. This topic is the first step in the study of the activities of Philip Orlyk in Baturyn. There are still many open questions that we will continue to work on. After all, the study of this topic will reveal the activities of Philip Orlyk in the General Military Chancellery of the early eighteenth century and in the government of Hetman Ivan Mazepa.

Key words: Pylyp Orlyk, General Military Chancellery, Dzerzhanovsky, archival document, Baturyn.

Дата подання: 5 лютого 2021 р.

Дата затвердження до друку: 5 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дробязко, Н. Документи, які бережуть згадки про Пилипа Орлика (на матеріалах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 35–39. DOI: 10.5281/zenodo.4741996.

Цитування за стандартом APA

Droblyazko, N. (2021). Dokumenty, yaki berezhut zghadky pro Pylypa Orlyka (na materialakh Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy, m. Kyiv) [Documents that remember the Philip of Orlyk (on the materials of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 35–39. DOI: 10.5281/zenodo.4741996.

УДК 929.52/.53(477)«17/18»

Володимир Захаров

РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ ТРОЦИНСЬКИХ З ЛЕОНТОВИЧАМИ (ДО ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ЯРЕСЬКІВСЬКОЇ ГІЛКИ РОДУ ТРОЦИНСЬКИХ)

DOI: 10.5281/zenodo.4750933

© В. Захаров, 2021. CC BY 4.0

Мета публікації – простежити та висвітлити родинні зв'язки між родами Троцинських і Леонтовичами з містечка Говтви Миргородського полку. **Методи** дослідження відповідають означеній меті, ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності, представлені загальнонауковими методами аналізу, індукції, біографічним, психоаналітичним та спеціально-історичним просопографічним методом. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що вперше проаналізовано та систематизовано факти родинних зв'язків означених родів, а також наведено нові факти щодо питання про походження яреськівської гілки роду Троцинських, які суперечать загальноприйнятій концепції. На основі проведеного аналізу зроблено **висновки**, що родина Троцинських тривалий час підтримувала зв'язки з родиною Леонтовичів з Говтви. Це підтверджується фактами: 1) присутності представників родин в якості хрещених на церковних таїнствах; 2) листування, яке вели між собою представники родини Троцинських, де неодноразово згадувалися Леонтовичі в якості родичів; 3) випадками, коли представники обох родин допомагали з улаштуванням на роботу або на навчання. Початком цих родинних зв'язків був шлюб Прокопа Троцинського з Мариною Леонтович. Ця подія відбулася невдовзі після появи Троцинських в м-ку Яреськи Миргородського полку. Судячи з наведених у статті фактів, до цього вони якийсь час мешкали у Говтві. Це суперечить поширеній версії родоводу Троцинських, яка базується на результатах досліджень О. Лазаревського та В. Модзалевського. Вони виводять яреськівську гілку від синів військового товариша Андрія Степановича Троцинського. Наведені в статті свідчення та документи появи Троцинських в Яреськах пов'язують з Іваном та його синами Мартином і Прокопом, котрі переселилися в цю місцевість на початку 1740-х рр. з Говтви. Ці факти вказують на необхідність подальшого дослідження родини Троцинських до появи в Яреськах з метою точнішого встановлення обставин їх переміщення та зв'язків з іншими родинами.

Ключові слова: Троцинські, Леонтовичі, Говтва, Яреськи, Миргородський полк, генеалогія.

Питання походження яреськівської гілки Троцинських, до складу якої входять нащадки Мартина, Прокопа та Федора Троцинських, досі є недостатньо вивченим. Поширена версія родоводу Троцинських базується на статті О. Лазарев-

ського 1888 р., опублікованій в журналі «Киевская старина»¹. Згодом цей генеалогічний розпис був значно розширений В. Л. Модзалевським і планувався для публікації в 5-му томі «Малоросійського родословника»². Втім, за його життя він не був виданий. Генеалогічна схема Трощинських, як і інших родів, була опублікована за чернетками Модзалевського в 2004 р.³ Згідно з нею, яресківська гілка починається з синів (Прокопа та Мартина) Андрія Степановича Трощинського, військового товариша (1718), бунчукового товариша та господаря Гадяцького замку (грудень 1730 р.). Він був сином Степана Трощинського, господаря Гадяцького замку (травень 1690) і доньки гадяцького полковника Марії Іллівни Новицької. Батько Дмитра Прокоповича був сином Андрія Степановича Трощинського і його дружини Уляни. У подальшому ця версія родоводу лягла в основу праць багатьох дослідників: В. В. Кривошеї, І. І. Кривошеї, О. В. Кривошеї⁴, І. С. Міронової⁵, Л. О. Розсохи⁶ та інших.

До цього розпису В. Модзалевський зробив примітку: «О них см. “Киевскую Старину” 1888 г., ноябрь; в “Русской Старине” 1882 г., июнь, стр. 641–682, родословие Трощинских составлено очень фантастически»⁷. Перша примітка містить посилання на вже згадану статтю О. Лазаревського, а друга – на публікацію без авторства «Дмитрий Прокофьевич Трощинский. 1754–1829»⁸. Згідно неї Степан Трощинський мав сина Матвія, який в час правління Петра I був отаманом на Запоріжжі та навіть дослужився до полковника. Але його родинні зв'язки з Мазепою вдалися взнаки – Матвія було заарештовано й кинуто до в'язниці, де він невдовзі помер. Його вдова перебралася з малолітнім сином Іваном до Миргородського полку в м-ко Яреськи. Іван дослужився до уряду полкового писаря й залишив після себе двох синів: Івана та Прокопа (батько Дмитра Прокоповича). Згодом постригся в ченці, у підсумку став переяславським єпископом та посприяв вступу свого племінника – Дмитра Прокоповича – до Києво-Могилянської академії.

Хоча автор статті невідомий, наприкінці неї висловлюється подяка двом особам: внучатому племіннику Дмитру Андрійовичу Трощинському – за залучення сімейних паперів і чудового портрету його діда – та Софії Цезарівні Лопатській – за впорядкування цих документів і складання до них приміток⁹.

Документи С. Ц. Лопатської зберігалися в архіві «Русской старины». Зараз вони зберігаються в фондї Трощинських (Ф. 538) Інституту Російської літератури (ІРЛИ, «Пушкинский дом») в м. Санкт-Петербурзі.

У справі № 131, опису № 1 цього фонду під назвою «Лопатская София Цезаревна. Заметка о роде Трощинских и генеалогия Трощинских. 1846 г. Из собрания “Русской Старины”», наявні такі відомості про згаданого Амфілохія: «Иною дорогой пошел младший из сыновей Трощинского, Димитрий – с детства уже он оказывал недюжинные способности и большое влечение к наукам и всему возвышенному и благородному. Эти качества обратили особенное внимание родного дяди его преосвященного Епископа Амфилофия (в мире Ивана Ивановича Трощинского), бывшего в то время Киевским архимандритом, благодаря его

¹ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. *Киевская старина*. 1888. Т. XXIII. С. 371–373.

² Модзалевский В. Л. Малоросійський Родословник. Т. 4: П–С. Киев, 1914. С. IV.

³ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5. Вип. 3. Київ; Санкт-Петербург, 2004. С. 10–14.

⁴ Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ, 2009. С. 378.

⁵ Міронова І. С. Дмитро Прокопович Трощинський (1749–1829) – державний діяч Російської імперії, меценат української культури. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2015. Вип. 15. С. 94, 95.

⁶ Розсоха Л. О. Миргородщина козака і гоголівська. Київ, 2009. С. 116, 117.

⁷ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5. Вип. 3. С. 10.

⁸ Дмитрий Прокофьевич Трощинский. 1754–1828. *Русская старина*. 1882. Т. XXXIV. С. 641–682.

⁹ Там же. С. 681, 682.

настояниям юный Дмитрий был помещен в Киевскую Духовную Академию, бывшую в то время рассадником образования в Южной России»¹⁰.

Вочевидь, в обох згадках ідеться про переяславського єпископа (1795–1799) Амфілохія Леонтовича. Його біографія в різних авторів (О. А. Білоусько¹¹, І. Ф. Павловський¹², О. О. Половцев¹³) містить неоднакові відомості про його життєвий шлях. Найбільш повною серед них є стаття О. А. Білоусько. Але всі дослідники називають його саме Леонтовичем, а не Трощинським.

Народився І. Трощинський близько 1729 р. в м-ку Говтва (на той час сотенний центр Миргородського полку) у родині говтвянського сотника (О. А. Білоусько). Замолоду він служив у Миргородській полковій і Генеральній військовій канцеляріях, а в 17-річному віці таємно втік із дому й подався до Києва, щоб розпочати чернече життя (О. А. Білоусько). У 1750 р. І. Трощинський прийняв постриг із ім'ям Амфілохій у Київському Михайлівському монастирі (О. А. Білоусько та О. О. Половцев) або в Київському Межигірському монастирі (І. Ф. Павловський), згодом був переведений до Троїце-Сергієвої лаври, а через деякий час – до Тверського архієрейського дому різничим. У 1761 р. він повернувся до Троїце-Сергієвої лаври, де був призначений скарбником. З 1769 р. ієромонах Амфілохій обійняв посаду ігумена Київського Кирилівського монастиря, звідти був переведений до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря (О. А. Білоусько). Із відкриттям Слов'янської єпархії (1776) та призначенням до Полтави нової адміністрації Амфілохій був переведений до Ростовського Спасо-Яковлівського монастиря з уведенням у сан архімандрита. Із 1787 р. – настоятель Києво-Межигірського і Пустинно-Миколаївського монастирів. 27 червня 1795 р. він був хіротонізований на посаду єпископа Переяславського і Бориспільського, коад'юра Київської митрополії. За Амфілохія всі лівобережні церкви Київської єпархії перейшли під управління Переяславського єпископа із заснуванням при ньому особливої консисторії. Таким чином, Переяславська єпархія досягла того становища, в якому перебувала усе XIX ст. Він заповів Переяславу 6500 руб. «на вічні часи» з тією умовою, щоб відсотки з капіталу розподілялися між вдовами і сиротами міських священнослужителів, бідними вихованцями семінарії та йшли на сплату міських повинностей (О. А. Білоусько).

У вже згаданій справі з архіву Лопатської також присутній документ, згідно з яким запорізький полковник Матвій Трощинський був сином не Степана Трощинського, а сином Дем'яна, родича гетьмана Мазепи. Дем'ян Трощинський був першим, хто з цього роду перейшов на Запоріжжя. Після смерті Матвія у в'язниці його вдова з малолітнім сином Іваном поселилися в Миргородському полку, де Іван Матвійович купив собі хутір у м-ку Яреськи¹⁴.

Цю версію появи Трощинських в Яреськах частково підтверджують архівні документи, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), а саме справа № 437 опису 1, фонду № 54 під назвою «Справа про присвоєння Андрію Трощинському, сину покійного військового товариша Прокопа Івановича Трощинського, чину військового товариша. 1766 рік». У ній зазначається, що Мартин та Прокіп дістали свідоцтво старожилів міста Києва Афанасія Іосифова та Миколая Главацького і Київського сотника Єремія Сили, городового отамана Семена Костовського з печатами Київського військового суду, у якому вказано, що їх прадід проживав у Білій Церкві на правому березі Дніпра, посідав уряд сотника за гетьманства Б. Хмельниць-

¹⁰ ИР ИРЛИ. Ф. 538. Оп. 1. Д. 131. Л. 2 об.

¹¹ Білоусько О. А. Амфілохій (Леонтович). *Полтавіка. Полтавська енциклопедія* : у 12 т. / ред. О. А. Білоусько. Полтава, 2009. Т. 12: Релігія і церква. С. 23.

¹² Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава, 1914. С. 122.

¹³ Русский биографический словарь. Том II. Алексинский–Бестужев-Рюмин / Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. Санкт-Петербург, 1900. С. 96, 97.

¹⁴ ИР ИРЛИ. Ф. 538. Оп. 1. Д. 131. Л. 1 об.

кого. Їхній дід Матвій Трощинський за урядування полковника Семена Палія служив козаком, був на «Кодимской потребѣ» та в інших походах. Після смерті їх діда Матвія Трощинського його дружина з дітьми «зійшла» з Білої Церкви. Серед них був їх малолітній батько Іван, який перейшов зі вказаного міста на постійне проживання до м-ка Говтва Миргородського полку, де увійшов до складу місцевого міщанства. Його син Прокіп Трощинський у 1727 р. виконував обов'язки говтвянського сотенного зборщика, протягом 1732–1733 рр. – говтвянського сотенного комісара, у 1736 р. видавав у магазини Кременчука, Царичанки та Переволочної провіант, зібраний у Говтвянській сотні, а в 1737 р. був полковим зборщиком. Під час російсько-турецької війни в 1739 р. Мартин та Прокіп брали участь в бойових діях, а в 1745 р. отримали чин значкового товариша¹⁵.

У справі не міститься відомостей про Івана Івановича Трощинського, але в біографіях єпископа Амфілохія та Прокопа Трощинського згадується одна дуже важлива локація – м-ко Говтва. Якщо брати до уваги, що Амфілохій нібито був сином говтвянського сотника, то в ті часи в Говтвянській сотні Миргородського полку сотників з прізвищем Леонтович та Трощинський не було. Протягом 1715–1735 рр. уряд сотника посідав Федір Матвійович Остроградський¹⁶.

Для уточнення інформації про родині зв'язки Трощинських та Леонтовичів звернемося до метричних та сповідних книг м-ка Говтва. Із них досить добре збереглися метричні книги церкви Успіння Пресвятої Богородиці, що охоплюють період протягом 1722–1783 рр., та окремі сповідні книги, починаючи з 1764 р. Документи інших церков збереглися фрагментарно.

У сповідному розписі 1765 р. міститься наступна інформація про склад родини Леонтовичів: військовий товариш Іван Леонтович, 40 років, його дружина Федосія Григорівна, 36 років, син Григорій, 6 років, дочка Уляна 4 роки, племянник Дем'ян Трощинський, 13 років¹⁷.

Згаданий Дем'ян Трощинський мав чин прапорщика, зі своїм братом Юхимом володів м-ком Яреськи¹⁸. В листі яреськівської поміщиці Анни Трощинської-Долгової від 29 листопада 1829 р. він згадувався також як брат не тільки Юхима, але й Дмитра та Андрія Прокоповичів¹⁹.

Про Івана Леонтовича та його родину також відомо, що 1 серпня 1763 р. в нього народився син Степан²⁰, який помер наступного дня²¹. 28 грудня 1765 р. у віці 5 років померла дочка Уляна²². У сповідному розписі 1770 р. відсутній його син Григорій²³, який згадувався в 1768 р.²⁴ Запису про його смерть в метричних книгах цього періоду немає, відтак його відсутність може бути пов'язана, зокрема, з від'їздом на навчання. У 1770 р.²⁵ та 1779 р.²⁶ Іван Леонтович записаний як

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 2–3.

¹⁶ Присяга Миргородського полку 1718 року / Опрацювали: Д. Вирський, Р. Москаленко. Київ, 2012. С. 172, 181.

¹⁷ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1765 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 46. Арк. 22.

¹⁸ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. Київ, 1989. С. 278.

¹⁹ Трощинская Анна Матвеевна. Письма (30) ее к Трощинским Андрею Андреевичу и Ольге Дмитриевне. 1821–1833 гг. ИР ИРЛИ. Ф. 538. Оп. 1. Д. 12. Л. 25.

²⁰ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1756–1783 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 315. Арк. 15.

²¹ Там само. Арк. 116 зв.

²² Там само. Арк. 121 зв.

²³ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1770 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1016. Спр. 40. Арк. 2 зв.

²⁴ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1768 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 53. Арк. 44.

²⁵ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1770 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 40. Арк. 2 зв.

²⁶ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1779 р. ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 17.

звільнений бунчуковий товариш, хоча в 1772 р. фіксується просто бунчуковим товаришем²⁷.

Найпізніший сповідний розпис 1781 р. подає таку інформацію про склад родини: звільнений бунчуковий товариш Іван Леонтійович Леонтович, 56 років, дружина його Федосія Максимівна (це помилка, адже у всіх розписах вона Григорівна), 52 роки, син їх Григорій, 21 рік²⁸. Вочевидь, прізвище «Леонтович» пішло від імені батька Івана. Також повертається в Говтву дорослий син Григорій. Через два роки 17 листопада 1783 р. бунчуковий товариш Іван Леонтович помер у віці 59 років²⁹.

Крім Івана Леонтовича та його родини, в Говтві проживали й інші носії цього прізвища. 10 травня 1747 р. «молодик» Василь Леонтович одружився з «дівцею» Наталією Федорівною³⁰. У їхньому шлюбі народилися:

- 1) 22 жовтня 1751 р. син Дмитро³¹;
- 2) 10 листопада 1753 р. дочка Катерина³²;
- 3) 8 лютого 1757 р. син Захарій³³ (помер 18³⁴ або 23³⁵ липня 1758 р.);
- 4) 3 червня 1759 р. дочка Марфа³⁶;
- 5) 18³⁷ чи 20³⁸ травня 1762 р. дочка Олена;
- 6) 21 березня 1764 р. син Василь³⁹.

У записі про народження останнього Василь Леонтович указаний як ієрей. Після цієї згадки його родина в метричних книгах Говтви відсутня. Цікаво, що в записі про народження Катерини хрещеною була «Марина жена Прокопія Трощинського», в записі про Олену – Марина Трощинська.

Згадана Марина та її чоловік Прокіп Трощинський записані з дітьми у сповідному розписі 1753 р. м-ка Яреськи: Прокіп Трощинський, 48 років, дружина його Марина, 40 років, діти їх – Андрій, 9 років, Дмитро, 4 роки, Марина, 8 років, Назар, 1 рік, Дем'ян, 1 рік⁴⁰. Серед дітей присутній вже згаданий вище Дем'ян Трощинський, племінник Івана Леонтовича. Це підводить до думки, що Марина може бути його сестрою.

У метричній книзі Успенської церкви Говтви під 3 червня 1743 р. згадується одруження вдівця, жителя яресківського Прокопія Івановича Кваченка з дівцею Мариною Леонтієвною⁴¹.

Враховуючи викладені факти, припускаємо, що Прокіп Іванович Кваченко та Прокіп Іванович Трощинський – одна особа. Оскільки він «житель яресківський», то принаймні в 1740-х рр. Трощинські вже мешкали в Яреськах. Це та-

²⁷ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1772 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 60. Арк. 2.

²⁸ Сповідний розпис Успенської церкви м-ка Говтва 1781 р. ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1609. Арк. 5.

²⁹ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1756–1783 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 315. Арк. 154 зв.

³⁰ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1741–1750 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 195. Арк. 35.

³¹ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1750–1762 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 253а. Арк. 3 зв.

³² Там само. Арк. 7.

³³ Там само. Арк. 12 зв.

³⁴ Там само. Арк. 39 зв.

³⁵ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1756–1783 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 315. Арк. 110.

³⁶ Там само. Арк. 3.

³⁷ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1750–1762 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 253а. Арк. 17.

³⁸ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1756–1783 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 315. Арк. 11 зв.

³⁹ Там само. Арк. 19.

⁴⁰ Сповідний розпис церкви Різдва Христового м-ка Яреськи 1753 р. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 3. Арк. 1035 зв.

⁴¹ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1741–1750 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 195. Арк. 17.

кож підтверджують реєстри Миргородського полку: присяга 1741–1742 рр., де в списку рядових козаків записані Іван Трощинський та його син Дем'ян⁴²; ревізія 1741 р., в якій Трощинські серед козаків відсутні, але в списку козацьких дворів м-ка Яреськи, між двором значкового товариша Каленика Дворецького і комісара сотенного Грицька Третяка, указаний двір значкового товариша Прокопа Трощинського⁴³.

Після раптової смерті Прокопа Трощинського (25.08.1754⁴⁴) його вдова Марина мала конфлікт з родичами. Зокрема, збереглася скарга яреськівського козака Івана Трощинського в полкову канцелярію, датована 24 жовтня 1755 р. Згідно з документом, його сини, військові товариші Прокіп і Мартин померли «оба в отсутствіи от домов своїх», залишивши малолітніх дітей. Невістці Івана Трощинського вдові Марині залишилися у спадок більше чотирьох тисяч срібних і мідних монет, чотири борошняних кола і одне ступне у млині на Яреськівській греблі, оброблювані землі та інше рухоме майно, робоча худоба і піддані посполиті селяни. Невістка, як зазначалося в листі, виявилася нездатною до господарювання і займалася розтратаю грошей. Марина Трощинська ніяк не реагувала та не з'являлася на виклики в канцелярію⁴⁵.

29 червня 1757 р. вона вдруге вийшла заміж за полкового канцеляриста, вдівця по двох дружинах, Данила Леонтієва⁴⁶. Померла Марина Трощинська 9 листопада 1783 р. в Говтві⁴⁷. Цікаво, що наступний запис в метричній книзі повідомляє про смерть бунчукового товариша Івана Леонтовича, який помер через тиждень (17 листопада).

Щодо родинних зв'язків Трощинських з іншими Леонтовичами – Василем та єпископом Амфілохієм – збереглися цікаві відомості. У листі від 5 березня 1786 р. межигірського архимандрита Амфілохія Леонтовича до намісника Аркадія зазначено наступне: *«По получении сего с первою почтою, надписав на конверте письма тако: Отдать сіе письмо в Москву Дворянской Банковой Канторы гсдину секретарю Федору Васильевичу Леонтовичу, а ему не распечатывая отослать в скорости в Ростов гсдину отцу архимандриту Амфилохию в Яковлевскіи монастырь»*⁴⁸.

В іншому листі, – Д. П. Трощинського до племінника Андрія Андрійовича Трощинського від 23 листопада 1794 р., – міститься наступне прохання: *«Ежели будете ехать через Москву, прошу отыскать родственника нашего служащего там в банковской конторе Федора Васильевича Леонтовича и сказать ему что он определен в Киевскую Уголовную Палату ассессором и чтоб он уведомил меня к нему ли указ о сем доставлен или послано письмо в Киев. Ежели будете ехать через Киев побывайте у дедушки своего а моего дяди, отца Архимандрита Амфилохия. Ежели другой дорогой, в том случае письмо мое пошлите к нему по почте»*⁴⁹.

Д. П. Трощинський конкретно називає Федора Васильовича Леонтовича своїм родичем, Амфілохія – своїм дядьком. Вірогідно, Федір був сином Василя Леонтовича, який разом з Амфілохієм були братами Марини та Івана Леонтовичів. Що ж стосується Федора, то він дійсно протягом 1795–1796 рр. обіймав по-

⁴² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8389. Арк. 45.

⁴³ Там само. Спр. 19338. Арк. 476 зв.

⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 1а.

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1266. Арк. 2–2 зв.

⁴⁶ Метрична книга церкви Різдва Христового м-ка Яреськи 1757–1775 рр. Державний архів Полтавської області. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 24 зв.

⁴⁷ Метрична книга Успенської церкви м-ка Говтва 1756–1783 рр. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 315. Арк. 154 зв.

⁴⁸ 1786 р., березень 5. – Лист межигірського архимандрита Амфілохія Леонтовича до намісника Аркадія з розпорядженнями про перепис майна Києво-Межигірського монастиря. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях / Кузьмук Олексій. Київ, 2017. С. 510.

⁴⁹ Письмо Д. П. Трощинского А. А. Трощинскому. 23 ноября 1974 г. ИР ИРЛИ. Ф. 538. Оп. 1. Д. 37. Л. 2.

саду асесора в Київській палаті кримінального суду, мав чин губерньського секретаря⁵⁰.

Найпізніші згадки про родині зв'язки Леонтовичів з Трощинськими належать до середини XIX ст. На шпальтах часопису «Полтавские епархиальные ведомости» в 1871 р. вийшла стаття В. Яснопольського, в якій повідомляється, що на той час нащадки Леонтовичів мешкали недалеко від Говтви, три з них перебували на діючій військовій службі в різних чинах. У статті згадується також колезький реєстратор Петро Дмитрович Леонтович, який помер у 1866 р., а за життя отримував пенсію від Д. П. Трощинського у розмірі 1000 крб., а також мав переписку з сенатором⁵¹.

References

Bilousko, O. A. (2009) Amfilokhii (Leontovych) [Amfilohiy (Leontovich)]. *Poltavika. Poltava entsyklopediia – Poltavika. Poltava Encyclopedia*. Vol. 12, P. 22. Poltava, Ukraine.

Kryvosheia, V. V., Kryvosheia, I. I., Kryvosheia, O. V. (2009) Neuriadova starshyna Hetmanshchyny [Non-governmental officers of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.

Kuzmuk, O. (2017). Mezhyhirska starovyna: narysy z istorii Kyievo-Mezhyhirskoho v imia Preobrazhennia Hospodnoho cholovichoho monastyria v XVI–XVIII stolittiakh [Mezhigorsky antiquity: essays from the history of Kyiv-Mezhigorsky of the Transfiguration of the God's Monastery in the XVI–XVIII centuries]. Kyiv, Ukraine.

Mironova, I. S. (2015). Dmytro Prokopovych Troshchynskyi (1749–1829) – derzhavnyi diiach Rosiiskoi imperii, metsenat ukrainskoi kultury [Dmitry Prokopovich Troshchinsky (1749–1829) – statesman of the Russian Empire, philanthropist of Ukrainian culture]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats – Historical archive. Scientific studies: a collection of scientific works*, 15, 94–101.

Rozsokha, L. (2009) Myrhorodshchyna kozacha i hoholivska [Cossacks' and Gogolev's Mirgorod region]. Kyiv, Ukraine.

Vyrskyi, D., Moskalenko, R. (Eds.). (2012). Prysiaha Myrhorodskoho polku 1718 roku [Oath of Myrhorod regiment in 1718]. Kyiv, Ukraine

Захаров Володимир Миколайович – приватний дослідник, краєзнавець, автор книг і статей з історії Шишаччини, дослідник роду Трощинських (м. Полтава).

Zakharov Volodymyr M. – local historian, the author of books and articles on the history of the Shishatsky district, a researcher of the Troshchinsky family (Poltava). E-mail: theharrowvol84@gmail.com

FAMILY TIES OF THE TROSHCHINSKY WITH THE LEONTOVICH (TO THE QUESTION OF ORIGIN OF THE YARESKOVSKY BRANCH OF THE TROSHCHINSKY)

The purpose of the article is to trace and highlight family ties between the Troshchinsky and Leontovych families from Govtva town of the Mirgorod Regiment. Research methods corresponded to this purpose are based on the principles of historicism and objectivity. They presented by general scientific methods of analysis, induction, biographical, psychoanalytic, and especially historical prosopographic

⁵⁰ Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1795. Санкт-Петербург, 1795. С. 369; Месяцеслов с росписью ... 1796. Санкт-Петербург, 1796. С. 388;

⁵¹ Яснопольский В. Историко-статистические церковные сведения. Местечко Голтва (Кобелякского уезда Полтавской губернии) (окончание). *Полтавская епархиальная ведомости. Часть неофициальная*. 1871. № 17. С. 653.

method. **The scientific novelty** of the research is that for the first time the facts of the family ties of the indicated families were analyzed and systematized, as well as new facts to the question of the origin of the Yareskov branch of the Troshchinsky family, which contradict the generally accepted one theory, are given. Based on the analysis, it was **concluded** that the Troshchinsky family had long maintained ties with the Leontovych family from Govtva. This is confirmed by the facts: 1) the presence of representatives of families as godparents on church sacraments; 2) correspondence conducted by representatives of the Troshchinsky family, where Leontovych was repeatedly mentioned as relatives; 3) cases where representatives of both families helped with the placement for work or for study. The beginning of these family ties was the marriage of Prokip Troshchinsky with Maryna Leontovych. This event occurred shortly after the appearance of the Troshchinsky in the town Yaresky of Mirgorod regiment. Looking at the facts given in the article, before that they lived for some time in mentioned town Govtva. This contradicts the common version of the Troshchinsky pedigree, which is based on A. Lazarevsky and V. Modzalevsky researching. They lead the Yaresky family branch from the sons of military comrade Andrii S. Troshchinsky. The statements and documents are given in the article connect the appearance of Troshchinsky in Yaresky with Ivan and his sons Martyn and Prokop, who moved there in the early 1740s from Govtva. These facts point to the need for further study of the Troshchinsky family before appearing in Yaresky in order to establish more precisely the circumstances of their displacement and ties with other families.

Key words: Troshchinsky, Leontovych, Govtva, Yaresky, Mirgorod regiment, genealogy.

Дата подання: 20 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Захаров, В. Родинні зв'язки Трощинських з Леонтовичами (до питання походження Яресківської гілки роду Трощинських). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 40–47. DOI: 10.5281/zenodo.4750933.

Цитування за стандартом APA

Zakharov, V. (2021). Rodynni zviazky Troshchynskykh z Leontovychamy (do pytannia pokhodzhennia Yareskiivskoi hylky rodu Troshchynskykh) [Family ties of the Troshchinsky with the Leontovich (to the question of origin of the Yareskovsky branch of the Troshchinsky)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 40–47. DOI: 10.5281/zenodo.4750933.

Володимир Мартиненко

ЕВАКУАЦІЇ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ОКУПОВАНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЮ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.4733830

© В. Мартиненко, 2021. CC BY 4.0

Мета дослідження – розкрити процес становлення історіографії питання про політику нацистської Німеччини щодо німецьких переселенців з окупованих областей України на завершальному етапі Другої світової війни. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи об'єктивності, комплексності, а також сукупність спеціальних (історико-генетичний, проблемно-хронологічний та періодизація) та загальнонаукових методів (аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція та типологізація). **Наукова новизна.** Стаття є першою спробою дослідити історіографічні аспекти теми, яка ще не отримала комплексного та всебічного висвітлення. **Висновки.** Аналіз історіографії означеної проблематики свідчить про брак спеціальних досліджень, присвячених адміністративним переселенням етнічних німців з окупованих регіонів СРСР у період Другої світової війни. Найбільший внесок у розробку окремих сегментів цієї теми здійснили вчені ФРН. Їхні роботи, як правило, спираються на широке коло архівних джерел та сучасні методологічні підходи. Однак інтерес німецьких істориків до теми найчастіше носить вибірково-контекстуальний характер і пов'язаний зазвичай із вивченням механізмів політики Третього рейху, спрямованої на германізацію анексованих у 1939 р. західно-польських територій. В академічних колах ряду колишніх радянських республік ця проблематика залишається маловідомою сторінкою Другої світової війни. Зокрема, у роботах українських істориків тема евакуації етнічних німців на територію Третього рейху в 1943–1944 рр. зводиться лише до її поверхневого розгляду або ж короткої констатації. Роботу вітчизняних дослідників значною мірою ускладнює та обставина, що основний масив джерельної бази з цієї проблематики зосереджений в архівних фондах Німеччини.

Ключові слова: історіографія, етнічні німці, евакуація, Німеччина, Україна, Друга світова війна.

Політика нацистської Німеччини щодо етнічних німців, які проживали в ряді країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи напередодні і в роки Другої світової війни, вже давно стала об'єктом підвищеної уваги багатьох істориків. Окрему дослідницьку нішу представляє комплекс питань, пов'язаний із масовими переселеннями так званих «фольксдойче» на територію Третього рейху. Відправною точкою цих акцій, що проходили під гаслом «Додому в Рейх!» (нім. «Heim ins Reich!») стала, як відомо, осінь 1939 р. До числа маловивчених належить тема так званих «адміністративних переселень», які охопили німецьке населення радянських окупованих територій в 1942–1944 рр. На відміну від інших переселенських акцій, організованих нацистським керівництвом у попередні роки, евакуація сотень тисяч радянських німців на батьківщину своїх предків по суті була втечею і тривала кілька наповнених драматизмом місяців. Більшість

біженців потягнулася до Німеччини, мріючи знайти там притулок, оскільки добре запам'ятала «Великий терор» 1937–1938 рр. і масові депортації у перші місяці війни. Незважаючи на вражаючий розмах адміністративних переселень, котрі значно змінили етнокультурний ландшафт окремих регіонів України, ця проблема залишається маловідомою сторінкою воєнного періоду як у закордонній, так і у вітчизняній історіографії.

Тож, мета цієї розвідки – вивчити процес становлення історіографії питання про політику нацистської Німеччини щодо німецьких переселенців з окупованих областей України на завершальному етапі Другої світової війни.

Перші дослідження, присвячені долі етнічних німців СРСР у роки Другої світової війни, з'явилися у ФРН. Значною мірою цьому сприяв громадський фон післявоєнної Німеччини, яка зіткнулася з проблемою облаштування та інтеграції мільйонів німецьких біженців, що рятувалися від Червоної армії або депортованих за рішенням урядів СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Югославії. З метою захисту їх прав та збереження культурно-історичної спадщини в 1950 р. у Штутгарті був заснований Союз вигнаних (*Bund der Vertriebenen*). До складу Союзу увійшли земляцтва етнічних німців різних регіонів Європи. Одне з них, «*Landmannschaft der Deutschen aus Russland*» (LmDR; далі – ЛмДР), представляло інтереси німців з СРСР, які уникли післявоєнної репатріації.

У 1958 р. в альманасі «*Heimatchbuch der Deutschen aus Russland*», що видавався під егідою ЛмДР, були опубліковані дві оглядові публікації, присвячені долі німецького населення в СРСР. Автор першої, Г. Рьомміх, лише побіжно згадав про адміністративні переселення етнічних німців з окупованих радянських регіонів¹. Вже більш докладно ця тема представлена у статті Г. Тайха². У фокусі уваги автора перебувала міграційна динаміка німецького населення СРСР у період з 1941 по 1950 рр. Спираючись перш за все на інформацію, оприлюднену у нацистській пресі, Г. Тайх коротко розглянув основні етапи евакуації етнічних німців у Рейх протягом 1942–1944 рр. і спробував встановити більш-менш точну їх чисельність. Він, зокрема, указав, що цифра у 350000 осіб, яка фігурує в багатьох джерелах, є завищеною. Згідно з приблизними підрахунками Г. Тайха, чисельність самих німців в дійсності становила не більше 325000 осіб, інших – від 25000 до 30000 осіб, враховуючи інонаціональних членів сімей. Одна з основних причин завищеної кількості переселенців з СРСР на території Третього рейху, на його думку, крилася в оптимізмі нацистської пропаганди, яка прагнула перебільшити їх демографічний потенціал. Серед іншого Г. Тайх спробував з'ясувати приблизну чисельність німців, які залишилися після закінчення війни у західній частині Німеччини та репатрійованих на батьківщину.

І все ж упродовж досить тривалого періоду часу політика Третього рейху щодо німецького населення СРСР займала у німецькій історіографії периферійне місце. Такі теми, хоча й були важливі, але, як висловився дослідник А. Айсфельд, не відповідали духу часу³. Нагадаємо, що на початку 1960-х рр. ФРН вступила в еру «нової східної політики», спрямованої на нормалізацію відносин з країнами соціалістичного блоку, особливо з СРСР. Крім того, на рубежі 1960–70-х рр. почали відбуватися деякі зміни і у суспільній свідомості. Оскільки молоде покоління кардинально переглянуло своє ставлення до епохи націонал-соціалізму, то теми, пов'язані з утечею та вигнанням етнічних німців до і після закінчення Другої світової війни, все частіше стали сприйматися як маргінальні⁴.

¹ Roemmich H. Die Tragödie der deutschen Volksgruppe in Rußland. *Heimatchbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart, 1958. S. 7–21.

² Teich G. Die Rußlanddeutsche. Bevölkerungsbewegung in Kriegs- und Nachkriegszeit 1941–1950. *Heimatchbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart, 1958. S. 82–94.

³ Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen in der Erforschung des Göttinger Arbeitskreises. *50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V.* Göttingen, 1998. S. 35.

⁴ Полунин Е. С. Вынужденные миграции немецкого населения из стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в 1944–1948 гг.: дисс. ... к. и. н.: 07.00.03 / Воронежский государственный университет. Воронеж, 2014. С. 10.

Однак до кінця 1970-х рр., напередодні епохи неоконсерватизму, ситуація почала поступово змінюватися у зворотній бік.

Тему евакуації етнічних німців, які проживали в окупованих регіонах СРСР, одним із перших порушив Р. Хофман. Використовуючи документи архівних установ Німеччини, він розглянув процес переміщення німецького населення з території Транснестрії до Вартегау навесні–влітку 1944 р.⁵ Долі менонітських біженців з Півдня України, котрі були вивезені на територію Західної Пруссії і Вартегау у 1943–1944 рр., присвячена стаття Х. Герлаха⁶. Окупація у житті менонітів представлена автором як період відносного затишшя та відродження у духовно-культурній сфері. Організаційним аспектам евакуації, що відбулася у вересні 1943 р., в статті приділено порівняно небагато уваги. Спираючись на нечисленні спогади очевидців, Х. Герлах обмежився лише загальним описом ходу операції. Тому основний акцент зміщений на перебування менонітів у Рейху. У першу чергу Х. Герлах досить докладно висвітлив діяльність д-ра Б. Унру – відомого громадського менонітського діяча, який намагався налагодити релігійне життя серед біженців, його одновітців. Питання, котрі стосуються взаємин переселенців з владою Німеччини, відображені вельми поверхнево. Деякі дані про життя менонітів на окупованих територіях та їх евакуацію у 1943 р. також частково представлені в роботі Д. Г. Ліхді⁷.

Наприкінці 1970-х рр. фонд концерну «Volkswagen» розпочав фінансування багаторічного дослідницького проекту, завдяки якому вийшов ряд робіт фундаментального характеру з історії етнічних німців в СРСР⁸. Серед них особливо слід виділити монографію І. Флейшхауер, у якій на основі численних архівних документів вперше була представлена цілісна картина політики Третього рейху щодо німецького населення на окупованих радянських територіях⁹. У центрі уваги дослідниці опинилися насамперед аспекти, пов'язані з діяльністю різних структур нацистської Німеччини, які займалися вибудовуванням системи управління етнічними німцями. У цьому контексті І. Флейшхауер також досить докладно розглянула питання реєстрації німецького населення. Окремий розділ монографії присвячений евакуації етнічних німців у 1942–1944 рр. Особливий акцент було зроблено на описі масових переселенських процесів, що проходили восени 1943 р. на території рейхскомісаріату «Україна». До основних факторів, які негативно впливали на хід операції, І. Флейшхауер віднесла давній конфлікт компетенцій СС та Міністерства східних окупованих територій. Серед іншого вона показала, що ставлення нацистського керівництва до німецьких біженців на території Рейху носило виключно утилітарний характер – вони розглядалися як трудовий і військово-мобілізаційний ресурс.

У більш стислому вигляді політика Німеччини щодо етнічних німців на окупованих радянських територіях висвітлена у спільній монографії І. Флейшхауер та ізраїльського історика Б. Пінкуса, яка побачила світ у 1987 р.¹⁰

Стратегії виживання менонітів України в роки Другої світової війни стали одним із ключових сюжетів дисертації Е. Висотцкі, що базується на залученні широкого кола мемуарних джерел¹¹. Розглядаючи окупаційний період, дослідни-

⁵ Hofmann R. Das Ende der volksdeutschen Siedlungen in "Transnistrien" im Jahre 1944. *Aus der Arbeit des Bundesarchivs*. Boppard a. Rh., 1977. S. 447–453.

⁶ Gerlach H. Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. *Westpreußen-Jahrbuch*. 29 (1979). S. 145–154.

⁷ Lichdi D. G. Mennoniten im Dritten Reich. Dokumentation und Deutung. Mit Beiträgen von Theo Glück und Horst Gerlach. Weierhof: Schriftenreihe des Mennonitischen Geschichtsvereins № 9. 1977. 195 s.

⁸ Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen in der Erforschung des Göttinger Arbeitskreises. *50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V. Göttingen*, 1998. S. 35.

⁹ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. 257 s.

¹⁰ Pinkus B., Fleischhauer I. Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Baden-Baden, 1987. 599 s.

¹¹ Wisotzki E. Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten. Unveröffentlichte Dissertation. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, 1992. 227 s.

ця прийшла до висновку, що сприйняття націонал-соціалізму серед колоністів носило амбівалентний характер: з одного боку, їм імпонував антикомунізм, але в той же час вони виявилися байдужими до расових постулатів, які їм намагалися нав'язати німецькі чиновники. Окрему увагу у дисертації приділено долі менонітів після їх переміщення на територію Вартегау, особливо їх репатріації наприкінці та після завершення війни.

Філантропічна діяльність д-ра Б. Унру щодо біженців-менонітів з України наприкінці Другої світової війни і у перші післявоєнні роки була порушена у біографічному дослідженні Г. Б. Унру¹². У цьому контексті автор акцентував увагу на двох основних сюжетах: ролі Б. Унру в налагодженні релігійного життя менонітів після евакуації до Німеччини та його зусиллях з порятунку одновірців від видачі радянській владі у 1945–1947 рр.

Особливості становища німецького населення в зоні румунської окупації на прикладі колонії Кандель (нині село Рибальське Одеської області) досить докладно викладені в книзі А. Боша та Й. Лінгора¹³. Зокрема, автори розглянули діяльність зондеркоманди «Р»¹⁴, процедуру реєстрації етнічних німців, а також їх вербування до військ СС навесні 1943 р. Не залишилися в тіні й аспекти, пов'язані з евакуацією колоністів з Трансністрії у березні 1944 р. Також у загальних рисах охарактеризовано їхнє подальше перебування на території Третього рейху (особливо питання натуралізації та призову на військову службу в кінці війни).

Комплекс питань, які справляли вплив на стан німецького населення України в роки Другої світової війни, розкрито в публікації А. Айсфельд, написаній у співавторстві з В. Л. Мартиненком¹⁵. У роботі зазначено, що політика нацистської Німеччини щодо етнічних німців окупованих радянських територій носила амбівалентний характер, і тому немає підстав говорити про їх виключно привілейоване становище. Німці, які були евакуйовані упродовж 1943–1944 рр., за твердженням авторів, виявилися у практично безальтернативній ситуації: з одного боку, вони отримали від окупаційної влади безапеляційний наказ покинути свої населені пункти у стислі терміни, з іншого – у них були всі підстави побоюватися репресій після повернення радянської влади.

Протягом останніх двох десятиліть у німецькій історіографії помітно зріс інтерес до вивчення ідеологічних основ і механізмів політики Третього рейху, спрямованої на германізацію захоплених територій шляхом масових переселень етнічних німців. У дослідженнях, присвячених цій проблематиці, становище німецького населення окупованих регіонів СРСР розглядається лише в прив'язці до загального контексту. Проте ці роботи дозволяють глибше зрозуміти справжні мотиви та організаційні аспекти переселенської політики керівництва нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Серед них у першу чергу необхідно згадати монографію І. Хайнеман, де розглянуто роль Головного управління раси і поселень СС (нім. Rasse- und Siedlungshauptamt der SS) в утвердженні так званого «нового порядку» в Європі¹⁶. Значну увагу авторка приділила питанням, пов'язаним з використанням німецького населення у реалізації колонізаційних

¹² Unruh H. B. Fügungen und Führungen. Benjamin Heinrich Unruh. 1881–1959. Ein Leben im Geiste christlicher Humanität und im Dienste der Nächstenliebe. Detmold: Verein zur Erforschung und Pflege des Russlanddeutschen Mennonitentums, 2009. 509 s.

¹³ Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland, 1990. 573 s.

¹⁴ Зондеркоманда «Росія» (нім. Sonderkommando Russland; у документах часто фігурує як Sonderkommando «R») – структурний підрозділ ФоМі, який був основним куратором у питаннях реєстрації та опіки етнічних німців на окупованих радянських територіях. На чолі зондеркоманди «Р» перебував оберфюрер СС (пізніше штандартенфюрер СС) Хорст Хоффмайер (1903–1944). Штаб-квартира цього підрозділу розташовувалася в Ландау (Трансністрія).

¹⁵ Eisfeld A., Martynenko V. Filtration und operative Erfassung der ethnischen Deutschen in der Ukraine durch die Organe des Innern und der Staatssicherheit während des Zweiten Weltkrieges und in der Nachkriegszeit. Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge, Bd. XXI (2013). S. 104–181.

¹⁶ Heinemann I. «Rasse, Siedlung, deutsches Blut»: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. Göttingen: Wallstein Verlag, 2003. 697 s.

планів Німеччини на окупованих радянських територіях. Зокрема, були порушені аспекти системи управління етнічними німцями. Але більш детально І. Хайнеман висвітлює політику нацистської влади, спрямовану на створення декількох німецьких поселенських анклавів у генеральному окрузі «Житомир». Дослідниця зазначила, що, починаючи з 1943 р., ідеологічний чинник відійшов на другий план, і основною метою переселенських заходів став захист колоністів від загрози з боку різних партизанських загонів, які діяли в регіоні. Тема масової евакуації етнічних німців восени 1943 р. в роботі І. Хайнеман представлена у стислому й узагальненому вигляді.

Спробу комплексного аналізу переселенської політики Німеччини здійснив М. Ленігер¹⁷. Автор розглянув операції з переселення етнічних німців у початковий період війни, функціонування табірної системи Управління у справах етнічних німців (нім. Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi; далі – ФоМі) і фільтраційну діяльність Центрального бюро з питань імміграції (нім. Einwanderungszentralstelle, EWZ; далі – ЕВЦ). Однак проблематика німецьких біженців з СРСР висвітлена у монографії М. Ленігера лише фрагментарно.

Переселенська політика нацистського керівництва знайшла також відображення у праці М. Фібрандт¹⁸. Центральне місце у ній відведено вивченню процесу фільтрації етнічних німців, особливо тих її аспектів, які були пов'язані з відбором за расовими і медичними критеріями. В одному з розділів М. Фібрандт коротко охарактеризувала особливості евакуації німецького населення з окупованих областей СРСР в 1943–1944 рр.

Діяльності ЕВЦ як ключового актора, який визначав долю німецьких переселенців на території Рейху, присвячена монографія А. Штриппеля¹⁹. В окремий тематичний блок автор виніс питання, пов'язані з проведенням реєстрації етнічних німців на окупованих радянських територіях, їх адміністративними переселеннями протягом 1943–1944 рр. та подальшою фільтрацією. Зазначимо, що на сьогоднішній день праця А. Штриппеля залишається одним із небагатьох досліджень, у яких більш-менш докладно розглянута політика нацистської Німеччини щодо німецьких біженців з СРСР.

Окрему категорію складають дослідження, які значною мірою спираються на усні свідчення та спогади очевидців. Однією з відмінних рис таких розвідок нерідко є публіцистичний стиль подачі матеріалу. До них, зокрема, належить книга Г. Вольтера «Зона повного спокою», перше видання якої побачило світ у 1993 р.²⁰ Евакуаційна епопея осені 1943 р. і репатріація до СРСР показані тут очима безпосередніх учасників тих подій – переважно жителів колоній Півдня України. У подібному ж ракурсі, але більш докладно, ці самі сюжети відображені в книзі О. Логвенової (Бланк), присвяченій історії менонітської колонії Вейнау²¹. Уривчасті відомості про життя етнічних німців Півдня України в умовах окупації та їх переселення у Німеччину містить робота Г. Гетте «Відторгнені батьківщиною», яка написана у жанрі сімейної історії²². Окремо підкреслимо, що згадані дослідження, написані вихідцями з колишніх радянських республік, містять ідею про переважно примусовий характер евакуаційних процесів 1943–1944 рр.

¹⁷ Leniger M. Nationalsozialistische «Volkstumsarbeit» und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Berlin: Frank & Timme 2006. 254 s.

¹⁸ Fiebrandt M. Auslese für die Siedlergesellschaft. Die Einbeziehung Volksdeutscher in die NS-Erbgesundheitspolitik im Kontext der Umsiedlungen 1939–1945. Göttingen 2014: Vandenhoeck & Ruprecht. 671 s.

¹⁹ Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. 370 s.

²⁰ Вольтер Г. А. Зона полного покоя. Российские немцы в годы войны и после неё. Свидетельства очевидцев. Augsburg: Waldemar Weber Verlag, 2004. 509 s.

²¹ Логвенова Е. Weinau. По следам погибшей цивилизации. Augsburg: Aulus Verlag, 2007. 217 s.

²² Гётте Г. Отвергнутые родиной. Кёльн: Изд-во Г. Гетте, 2008. 374 с.

Доля етнічних німців, які проживали на окупованих радянських територіях, знайшла часткове відображення в публікаціях дослідників США та Канади. Зробити американських істориків, зокрема, відзначимо статтю Е. Шмальца про евакуацію етнічних німців південного регіону України на територію імперського округу Вартегау²³. Однак згадана публікація носить лише оглядовий характер, а її джерельну базу становить переважно мемуарна література. Загальні моменти політики нацистської Німеччини щодо радянських німців (у тому числі адміністративні переселення) згадані у монографії В. О. Луманса, присвяченій діяльності ФоМі²⁴.

Що стосується канадських авторів, то їх увага сфокусована переважно на різних етапах історії менонітських колоній України. Така тематична спеціалізація обумовлена, насамперед, історичним контекстом (як відомо, значний відсоток менонітської громади Канади складають нащадки вихідців з Російської імперії та СРСР). Період Другої світової війни, що мав драматичні наслідки не лише для менонітів, але й німецького населення України в цілому, закономірно став одним із ключових сюжетів у роботах деяких канадських дослідників.

Автором однієї з перших публікацій, де описане життя колоністів в умовах окупації, став Г. Фаст²⁵ – у минулому співробітник зондеркоманди д-ра К. Штумппа²⁶. Очевидно, його стаття, що вийшла у 1947 р. на сторінках щоквартальника «Mennonite Life», переслідувала лише одну мету: проінформувати широку громадськість Канади про мінливі долі менонітських біженців, які прибули з Європи незабаром після закінчення Другої світової війни²⁷. Спираючись на власні спогади, Г. Фаст зазначив, що під час німецької окупації меноніти Півдня України дійсно отримали можливість приступити до поступового відродження свого релігійного та культурного укладу. Однак з часом багато хто з них почав здогадуватися про плани представників СС, які керували німецькими колоніями, поступово замінити християнське віровчення на ідеологію «крові й ґрунту». У згаданій статті також було порушено тему евакуації менонітів до Німеччини в 1943 р. Більш докладно вона висвітлена в статті Г. К. Еппа, уродженця колонії Остервік (нині с. Павлівка Запорізької обл.)²⁸. Будучи безпосереднім свідком тих подій, він назвав масовий відхід менонітів восени 1943 р. катастрофою. Г. К. Епп вважав, що у колоністів, які добре пам'ятали про депортацію 1941 р., не залишалося іншого вибору, тому їх евакуація, по суті, набула характе-

²³ Schmalz E. «The Long Trek»: The SS Population Transfer of Ukrainian Germans to the Polish Warthegau and Its Consequences, 1943–1944. *Journal of the American Historical Society of Germans from Russia*. Vol. 31. No. 3. 2008. P. 1–23.

²⁴ Lumans V. Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1993. 350 p.

²⁵ Фаст, Герхард (1894–1974) – проповідник менонітської церкви, педагог, дослідник. Народився у колонії Луговськ Самарської губернії. У 1930 р. спробував разом зі своєю сім'єю в складі групи менонітів емігрувати з СРСР, за що був заарештований і засланий на 5 років до виправно-трудового табору на Північній Двіні. Через два тижні після прибуття до табору втік, сховавшись на вантажному судні, яке прямувало до Англії. Опинившись в Англії, Г. Фаст отримав дозвіл на переїзд до Німеччини, де через деякий час почав працювати вчителем, а також став членом місіонерської організації «Licht im Osten» («Світло на Сході»). На початку 1942 р. був призначений співробітником зондеркоманди д-ра К. Штумппа, що займалася переважно збиранням генеалогічної інформації та різних статистичних відомостей про німецькі колонії на окупованих територіях України. У 1952 р. емігрував до Канади, де і провів залишок свого життя, займаючись релігійною, педагогічною та громадською діяльністю.

²⁶ Штумпп, Карл (1896–1982) – німецький етнограф. Уродженець колонії Александрігльф Херсонської губернії. У 1918 р. виїхав з Бессарабії до Німеччини. У 1922 р. закінчив університет у Тюбінгені. Починаючи з 1938 р. керував відділенням з вивчення поселень російських німців Німецького інституту зарубіжжя (Deutsches Auslandsinstitut) у Берліні. У 1939–1940 рр. брав участь в акціях переселення етнічних німців з Галичини, Бессарабії та Добруджі. У 1941–1942 рр. очолював зондеркоманду Міністерства окупованих східних територій, яка збирала генеалогічні відомості про німців, які проживали в окупованих регіонах України. Після війни займався громадською і науково-дослідницькою діяльністю.

²⁷ Fast G. Mennonites of the Ukraine under Stalin and Hitler. *Mennonite Life*. No. 2. April 1947. P. 18–21.

²⁸ Epp G. K. Die Große Flucht. Vom Dnjepr zur Weichsel – Von der Weichsel zur Elbe 1943–1945. *Mennonitisches Jahrbuch*. 1985. S. 69–74.

ру втечі. Вельми критично автор відгукнувся про ставлення влади Німеччини до біженців, багатьом з яких була визначена роль поселенців на анексованих польських територіях. Він підкреслив, що подібна політика ще більше налаштовувала польських селян, чиї садиби підлягали конфіскації, проти радянських німців. Сильне обурення серед біженців, за словами Г. К. Еппа, викликала й військова повинність, що стала закономірним наслідком їх натуралізації. Автор дійшов висновку, що переселенці з СРСР знову опинилися у безальтернативній ситуації й тому були змушені підкоритися волі німецької влади. Більш детальна інформація про участь менонітів у війні на боці Німеччини та їх подальшу долю в радянському полоні міститься в книзі К. Фаста²⁹.

Помітною подією в подальшій розробці історіографії проблеми став вихід монографії професорки Університету Ватерлоо (Онтаріо) М. Епп «Жінки без чоловіків. Менонітські біженці Другої світової війни»³⁰. Історико-антропологічне дослідження М. Епп побудоване на численних усних і письмових мемуарних свідченнях менонітів Півдня України, які пережили німецьку окупацію і переселення до Німеччини в 1943 р. У центрі уваги авторки перебувають особливості досвіду виживання сімей колоністів, які напередодні та під час Другої світової війни залишилися без чоловіків старшого та середнього віку. Серед іншого, М. Епп спробувала з'ясувати, яким чином жінки, що домінували в цих сім'ях, адаптувалися в екстремальних умовах і виконували обов'язки, невласливі для їх гендерної ролі. Розглядаючи окупаційний період в житті менонітів, дослідниця згадала про ознаки релігійно-культурного відродження, вказавши при цьому, що німецька влада категорично заборонила включати Закон Божий до шкільної програми. Однак, попри певні протиріччя, багато колоністів, за словами М. Епп, морально були на боці Німеччини, сподіваючись після її перемоги воз'єднатися з депортованими родичами. Окремий розділ монографії присвячений опису евакуаційної епопеї 1943 р. Її організаційні аспекти висвітлені досить поверхнево, оскільки М. Епп розглядає цю подію крізь призму долі учасників треку, приділяючи першочергову увагу стратегіям їх виживання. Вона зазначила, що екстремальні умови евакуації послабили згуртованість менонітів і призвели до зростання напруженості між окремими групами біженців. Характеристика становища біженців на території Німеччини у роботі М. Епп зведена до загальних штрихів їхнього повсякденного життя: натуралізації та роботі в експропрійованих польських господарствах. Згадуючи про призов менонітів до вермахту, авторка повторює вже озвучену раніше тезу про відсутність вибору. Водночас вона визнає, що серед мобілізованих чоловіків виявилось й чимало антикомуністів, налаштованих воювати на боці Німеччини.

Деякі факти про життя менонітів південного регіону України під час окупації та їх переміщення до Німеччини у 1943–1944 рр. містяться також в дослідженнях Г. Т. Х'юберта³¹ і А. Конрада³².

Проблема переселення радянських німців у Рейх фрагментарно відображена в роботах окремих польських дослідників, які спеціалізуються на вивченні окупаційного періоду в історії своєї країни. Як правило, їх цікавить лише питання впливу цих процесів на життя місцевого польського населення. Зокрема, про заселення анексованих польських земель етнічними німцями у роки Другої світової війни згадував відомий історик Ч. Мадайчик³³. Деякі дані (в основному

²⁹ Fast K. *Geht der Wahrheit die Ehre! Ein Schicksalsbericht*. Winnipeg, Manitoba: Canzona Publishing, 1989. 324 s.

³⁰ Epp M. *Women without Men. Mennonite Refugees of the Second World War*. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 275 p.

³¹ Huebert H. *Hierschau: An Example of Russian Mennonite Life*. Winnipeg: Kindred Press, 1986. 404 p.

³² Konrad A. *Red Quarter Moon: A Search for Family in the Shadow of Stalin*. Toronto: University of Toronto Press, 2012. 356 p.

³³ Madajczyk C. *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*. Berlin: Akademie, 1987. 513 s.

статистичні) про прибуття німецьких біженців з СРСР у 1943–1944 рр. містяться у монографії М. Вардзинської³⁴.

У роботах російських дослідників питання, пов'язані зі становищем етнічних німців на окупованих радянських територіях, займають периферійне місце. Як виняток, але з деяким застереженням, згадаємо дисертацію М. Ю. Привалової «Радянські німці-репатріанти у національній політиці СРСР в 1940-ві – 1970-ті рр.», захищену 2008 р.³⁵ Ця робота, хоча й не відрізняється новаторством, все ж стала історіографічним фактом. У першому розділі дисертації, який представляє собою примітивну компіляцію з елементами плагіату, описано становище німецького населення на окупованих радянських територіях (переважно в регіонах України) та його подальша евакуація в Рейх. Головними джерелами для написання цього розділу послужили статті кількох дослідників Німеччини, Росії та України.

Про активне наукове осмислення долі німецького етносу в українській історіографії можна говорити вже після 1991 р., чому в значній мірі сприяла так звана «архівна революція». В Україні, яка за кількістю німців у довоєнний період посідала друге місце після РРФСР серед усіх радянських республік, зростання інтересу до цієї проблематики було цілком передбачуваним.

Своєрідною точкою відліку в розробці історіографії проблеми прийнято вважати спільну статтю київських істориків М. Ковалю і П. Медведка, що вийшла у 1992 р. на сторінках «Українського історичного журналу»³⁶. Спираючись на раніше недоступні документи німецького походження, автори спробували дати загальну характеристику становища етнічних німців в умовах окупації. Основну увагу в публікації приділено правовому статусу, соціальній опіці, системі виховання і освіти, а також ідеології так званих «фольксдойче» на території України. Вже на початку тексту відзначено, що трагедія німецького населення полягала у тому, що воно виявилось заручником військово-політичного протистояння СРСР та Німеччини. Фрагментарно порушивши сюжет про евакуацію етнічних німців на територію Німеччини у 1943–1944 рр., М. Коваль та П. Медведок вказали на відсутність у них іншого вибору. З огляду на той факт, що тема публікації була абсолютно новою, історикам не вдалося уникнути деяких неточностей. Так, наприклад, зондеркоманда «Р» (Росія) і зондеркоманда К. Штумппа, які мали безпосереднє відношення до роботи з німецьким населенням, представлені у тексті як одна структура³⁷. Також не зовсім вірно та чітко відображені специфіка процедури реєстрації етнічних німців і пов'язані з нею критерії. Але при цьому слід зазначити, що публікація М. Ковалю і П. Медведка досить тривалий час в академічних колах залишалася чи не головним оглядовим дослідженням про німецьке населення України в роки війни.

До кінця 1990-х рр. в українській історіографії практично не з'являлося жодних публікацій, які б свідчили про зростання інтересу дослідників до становища німецького етносу під час Другої світової війни. Утім, ситуація, що склалася, мала цілком об'єктивний характер. Справа в тому, що увага багатьох істориків у перші пострадянські роки була поглинута більш глобальними питаннями, пов'язаними, наприклад, з функціонуванням окупаційного режиму на українських територіях, діяльністю українських націоналістів, партизанським рухом і взагалі концептуальним переосмисленням самого військового періоду. Існували й інші причини, які також у значній мірі перешкоджали подальшому більш глибокому розгляду долі німецького населення. Перша полягала в тому, що рівень

³⁴ Wardzińska M. Wsiedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945. Warszawa, 2017. 560 s.

³⁵ Привалова М. Ю. Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940-е – 1970-е гг.: дисс. ... к. и. н.: 07.00.02 / Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского. Саратов, 2008. 209 с.

³⁶ Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15–28.

³⁷ Там само. С. 17.

мовної кваліфікації, необхідний для роботи з іноземними джерелами та текстами зарубіжних колег, у багатьох українських дослідників залишав бажати кращого. Не менш важливою умовою з точки зору проведення консультацій та обміну академічним досвідом була і комунікація з німецькою академічною спільнотою, яка ще тільки налагоджувалась.

Певне пожвавлення в розробці історіографії проблеми намітилося наприкінці 1990-х рр. Важливою тенденцією на пострадянському просторі стала академічна інституціоналізація історії німецького етносу. Не оминув цей процес стороною й Україну. Наприклад, у 1997 р. при Дніпропетровському національному університеті, у стінах якого ще за радянських часів сформувалася авторитетна школа істориків-германістів, було створено Інститут українсько-німецьких досліджень (зараз – Центр українсько-німецьких наукових досліджень). Одним із пріоритетних завдань нового структурного підрозділу стало всебічне вивчення історії німецького населення українських земель. Але існувала й інша передумова, що зумовила тематичну спеціалізацію інституту. Вона полягала у тому, що до Другої світової війни на території Дніпропетровської області та деяких прилеглих регіонів була сконцентрована значна кількість німецьких колоній. Цей воістину величезний пласт етнічної історії України належало ґрунтовно і всебічно вивчити. Важливим напрямком у роботі інституту, особливо на початковому етапі, було зміцнення співпраці із закордонними академічними центрами. Прикладом такої успішної кооперації стали спільні українсько-німецько-канадські експедиції на території Запорізької області, у результаті яких вдалося зафіксувати спогади живих свідків про життя колоній менонітів в 1930–40-х рр.³⁸ Через деякий час чимало із зібраних матеріалів лягли в основу колективної монографії «Живи і пам'ятай... Історія менонітських колоній Катеринославщини», котра складається з низки наукових нарисів, спогадів та архівних документів³⁹. У книзі представлена певна інформація і про становище колоністів в окупаційний період.

Серед робіт співробітників Інституту українсько-німецьких досліджень у першу чергу необхідно виділити статті В. К. Клеца, який спеціалізується на вивченні політики нацистської Німеччини щодо німецького населення України⁴⁰. Більшість з його публікацій охоплюють досить широкий спектр питань і носять оглядовий характер. Основна увага водночас зосереджена на колоніях Запорізької та Дніпропетровської областей. Серед чинників, що спонукали німецьке населення до колабораціонізму, В. К. Клець виділяє не лише репресивну політику радянської держави напередодні і на початку війни, а й етнокультурну спорідненість з окупантами⁴¹. Спираючись на фактичний матеріал, дослідник показує, що колабораціонізм етнічних німців був досить багатограним у своїх проявах. Масове переміщення жителів німецьких колоній до Німеччини у 1943–1944 рр., на думку дослідника, мало чим відрізнялося від проведеної радянською владою депортації 1941 р. Так, він вважає, що багатьом колоністам довелося відступати через сильний тиск та погрози з боку окупантів⁴². Вузкість джерельної бази, на

³⁸ Малиновский Л. В. Рецензия профессора Л. В. Малиновского на монографию «Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины». *Вопросы германской истории*. 2012. С. 247.

³⁹ Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. Под редакцией профессора С. И. Бобылевой. Днепропетровск, 2006. 378 с.

⁴⁰ Клець В. К. Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943–1945 гг. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2005. С. 114–121; Клець В. К. Національна політика нацистів на окупованих територіях та фольксдойче. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2006. С. 135–154; Клець В. К. Коллаборационизм этнических немцев в годы Великой Отечественной войны: своеобразие формы и содержания. *К 60-летию великой победы: взгляд из XXI века*: [сборник научных трудов]. Новокузнецк, 2010. С. 66–94.

⁴¹ Клець В. К. Коллаборационизм этнических немцев в годы Великой Отечественной войны: своеобразие формы и содержания. С. 69, 88–89.

⁴² Клець В. К. Принудительные миграции немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: общее и особенное. *Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: Материалы 3-й международной научно-практической конференции*. Саратов, 26–28 августа 2011 г. Москва: МСНК-пресс, 2011. С. 362–364.

жаль, не дозволила автору докладніше висвітлити цей аспект і уникнути зайвої екстраполяції.

Першою спробою комплексного дослідження політики Третього рейху щодо німецького населення на території рейхскомісаріату «Україна» стала кандидатська дисертація І. О. Іванькова, захищена в 2007 р.⁴³ Джерельну базу роботи склали насамперед документи трьох центральних (один із них відомчий) і одного регіонального архівів України. Увага автора охоплює досить широкий спектр питань, що стосуються життя німецького населення в роки окупації: ідейно-організаційних основ німецької політики, демографічної динаміки, правового статусу, соціально-економічного становища, культурно-освітньої сфери та евакуації етнічних німців у 1943–1944 рр. Разом з тим не всі аспекти проблеми отримали рівнозначне висвітлення. Попри те, що автор спирався на роботи німецьких дослідників, дуже поверхневою й не зовсім зрозумілою є характеристика процедури, пов'язаної з присвоєнням статусу «фольксдойче». У тексті відсутня як сама назва цієї процедури (Deutsche Volksliste Ukraine), затверджена у листопаді 1942 р., так і опис критеріїв визначення етнічної приналежності. І. О. Іваньков дав досить точну оцінку відносинам між німецьким населенням та окупаційним режимом. Він підкреслив, що реальні причини лояльності більшості етнічних німців до нацистської влади не мали нічого спільного з ідеологією націонал-соціалізму, а крилися в національній політиці радянської держави довоєнних років. З іншого боку, керівництво Рейху також було зацікавлене в залученні колоністів до тісної співпраці, оскільки розглядало їх як важливий елемент своєї соціальної опори на окупованих територіях⁴⁴. Опис переселення етнічних німців до Німеччини у 1943–1944 рр. зведений І. О. Іваньковим в основному до констатації вже відомих фактів. Розмірковуючи про причини їх страху перед радянським режимом, він зазначив наступне: «“фольксдойче” не просто скомпрометували себе перебуванням на “тимчасово окупованій території”, а були безпосередньо залучені до гітлерівського окупаційного апарату, усіляким чином підтримувалися ним»⁴⁵. При цьому травматичний досвід, пов'язаний з Великим терором 1937–1938 рр. і депортаціями перших місяців війни, автор чомусь не згадує.

Значну увагу особливостям становища німецького населення на території генерального округу «Житомир» приділив у контексті своєї дисертації С. В. Стельникович⁴⁶. Як відомо, висока концентрація колоністів зумовила не лише своєрідність місцевої адміністративно-територіальної системи, але також вплинула на специфіку міжнаціональних відносин в окупованому регіоні. Спираючись на документи ряду центральних та місцевих архівів України, автор спробував дати більш детальну картину планових переселень «фольксдойче», що відбувалися на території генерального округу в період з 1942 по 1943 рр. Основний акцент при цьому було зроблено на реалізації двох відомих колонізаційних проектів – Хегевальд і Ферстерштадт. Разом з тим С. В. Стельникович коротко показав, що окупаційна влада намагалася проводити політику створення менших моноетнічних анклавів і в інших місцевостях регіону. На окрему увагу в дисертації заслуговує інформація про взаємини колоністів з інонаціональним, перш за все українським населенням, які мали досить неоднозначний, а часом і ворожий характер⁴⁷. Створення німецьких моноетнічних територіальних анклавів призвело до того, що у деяких районах генерального округу «Житомир» німецькі колоністи стали серйозним фактором стримування діяльності україн-

⁴³ Іваньков І. О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02. Київ, 2006. 238 с.

⁴⁴ Там само. С. 175–178.

⁴⁵ Там само. С. 105.

⁴⁶ Стельникович С. В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеve населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ: Нац пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2016. 522 с.

⁴⁷ Там само. С. 163–164.

ських націоналістів⁴⁸. Про евакуацію етнічних німців восени 1943 р. С. В. Стельникович згадує лише побіжно.

До суперечливих висновків щодо характеру евакуації німецького населення південного регіону України до Німеччини у 1943–1944 рр. дійшов у своїй публікації В. В. Чернявський⁴⁹. Спочатку автор визнає, що відновлення радянської влади загрожувало етнічним німцям новою хвилею репресій. Однак, згідно з його твердженням, традиційна думка про добровільне переселення колоністів до Рейху є некоректною. Головний аргумент В. В. Чернявського полягає у такому: «[...] оскільки тривале проживання на території Південної України значною мірою сприяло асиміляції фольксдойче із місцевим населенням і створювало низку культурних і ментальних невідповідностей із звичайними німцями, тому їхній виїзд до Німеччини жодним чином не можна розглядати як повернення на Батьківщину. [...] Також варто зазначити, що далеко не всі етнічні німці прихильно ставились до вермахту і політики Рейху на окупованих територіях. До війни багато хто з них займав важливі партійні й адміністративні посади, тому конфлікти з німецькими військами були поширеним явищем»⁵⁰. З огляду на це автор зазначив, «що евакуація населення німецьких колоній мала примусовий, ніж добровільний характер, і за своєю суттю також була формою вилучення робочої сили»⁵¹. Такий самий висновок містить і компілятивна публікація І. Моторної⁵².

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить про брак комплексних досліджень, присвячених адміністративним переселенням етнічних німців окупованих регіонів СРСР у період Другої світової війни. Найбільший внесок у розробку окремих сегментів цієї проблематики здійснили вчені ФРН. Їх роботи, як правило, спираються на широке коло архівних джерел і сучасні методологічні підходи. Однак інтерес німецьких істориків до теми найчастіше носить вибірково-контекстуальний характер і пов'язаний зазвичай із вивченням механізмів політики Третього рейху, спрямованої на германізацію анексованих у 1939 р. західно-польських територій. В академічних колах ряду колишніх радянських республік ця проблематика залишається маловідомою. Підвищена увага до становища німецьких колоністів під час окупації спостерігається в українській історіографії. Однак тема адміністративних переселень етнічних німців до Рейху у роботах деяких вітчизняних авторів зводиться лише до її поверхневого розгляду або короткої констатації. Такий стан справ зумовлений значною мірою тим, що головний масив джерельної бази з даної проблематики зосереджений в архівних фондах Німеччини, і це, в свою чергу, ускладнює роботу дослідників.

References

Bosch, A., and Lingor, J. (1990). Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart, Germany: Landsmannschaft der Dt. aus Russland. [in German].

Cherniavskiy, V. V. (2014). Prymusova pratsia tsyvilnoho naseleennia Mykolaivskoi oblasti v Tretiomu reikhu ta Rumunii 1941–1943 rr.: verbuvannia, ekspluatatsiia, osoblyvosti povoiennoi repatriatsii [Forced Labor of Mykolaiv Region Civilian Population in the Third Reich and Romania in 1941–1943: Recruitment, Exploitation, Features of Post-war Repatriation]. *Kniga Pamyati Ukrainy: Nikolaevskaya oblast*. T. 15. Mykolaiv, Ukraine. 45–133. [in Ukrainian].

⁴⁸ Стельникович С. В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону... С. 100–101.

⁴⁹ Чернявський В. В. Примусова праця цивільного населення Миколаївської області в Третньому рейху та Румунії 1941–1943 рр.: вербування, експлуатація, особливості повоєнної репатріації. *Книга Пам'яті України: Николаевская область*. Николаев: Иллион, 2014. Т. 15. С. 45–133.

⁵⁰ Там само. С. 77.

⁵¹ Там само.

⁵² Motornai I. Положение немцев в Транснистрии (1941–1944 гг.). *Danubius*. Vol. XXXIV. Galati: Muzeul de istorie Galati, 2016. P. 235–243.

Eisfeld, A. (1998). Die Rußlanddeutschen in der Erforschung des Göttinger Arbeitskreises. *50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V.* Göttingen, Germany. 35–46. [in German].

Eisfeld, A., and Martynenko, V. (2013). Filtration und operative Erfassung der ethnischen Deutschen in der Ukraine durch die Organe des Innern und der Staatssicherheit während des Zweiten Weltkrieges und in der Nachkriegszeit. *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*. Neue Folge, Bd. XXI. 104–181. [in German].

Epp, M. (2000). *Women Without Men. Mennonite Refugees of the Second World War*. Toronto: University of Toronto Press.

Fiebrandt, M. (2014). Auslese für die Siedlergesellschaft. Die Einbeziehung Volksdeutscher in die NS-Erbgesundheitspolitik im Kontext der Umsiedlungen 1939–1945. Göttingen, Germany: Vandenhoeck & Ruprecht. [in German].

Gette, H. (2008). *Otvergnutye rodinoy [A Homeland Denied]*. Keln, Germany: Izd-vo H. Gette. [in Russian].

Heinemann, I. (2003). „Rasse, Siedlung, deutsches Blut“: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. Göttingen, Germany: Wallstein Verlag. [in German].

Ivankov, I. O. (2006). Okupatsiina polityka hitlerivskoi Nimechchyny stosovno etnichnykh nimtsiv u Reikhskomisariati “Ukraina” [Nazi Germany’s Occupation Policy on Ethnic Germans in the Reichskommissariat “Ukraine”]. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].

Klets, V. K. (2005). Evakuatsiya i repatriatsiya nemtsev i mennonitov Ukrainy v 1943–1945 gg. [Evacuation and Repatriation of Germans and Mennonites of Ukraine in 1943–1945]. *Voprosy germanskoy istorii*. Dnepropetrovsk, Ukraine. 114–121. [in Russian].

Klets, V. K. (2010). Kollaboratsionizm etnicheskikh nemtsev v gody Velikoy Otechestvennoy voyny: svoeobrazie formy i soderzhaniya [Collaborationism of Ethnic Germans in the Great Patriotic War Years: Originality of Form and Context]. *K 65-letiyu velikoy pobedy: vzglyad iz XXI veka: [sbornik nauchnykh trudov]*. Novokuznetsk, Russia. 66–94. [in Russian].

Klets, V. K. (2006). Natsionalna polityka natsystiv na okupovanykh terytoriakh ta folksdoiche. *Voprosy germanskoy istorii* [National Policy of the Nazis at the Occupied Territories and Volksdeutsche]. Dnepropetrovsk, Ukraine. 135–154. [in Russian].

Klets, V. K. (2011). Prinuditelnye migratsii nemtsev Ukrainy v gody Velikoy Otechestvennoy voyny: obshchee i osobennoe [Ukrainian Germans Forced Migrations during the Great Patriotic War: General and Special Issues]. *Nachalnyy period Velikoy Otechestvennoy voyny i deportatsiya rossiyskikh nemtsev: vzglyady i otsenki cherez 70 let: Materialy 3-y mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Saratov, 26–28 avgusta 2011 g. Moscow, Russia: “MSNK-press”. 362–364. [in Russian].

Konrad, A. (2012). *Red Quarter Moon: A Search for Family in the Shadow of Stalin*. Toronto: University of Toronto Press.

Koval, M. V., and Medvedok, P. V. (1992). Folksdoiche v Ukraini (1941–1944 rr.) [Volksdeutsche in Ukraine (1941–1944)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5. 15–28. [in Ukrainian].

Leniger, M. (2006). Nationalsozialistische «Volkstumsarbeit» und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Berlin, Germany: Frank & Timme. [in German].

Lohvenova, E. (2007). Weinau. Po sledam pogibshy tsivilizatsii [Weinau. In the Footsteps of Lost Civilization]. Augsburg, Germany: Aurus Verlag, 2007. [in Russian].

Lumans, V. (1993). *Himmler’s Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press.

Malinovskiy, L. V. (2012). Retsenziya professora L.V. Malinovskogo na monografiyu «Zhivi i pomni... Istoriya mennonitskikh koloniy Ekaterinoslavshchiny» [Professor L.V. Malinovsky's Review on the Monograph «Live and Remember... History of Mennonites' Colonies of Ekaterinoslav Region»]. *Voprosy germanskoj istorii*. Dnepropetrovsk, Ukraine. 246–249. [in Russian].

Motornaya, I. (2016). Polozhenie nemtsev v Transnistrii (1941–1944 gg.) [German Population Status in Transnistria (1941–1944)]. *Danubius*, Vol. XXXIV. Galati, Romania. 235–243. [in Russian].

Pinkus, B., and Fleischhauer, I. (1987). Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Baden-Baden, Germany. [in German].

Polunin, E. S. (2014). Vynuzhdenne migratsii nemetskogo naseleniya iz stran Tsentralnoy, Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Evropy v 1944–1948 gg. [German Population Forced Migration from the Countries of Central, Eastern and South-Eastern Europe in 1944–1948]. *Extended abstract of PhD thesis*. Voronezh, Russia. [in Russian].

Pryvalova, M. Ju. (2008). Sovetskie nemtsy-repatrianty v natsionalnoy politike SSSR v 1940-e–1970-e gg. [Soviet Germans-Repatriates in the National Policy of the USSR in 1940s–1970s]. *Extended abstract of PhD thesis*. Saratov, Russia. [in Russian].

Schmaltz, E. (2008). «The Long Trek»: The SS Population Transfer of Ukrainian Germans to the Polish Warthegau and Its Consequences, 1943–1944. *Journal of the American Historical Society of Germans from Russia*, Vol. 31, No. 3. 1–23.

Stelnykovych, S. V. (2016). Natsyistyskyi okupatsiynyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naselennia: paraleli isnuvannia i borotby (1941–1944 rr.) [Nazi Occupation Regime in Zhytomyr & Vinnytsia Region and the Local Population: Parallels of Daily Life and Struggle (1941–1944)]. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].

Strippel, A. (2011). NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag. [in German].

Teich, G. (2004). Die Rußlanddeutsche. Bevölkerungsbewegung in Kriegs- und Nachkriegszeit 1941–1950. *Heimatsbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart. 82–94. [in German].

Volter, G. A. (2004). Zona polnogo pokoya. Rossiyskie nemtsy v gody voyny i posle neyo. Svidetelstva ochevidtsev [Zone of Complete Rest. Russian Germans during and after the War. Eyewitness Accounts]. Augsburg, Germany: Waldemar Weber Verlag. [in Russian].

Wardzyńska, M. (2017). Wsiedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945. Warszawa, Poland. [in Polish].

Wisotzki, E. (1992). Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten. Unveröffentlichte Dissertation. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität. [in German].

Unruh, H. B. (2009). Fügungen und Führungen. Benjamin Heinrich Unruh. 1881–1959. Ein Leben im Geiste christlicher Humanität und im Dienste der Nächstenliebe. Detmold: Verein zur Erforschung und Pflege des Russlanddeutschen Mennonitentums. [in German].

Zhivi i pomni... Istoriya mennonitskikh koloniy Ekaterinoslavshchiny [Live and Remember... History of Mennonites' Colonies of Ekaterinoslav Region] (2006). Pod redaktsiyej professora S. Y. Bobylevoy. Dnepropetrovsk, Ukraine. [in Russian].

Мартиненко Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, докторант, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевсько-

го Національної академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Martynenko Volodymyr L. – Ph.D. in History, doctoral student, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Triohsviatytska Street 4, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: traum1983@gmail.com

GERMAN POPULATION EVACUATIONS FROM THE OCCUPIED REGIONS OF UKRAINE TO THE THIRD REICH TERRITORY IN FOREIGN AND DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

The research aims to reveal formation of the historiography of Nazi Germany policy regarding German settlers from the occupied regions of Ukraine at the Second World War final stage. The research methodology is based on the principles of objectivity and complexity, as well as on a set of special (historical & genetic, problem & chronological, periodization) and generally scientific methods (analysis, synthesis, comparison, induction, deduction, typologization). Scientific novelty. This article is the first attempt to study historiographic aspects of current subject that has not yet received integrated and comprehensive coverage. Conclusions. The historiography analysis of the subject suggests the absence of special studies on ethnic Germans administrative resettlements from the USSR's occupied regions during the Second World War. German scientists made the greatest contribution to development of the subject particular segments. Their works are usually based on a wide range of archival sources and modern methodological approaches. However, German historians' interest in the subject is often selective and contextual. It is usually associated with studying the mechanisms of the Third Reich's policy aimed to Germanize the Western Polish territories annexed in 1939. In several former Soviet republics' academic circles, this issue remains a little-known page of the Second World War. Particularly, Ukrainian historians' works reduce ethnic Germans evacuation to the Reich in 1943-1944 only to a superficial examination or a brief statement. Domestic researchers' study is significantly complicated, since most of the source base on the issue is concentrated in Germany archival funds.

Key words: historiography, ethnic Germans, evacuation, Germany, Ukraine, the Second World War.

Дата подання: 10 лютого 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мартиненко В. Евакуації німецького населення з окупованих територій України на територію Третього Рейху в зарубіжній та вітчизняній історіографії. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 48–61. DOI: 10.5281/zenodo.4733830.

Цитування за стандартом APA

Martynenko, V. (2021). Evakuatsii nimetskoho naselennia z okupovanykh terytorii Ukrainy na terytoriiu Tret'oho Reikhu v zarubizhnii ta vitchyzniani istoriohrafii. [German population evacuations from the occupied regions of Ukraine to the Third Reich territory in foreign and domestic historiography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 48–61. DOI: 10.5281/zenodo.4679456.

Світлана Рой

**ПРЕДМЕТИ ПОБУТУ ТА ВЖИТКУ XX ст.
У ФОНДАХ НКМ ім. І. СПАСЬКОГО
(НА МАТЕРІАЛАХ КОЛЕКЦІЙНОГО ОПИСУ РОДИНИ БРОВЧЕНКО)**

DOI: 10.5281/zenodo.4748493

© С. Рой, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – представити результати дослідження та атрибутувати предмети побуту та вжитку XX ст., які є складовою частиною музейної колекції акторської родини Бровченко. Крім того, метою розвідки є залучення до наукового обігу експонатів із фондової колекції НКМ І. Спаського, присвяченій родині Бровченків. Кожен з предметів, представлених до розгляду, може слугувати історичним джерелом з вивчення матеріально-побутових умов життя в УРСР у II пол. XX ст. На прикладі цього колекційного зібрання здійснено вивчення предметів повсякденності радянської доби. Крім того, зроблено спробу систематизувати музейні експонати з колекційного опису родини Бровченко: за часом появи, функціональним призначенням та способом фіксації інформації, яку вони несуть. У статті висвітлено особливості атрибутування кожного з предметів колекції, а також встановлено їх історичне та музейно-фондове значення. **Методологічно** публікація побудована на основі історичного, аналітичного та статистичного методів дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що в ній уперше до наукового обігу запроваджені раніше неопрацьовані музейні експонати переважно другої половини XX ст., які належали представникам акторської родини Бровченко. **Висновки.** У статті здійснено систематизацію музейних експонатів з колекційного опису родини Бровченків: за часом появи, функціональним призначенням та змістовним наповненням та відображенням кожного з етапів творчого життя видатної акторської родини. Висвітлено особливості атрибутування кожного з предметів колекції, встановлено їх культурно-історичне та фондово-експозиційне значення.

Ключові слова: Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського, атрибутування, колекційний опис, предмети вжитку, предмети побуту, М. Ф. Бровченко, І. К. Бровченко.

Запровадження до музейного та наукового обігу експонатів і створення фондової колекції НКМ ім. І. Спаського, присвяченої родині Бровченко, має свою передісторію. У 2019 р. Надія Іванівна Кирилук – донька Марії Федорівни та Івана Кузьмича Бровченків, передала до фондів НКМ ім. Спаського речі, які належали знаній у Ніжині та поза його межами акторській родині. До них належать фотографії, документи, газетні статті, друковані праці Марії Федорівни. Крім книжкових та газетно-журнальних видань, значну частину колекційного опису складають предмети побуту та вжитку, які мають історичну, культурну та антикварну цінність. Вони також є дуже цінними в тому плані, що дають змогу відтворити окремі віхи життя родини Бровченко, під активної творчої діяльності якої припадає на 40–70 рр. XX ст.

Проблема забезпечення та виробництва речей, необхідних для потреб населення, у радянський період мало цікавило істориків. Зі здобуттям незалежності України ситуація мало змінилася, тому на сьогодні практично відсутні статті та

монографії, присвячені означеній тематиці. Окремі факти, що стосувалися побуту міського населення Наддніпрянщини в 1960–1980-х рр., висвітлені лише в працях Л. Вітрука та Г. Олейниченка¹. Останній розглядав тільки питання поліпшення житлових умов та забезпечення населення житлом у 1960–1980-х рр. Дослідники Н. Шліхта та О. Попов висвітлили рівень життя радянського суспільства. Модні тенденції вивчали такі науковці, як Ю. Кузьменко, І. Виниченко В. Туровцева.

За даними Л. Вітрука, на теренах УРСР у 1950–1970 рр. діяли понад 400 підприємств, які виробляли речі широкого вжитку, котрі мали забезпечити потреби громадян. Приблизно 70 із них припадало на підприємства з пошиття одягу та взуття, а ще близько 70 – із виробництва фарфорової та скляної промисловості. До того ж, у період із 1966 по 1971 рр. в УРСР було збудовано 1600 підприємств легкої промисловості, 11 тис. будинків побуту та ательє².

Деякі з яскравих зразків їхньої продукції представлені в колекції родини Бровченко. Вони систематизовані на дві групи: предмети вжитку та предмети побуту. До першої належать одяг та взуття, а до іншої – фарфоровий посуд та кухонний інвентар.

У вказаному колекційному описі предмети вжитку представлені одягом та взуттям, зокрема, дуже цікавими зразками 50–80-х рр. ХХ ст. У цей період спостерігається поліпшення життєвого рівня міського населення Української РСР. Незважаючи на те, що основна маса населення мала матеріальну змогу вдягатися краще, якісного та модного одягу було мало. Саме тому до середини 1960-х рр. було побудовано більше 40 фабрик із пошиття одягу та взуття. Саме дефіцит спричинив тенденцію пошиття одягу на замовлення, а також завезення з-за кордону необхідної продукції. Усе більше людей вимушені були через дефіцит звертатися до послуг ательє та індивідуального пошиття одягу, де можна було замовити досить популярні фасони плісе та гофре, здійснити ремонт трикотажу та капронових панчіх³.

О. Д. Попов указує на те, що багатьох іноземців, які відвідували СРСР, турбували питання «Чому у магазинах ми не бачили красивого одягу, а багато громадян вдягнуті гарно?», «Чи існує в Радянському Союзі чорний ринок?»⁴

Часткову відповідь на це питання дають результати досліджень відомої харківської дослідниці Н. Шліхти. За її словами, в радянський період, а особливо в 1950–1970-ті рр., виробилися традиційні чітко окреслені практики, наприклад: одяг прийнято було шити з таких тканин як ситець, шовк, у дуже рідкісних випадках оксамит. До того ж нерідко перешивали старий одяг⁵.

У фондах НКМ ім. І. Спаського зберігається концертна сукня Марії Федорівни Бровченко. Вона має цікавий фасон: без рукавів, довжиною майже до підлоги, пошита з чорного оксамиту, ручної роботи періоду 1950-х рр. Сукня оздоблена брошкою по центру V-образного вирізу на грудях та штучним декоративним камінням і маленькими гудзиками на плечах.

У колекції представлені елегантні платки різних дизайнів та тканин: шифоновий, білий із візерунками світло-жовтого кольору приблизно 1970–1980 рр., білий «оренбурзький» пуховий платок-накидка 1940-х рр. Окрасою колекції є очіпок жіночий 50–70 рр. ХХ ст., шовковий, круглий, білого кольору, із узорами та абстракціями чорного кольору, що належав Бровченко М. Ф.

¹ Олейниченко Я. Г. Дом, в котором мы живем. Киев: Политиздат Украины, 1988. 120 с.

² Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР. Киев: Наукова думка, 1986. С. 48.

³ Туровцева В. Деловой женщине. *Журнал мод*. 1977. № 4. С. 10.

⁴ Попов А. Д. Повседневная история советского общества 1960–1980-х гг. через призму туристских практик. *Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. Серия «История»*. 2011. № 982. Вып. 44. С. 226.

⁵ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Акта, 2015. 252 с.

Невід'ємною частиною жіночого гардеробу завжди були вишукані панчохи, адже вони слугували вдалим завершенням правильно підбраного образу. У фондах НКМ ім. І. Г. Спаського зберігаються панчохи «Дедерон» марки «Feintsrumpf» з поліаміду під пояс, виробництва НДРН 1980-х рр. у фірмовій упаковці. Також до колекції увійшла ще одна брендова марка одягу – «Gina» з поліаміду під пояс, теж виробництва НДР 1980-х рр. Вітчизняна продукція представлена зразками Прилуцької панчішної фабрики 1960–1980-х рр.

Жодна модниця в усі часи не могла уявити елегантний образ без вишуканого взуття. Лише на початку 1960-х рр. в СРСР починає проникати західна культура, у тому числі й товари. Та все ж у більшості випадків модні західні речі могли потрапляти в СРСР із-за кордону лише завдяки нечисленним відрядженням⁶. Основними постачальниками взуття в СРСР у другій половині ХХ ст. були Китай та Чехословаччина. Чехословацьке взуття, виготовлене фірмою «Bat'a», чеська частина якої у 1945 р. була націоналізована та перейменована в «Svit», у СРСР імпортувалося під маркою «Цебо»⁷. Ця фірма в основному виготовляла туфлі-«човники» з заокругленим носком на високих підборах, котрі наслідували всі модні тренди 1950-х рр.⁸

Окрасою музейного зібрання є білі шкіряні жіночі туфлі на високих підборах югославської марки «Цебо», виготовлені в 50–60-х рр. ХХ ст., та туфлі вітчизняного виробництва чорного кольору з відкритою п'ятою, виготовлені у ті ж роки. У фондовій колекції родини Бровченко зберігаються також білі шкіряні жіночі туфлі відомої угорської фірми «Nino», вироблені приблизно у 1970-х рр.

Чоловічий одяг у зібранні представлений поширеною у побуті СРСР шапкою «брежнєвкою» із штучного хутра коричневого кольору, котра була виготовлена в 1960-х рр. і належала Бровченку І. К. Цінним експонатом також є солдатська гімнастерка часів Другої світової війни захисного кольору, на гудзиках якої вигравірована п'ятикутна зірка та герб СРСР. До неї також входив набір нашивних погонів.

Серед предметів ужитку чільне місце займає настільний годинник виробництва підприємства «Маяк» (м. Сердобськ Пензенської області РРФСР) 1965 р. випуску. Він був подарований М. Ф. Бровченко на ювілей, про що свідчить вигравіруваний на годиннику зверху дарчий напис: «Дорогой Марье Фёдоровне в день 50-летия, от преподавателей кафедры музыки». Його основою є фарфорова підставка коричневого кольору, на якій кріпиться круглий невеликий годинник із нержавіючої сталі світло-коричневого кольору. На сьогодні експонат перебуває у робочому стані.

До колекції увійшла також ялинкова гірлянда 1960-х рр., лампи якої мали різні форми: ракети, сонця, зірки і сфери та різнобарвні елементи зеленого, червоного, жовтого, білого кольорів.

До речей ужитку другої половини ХХ ст. належить акумуляторний ліхтар, який зберігається у фондах НКМ ім. І. Спаського. Він виготовлений із металу, покритий чорною емаллю, розкладний, виробництва заводу «Физэлектроприбор» м. Москва. По центру скла розташована лампочка. Знизу посередині в два ряди вміщений напис «ФЭП» у першому та «Москва» у другому.

Окрасою колекції є дерев'яна чарка на ніжці з круглою підставкою, вирізьблена з модрини, зроблена майстрами м. Ужгород у 50-х рр. ХХ ст.

Доповнює колекцію ювілейна коробка з сірниками виробництва фабрики «Гомельдрев» 1985 р. випуску з нагоди 165-річчя фабрики, про що свідчить напис «гост 1820–85». На передній її частині вміщене зображення мотоциклу «ВОСХОД – ЭМ спорт», виконане салатом кольором на білому тлі. На звороті

⁶ Кузьменко Ю. В. Мода та дозволя радянських жінок у 1960–1980-ті рр. *Література та культура Полісся*. Серія «Історичні науки». № 10 / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. Вип. 92. С. 294.

⁷ Виниченко І. В. Механизмы трансляции моды в СССР в период «оттепели». *Омский научный вестник*. 2008. № 6 (74). С. 52.

⁸ Туфли 50-х годов, которые носили в СССР. URL: <https://make-your-style.livejournal.com/237641.html>.

зображені сірники та полум'я, а знизу напис: «Объединение “Гомельдрев” гост “1820–85”», також зроблене салативим кольором.

До речей особистої гігієни, які були виготовлені у другій половині ХХ ст., належать помазок для бриття, зроблений зі щетини кабана, та дерев'яна лакована підставка світло-коричневого кольору. Не менш цікавим експонатом є жіночий подвійний гребінець світло-коричневого кольору з натуральної слонової кістки, виготовлений приблизно в 1950-х рр.

Предмети побуту в колекції акторської родини Бровченко представлені зразками продукції виробництва Довбишського фарфорового заводу 50-х рр. ХХ ст. Такий посуд, прикрашений національним орнаментом і серією портретів літературних діячів, на сьогодні є музейною рідкістю⁹.

Установити час виготовлення сервізу з колекції родини Бровченко вдалося завдяки заводському клейму, оскільки в різний період часу воно змінювалося, так само як і змінювалося оздоблення виробів цього заводу. До сервізного набору входять п'ять фарфорових чашок, два чайних горнятка, два чайних блюдця та п'ять сервізних тарілок. Чашка червоного кольору не входить до сервізу, але вироблена на тому ж самому підприємстві на замовлення. Відзначаємо, що кожен із фарфорових виробів містить своє оригінальне квіткове оздоблення та синє клеймо з написом на зворотному боці. Всі чайні чашки прикрашені малюнками букетів троянд червоної, рожевої, синьої, оранжевої та зеленої кольорової гамми.

Для оздоблення сервізу використовувалась глазур. Дизайн кожного елемента сервізу розроблявся окремо художником А. Ярошем, пензлю якого належить розпис подарованої Івану Кузьмичу трупю Дубнівського театру чашки. Чашка прикрашена кольоровим зображенням портрету Т. Г. Шевченка у круглій золотавій рамці, у низу якої розміщений напис «Т. Г. Шевченко», виконаний золотавим кольором. Основний фон чашки синій, піддон та верхня кайма білі, прикрашені орнаментованою стрічкою золотавого кольору. Велике вушко оздоблене двома золотавими полосами. Чашка була у використанні сім'ї Бровченків. На піддоні чашки золотавими літерами зроблений напис: «Колективу Дубновського драматичного театру від Довбишського фарфорового заводу, за культурне обслуговування, серпень 1951 р.». На звороті піддону напис: «Художник А. Ярош».

До вказаної групи експонатів належить також кухонний інвентар, який перебував у вжитку родини Бровченко. Він представлений ремнями для заточування ножів, яких у музейній колекції зберігається два. Один із них виготовлений із грубої тканини з наждачною половою всередині. Із правого боку дерев'яна ручка прикріплена трьома цвяхами, а з лівого металева, прикріплена двома спеціальними гайками. Інший ремінь для заточування ножів та лез має дві ручки – металеву та шкіряну. Обидва прилади були вироблені в СРСР у 40-х рр. ХХ ст.

До кухонного інвентарю із колекції родини Бровченко належить металевий черпак із ручкою, покритий коричневою емалевою фарбою, що був виготовлений у 1930-х рр. У побутовому вжитку родини Бровченко перебували щипці-кусачки для цукру виробництва приблизно 1930–1950-х рр. На зворотному їх боці є стертий та нерозбірливий напис. Також до колекції входить ключ-відкривалка для пляшок та консервних бляшанок, виготовлений приблизно в 1950–1970-ті рр.

Отже, майже всі досліджувані предмети побуту та вжитку ХХ ст., які є складовою частиною музейної колекції акторської родини Бровченко, належать в основному до другої половини ХХ ст. Кожен із них має історичну цінність, оскільки цікавий не тільки як музейний експонат, але й тим, що висвітлює певні окремо взяті етапи життя відомої у Ніжині та поза його межами мистецької родини. До того ж, вони відображають побут та рівень життя радянських родин, традиційний радянський асортимент подарунків на ювілеї. Кожен із вище пере-

⁹ Довбышевский фарфоровый завод. URL: <https://lermontovgallery.ru/spravochnik-antikvariata/dovbyshevskiy-farforovyy-zavod/>.

рахованих досліджених музейних предметів має свою специфіку атрибутування, а саме: виявлення та вивчення клейма й бірок, асортименту продукції різних марок одягу, взуття, посуду та інших предметів вжитку. Як підсумок, матеріали з колекції родини Бровченко можуть слугувати джерелом вивчення питань матеріально-побутових умов життя населення УРСР.

References

Kuzmenko, Yu. (2018). *Moda ta dozvillia radianskyh zhynok u 1960–1980-ti rr.* [Fashion and leisure of Soviet women in the 1960s and 1980s]. *Literatura ta kul'tura Polissya – Literature and Culture of Polissya. Series «Historical Sciences»*, 92. Nizhyn, Ukraine.

Popov, A. (2011). *Povsednevnyaya istoriya sovetskogo obshchestva 1960–1980-h gg. cherez prizmu turistskih praktik* [Everyday history of Soviet society in the 1960s–1980s. through the prism of tourist practices]. *Vestnik Harkovskogo natsionalnogo universiteta im. V. N. Karazina – Bulletin of the Kharkiv National University. V. N. Karazin. Series «History»*, 44. Kharkiv, Ukraine.

Shlikhta, N. (2015). *Istoriya radianskogo suspilstva: kurs lekcii* [History of the Soviet society: course of lectures]. Kharkiv, Ukraine.

Vinichenko, I. (2008). *Mehanizmy translyatsii mody v SSSR v period «ottepeli»* [Mechanisms of fashion transmission in the USSR during the period of «Thaw»]. *Omskij nauchnyj vesnik – Omsk Scientific Bulletin*, 6. Omsk, Russia.

Рой Світлана Вікторівна – науковий співробітник відділу фондів НКМ ім. І. Г. Спаського (вул. Батюка 6, м. Ніжин, Чернігівська обл., 16660, Україна).

Roy Svitlana V. – researcher Nizhynsky local lore museum named after I. Spassky (6 Batyuka Street, Nizhyn, Chernihiv Region, 16660, Ukraine).

E-mail: roy.lana2004@gmail.com

SUBJECTS OF HOUSEHOLD AND CONSUMPTION OF THE XX CENTURY IN NLHM NAMED AFTER I. SPASKY (ON THE MATERIALS OF THE COLLECTION DESCRIPTION OF THE BROVCHENKO FAMILY)

The purpose of the article is to present the results of research and to attribute items of household and consumptions of the twentieth century, which are part of the museum collection of the Brovchenko family of actors. In addition, purpose of the study is to involve in the scientific circulation exhibits from collection of the NLHM named after I. Spassky, dedicated to the Brovchenko family. There was made an attempt to study the objects of everyday life of the Soviet era on the example of this collection, too. In addition, was made an attempt to systematize the museum exhibits from the collection description of the Brovchenko family: by time of appearance, functional purpose and method of recording the information they carry. Each of the subjects presented for consideration can serve as a historical source for the study of material and living conditions in the USSR in the second half of XX century. The article highlights the features of attribution of each of the items in the collection, as well as their historical and museum-fund significance.

Methodologically, the publication is based on historical, analytical and statistical research methods. The scientific novelty of the article lies in introduction in the scientific circulation for the first time previously unprocessed museum exhibits, mainly of the second half of the XX century, which belonged to the representatives of the Brovchenko acting family.

Conclusions. In this article, an attempt is made to systematize the museum exhibits from the collection description of the Brovchenko family: by time of appearance, functional purpose and content and reflection of each stage of the

creative life of an outstanding acting family. Each of the subjects presented for consideration can serve as a historical source for the study of material and living conditions in the USSR in the second half of XX century.

Key words: Nizhyn Local History Museum named after I. Spassky, attribution, collection description, consumer goods, household items, M. F. Brovchenko, I. K. Brovchenko.

Дата подання: 12 лютого 2021 р.

Дата затвердження до друку: 12 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рой, С. Предмети побуту та вжитку XX ст. у фондах НКМ ім. І. Спаського (на матеріалах колекційного опису родини Бровченко). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 62–67. DOI: 10.5281/zenodo.4748493.

Цитування за стандартом APA

Roy, S. (2021). Predmety pobutu ta vzhytku XX st. u fondakh NKМ im. I. Spaskoho (na materialakh kolektsiinoho opysu rodyny Brovchenko) [Household and consumer goods of the 20th century in the funds of the NLHM named after I. Spassky (on the materials of the collection description of the Brovchenko family)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 62–67. DOI: 10.5281/zenodo.4748493.

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО КНИЖНИКА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

DOI: 10.5281/zenodo.4756355

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Мета статті полягає в систематизації теоретичних знань із проблеми визначення художнього стилю як літературознавчої категорії. Подано докладний розгляд класичних праць, присвячених проблемі художнього стилю. Мала їх кількість обумовлена загальноприйнятим у філології принципом розглядати категорію стилю як лінгвістичну, тож аналіз літературознавчих розвідок є вкрай **актуальним** задля позначеної проблеми, яка потребує рішення. Використані **методи** спостереження, порівняння та аналізу. **Новизна дослідження** полягає в систематичному уточненні того, як саме філософи, культурологи та літературознавці розуміють художній і літературний стиль, із якими іншими категоріями пов'язують його та як розрізняють стиль середньовічного письменника та «стиль епохи». Ми простежуємо процес накопичення знань із цієї проблематики, а також те, як поступово поглиблюється розуміння художнього стилю, індивідуального стилю, літературного стилю та «стилю епохи». У дослідженні зроблено акцент на специфіці сприйняття категорії стилю в середні віки. **Висновок** стосується нерозривного зв'язку притаманних цьому періоду «стилів епохи» зі світобаченням людини, її середньовічним – християнським – уявленням про всесвіт, його закономірність, справедливість та підпорядкованість божественній ідеї. У заключній частині статті подано короткий начерк подальшого розвитку подій, коли на зміну середньовічній картині світу приходить інша свідомість із іншою естетикою.

Ключові слова: художній стиль, літературний стиль, середньовічний книжник, «стиль епохи».

Стиль є однією з основних мистецтвознавчих, а отже, і літературознавчих категорій, що обумовлює крайню складність його точного визначення: саме основні, базові категорії, як правило, мають багато тлумачень і потребують уточнення. На початку XX ст. німецький мистецтвознавець Г. Ноль присвятив цій темі монографію «Stil und Weltanschauung», у якій стиль ототожнювався зі світоглядом і розумівся як «форма світогляду»¹.

Світоглядний стиль, з точки зору цього автора, обов'язково відображається у творчості художника, хоча саме світогляд може залишатися в художника й неусвідомленим. Г. Нолем були зроблені спроби співвіднесення тих чи інших художніх стилів із певними типами світогляду: пантеїстичним, ідеалістичним і т. д. У зв'язку з чим Г. Ноль вводить термін «стиль-світогляд», об'єднуючи два по-

¹ Nohl H. Stil und Weltanschauung. Jena, 1920. S. 12–33.

няття в одному. Спостереження німецького вченого актуальні, оскільки сприяють розумінню стилю не тільки як поетичної характеристики художнього твору, але й як свого роду філософської категорії, як позалітературного явища, яке тісно пов'язане з літературою.

У 60-і рр. XX ст. дослідники В. Н. Хмара² та А. Р. Григорян³ підтримали та розвинули ідеї Г. Ноля. «Стиль, – за словами А. Р. Григорян, – це естетична закономірність, що виявляється в художньо-світоглядній єдності окремого твору мистецтва, всієї творчості того чи іншого художника або цілого напрямку»⁴. Як-що світогляд – це ставлення письменника до всього світу, то вибір проблем, що хвилюють автора, і їх художнє рішення, з точки зору А. Р. Григорян, визначається стилем письменника.

У 1960-ті ж роки в радянському літературознавстві та мистецтвознавстві активно вирішується проблема визначення поняття «художній стиль» в роботах О. М. Соколова⁵, О. В. Чичеріна⁶, Г. Н. Пospelова⁷ та інших. Усіх названих авторів об'єднує визначення стилю як єдності змісту та форми, усіх елементів і всіх сторін художнього твору. Якщо в ранніх роботах поняття стилю виносилося за межі літератури або мистецтва як такого, коли стиль ставав невід'ємною частиною світогляду або навіть ототожнювався з ним, то в радянському літературознавстві було намічено деяке зближення поняття стилю з художньою формою твору. Мабуть, тільки в працях О. В. Чичеріна збереглося найбільш близьке до «світоглядного» розуміння стилю. О. В. Чичерін замінює світогляд ідеєю і під цим кутом розглядає інформацію про категорію, яка нас цікавить. «Читає, – пише він, – іде від розуміння стилю до більш тонкого і повного розуміння образу, почуття і думки, цілісного строю ідей. Між тим та іншим – нерозривний зв'язок»⁸.

Резюмуючи попередні роботи мистецтвознавців і теоретиків літератури в області стилістики, О. Ф. Лосев створює монографію «Проблема художнього стилю», у якій, на наш погляд, дається найбільш містке визначення обговорюваної категорії. Учений відійшов від розуміння стилю як «єдності прийомів твору» (В. М. Жирмунський⁹), або «форми світогляду» (Г. Ноль), або «естетичної властивості творів» (Г. Н. Пospelов), або, нарешті, «ідейності форми» (О. В. Чичерін). Для О. Ф. Лосева стиль – це, перш за все, принцип організації твору, філософська установка, необхідна для народження твору мистецтва. Дослідник спирається на ранні концепції стилю, але йде як від повної ідеалізації цієї категорії, так і від її крайньої формалізації. Іншими словами, художній стиль, з точки зору Лосева, – це «принцип конструювання самого художнього твору, взятого у всій його повноті і товщі, у всьому його художньому потенціалі»¹⁰. За висловом вченого, «стиль є “як” художнього твору, у той час як останній є “що”, створене художником і нами сприйняте»¹¹. І це «як» ні в якому разі не зводиться тільки до форми, воно тісно пов'язане зі світоглядом художника, яке й лежить в основі принципу конструювання.

Отже, між художнім стилем і світоглядом художника існує найтісніший зв'язок, і вивчення певного художнього стилю повинно бути пов'язане з хоча б частковим вивченням, прийняттям до уваги того чи іншого світогляду; у нашому

² Хмара В. Н. Эстетический идеал и индивидуальный стиль художника: Дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук. Москва, 1968. 260 с.

³ Григорян А. Р. Литература и теория. Ереван: Советкан грох, 1976. 316 с.

⁴ Там же. С. 118.

⁵ Соколов А. Н. Теория стиля. Москва: Наука, 1968. 298 с.

⁶ Чичерин А. В. Идеи и стиль: о природе поэтического слова. Москва: Советский писатель, 1968. 274 с.

⁷ Пospelов Г. Н. Проблемы литературного стиля. Москва: Наука, 1970. 300 с.

⁸ Там же. С. 5.

⁹ У 1928 р. В. М. Жирмунський закликав до вивчення «телеологічного поняття стилю як єдності прийомів» (Жирмунський В. М. Вопросы теории литературы. Ленинград: Academia. 1928. С. 28).

¹⁰ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. Киев: Collegium, 1994. С. 218.

¹¹ Там же. С. 219.

випадку, – світогляду середньовічного книжника і, почасти, тодішнього читача. Досліджуючи стиль, ми вивчаємо той фундамент, на якому сконструйовано твір, тобто сукупність переконань, пріоритетів, етичних і естетичних норм і догм, через призму яких письменник дивиться на світ.

Розуміння стилю як світоглядної категорії знаходить відображення в багатьох історико-літературних дослідженнях, зокрема, воно найбільш характерно для праць, присвячених літературам стародавнього і середньовічного Сходу. С. С. Аверинцев у монографії «Поетика ранньовізантійської літератури» активно користується термінологією О. Ф. Лосева і продовжує розробку його підходу до стилістики, приділяючи особливу увагу естетичним уявленням, характерним для середньовічного світу. Як пише С. С. Аверинцев, є два шляхи у вивченні мистецтва давнини. Стародавня література, перебуваючи ще у самих своїх витоків, не знайомі з категоріями виду, стилю, жанру мистецтва, з поняттями етичного та естетичного. Їх, отже, не можна описати за допомогою сучасної термінології. Перший шлях – виходити зі сформованих за останні століття наукових уявлень про мистецтво, «заново будувати» середньовічну культуру, «збирати, монтувати її з уривчастих міркувань, що живуть в абсолютно іншому контексті»¹². Другий шлях – «йти від внутрішнього ладу середньовічної картини світу»¹³. Дослідника, що йде цим шляхом, цікавить «внутрішній склад колишнього духовного життя, взятий як ціле»¹⁴. Дослідження ранньовізантійської літератури для С. С. Аверинцева стає можливим тільки після екскурсу в історію ранньовізантійської естетики. Ба більше, дослідник вимагає від себе та своїх читачів не просто ознайомлення з естетичними уявленнями середньовічного світу, а саме занурення в них. Поетика й естетика тісно пов'язані між собою: перша безпосередньо залежить від другої. «Історія естетики щодо таких епох (тобто стародавнього світу) повинна набути форми широкої типології стилів світосприйняття», – пише С. С. Аверинцев. Як історія естетики неможлива без історії стилів світосприйняття, так і дослідження в області стилістики неможливі без уваги до естетики і філософської картини світу давнього автора.

У зв'язку з цим виникає необхідність розглянути ще одне важливе явище середньовічної естетики та, зокрема, літератури – так званий *стиль епохи*.

Стиль давньоруської літератури нерозривно пов'язаний з поняттям «стилю епохи». Це явище було названо Д. С. Лихачовим однією з найхарактерніших рис середньовічної культури. «Специфіка окремих мистецтв, – пише Д. С. Лихачов, – в середні століття виражена слабше, ніж в новий час, – одночасно сильніше, ніж у новий час, позначається спільність всіх мистецтв, їх об'єднаність “стилем епохи”»¹⁵.

«Художнє обличчя епохи», або «стиль епохи», за запропонованою Д. С. Лихачовим концепцією, може проявлятися на певних стадіях розвитку культури, тобто стадіях розвитку естетичної свідомості, оскільки категорія стилю тісно пов'язана з природою цієї свідомості. Середньовіччя стало саме таким зручним для виникнення єдиного стилю періодом. Для цього часу характерна особливо чітка «наповненість усіх видів мистецтва єдиними стилетвірними початками»¹⁶. У середні віки ще немає окремих напрямків у мистецтві і немає індивідуальних стилів художників. Ці обставини сприяють утворенню універсальних стилетвірних принципів, умовних форм і канонів.

У давньоруській культурі спільний естетичний початок можна спостерігати в архітектурі, скульптурі, прикладному мистецтві, живописі, музиці, словесному мистецтві, філософії та суспільній думці. Художнє, за словами Д. С. Лихачова,

¹² Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 35.

¹³ Там же. С. 40.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Ленинград: Наука, 1973. С. 61.

¹⁶ Там же. С. 62.

як би розлило в житті. Життя підпорядковується якомусь єдиному художньому стереотипу. «Розвиток загального стилю епохи, – пояснює вчений, – полегшувався відсутністю чітких меж між літературою, іншими мистецтвами, природничими знаннями, суспільною думкою, відкритістю всіх форм культури та їх проникненням естетичним началом»¹⁷. Стиль стає обличчям епохи, історія давньоруської культури – історією зміни стилів. Тому стиль, із точки зору Д. С. Лихачова, – це «естетичний стереотип», «естетична інерція», яка на ранніх щаблях розвитку художньої свідомості підпорядковує собі всі форми естетичного сприйняття дійсності й усі форми художньої творчості¹⁸.

Єдність стилю в середні віки існувала завдяки тому явищу, яке Д. С. Лихачов назвав естетичною негнучкістю людей того часу. На думку вченого, найбільш визначальною рисою будь-якого стилю є єдність стилетвірних компонентів. Увесь твір художник підпорядковує якомусь єдиному стилістичному «модулю». І форма, і зміст відповідають певній художній «мірності». Вони, у свою чергу, об'єднують внутрішнє та зовнішнє, форму та зміст, ідею та її втілення. Для цього художник користується певними повторюваними або подібними прийомами. Читач же або глядач повинні, у свою чергу, розпізнати подібність цих прийомів і вловити єдність стилю, а тим самим – відтворити, повторити в своїй свідомості «той вічно дієвий творчий акт, який завжди лежить в основі будь-якого твору мистецтва»¹⁹. Ще В. М. Жирмунський визначав значення стилю як явища, що полегшує завдяки своїй цілісності і систематичності рецепторну діяльність особи, яка сприймає²⁰.

Будь-яке сприйняття художнього твору – це певний творчий акт, який відбувається за підказкою художника. Ця причетність реципієнта до творчості художника становить, за словами Д. С. Лихачова, ту «насолоту» твором мистецтва, без якого творчість не може існувати. Творчий акт реципієнта далеко не легкий. Сприйняття деяких творів вимагає серйозної естетичної підготовки, гнучкості естетичної свідомості. Стиль як єдність, як єдиний «принцип конструювання художнього твору»²¹, полегшує його апперцепцію. У зв'язку з цим Д. С. Лихачов знаходить природним, що «стиль епохи» виникає, як правило, у ті історичні періоди, коли сприйняття твору мистецтва відрізняється відносною негнучкістю, «жорсткістю», коли воно не стало ще пристосовуватися до змін стилю. Цим, на думку вченого, і пояснюється той факт, що мистецтво середніх віків ґрунтувалося на стилістичних канонах і етикеті. «Етикетність» художніх прийомів була покликана полегшити не тільки акт написання твору, а й акт його сприйняття. «Завдяки стилістичним канонам зростала “передбачуваність” у сприйнятті творів мистецтва. Зростала впевненість того, хто сприймає, у здійсненні очікуваного»²². Отже, «стиль епохи», на думку вченого, є «просякненням» (термін Д. С. Лихачова) всіх видів художньої діяльності єдиним стилістичним початком і одночасно є ознака негнучкості естетичної свідомості, яка в середні віки ще не здатна швидко пристосовуватися до змін стилю.

С. С. Аверинцев, досліджуючи поетику ранньовізантійської літератури, також приходить до висновку про існування якоїсь єдиної стилістичної домінанти в різних видах художньої творчості раннього середньовіччя. Стил він називає «скріпами», що гарантують єдність світосприйняття середньовічної людини²³. Аналізуючи причини виникнення єдиного художнього початку, він, як і Д. С. Лихачов, приходить до висновку, що єдність є наслідком особливостей тієї естетичної свідомості, яка характерна для середньовічної людини і диктується її теософськими уявленнями. Однак Аверинцев, на відміну від Лихачова, бачить у

¹⁷ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. С. 64.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. С. 167.

²⁰ Жирмунский В. М. Вопросы теории литературы... С. 51.

²¹ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля... С. 218.

²² Лихачев Д. С. Развитие русской литературы... С. 168–169.

²³ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы... С. 40.

цьому явищі не «негнучкість» естетичної свідомості, а особливість світосприйняття. Використовуючи той метод аналізу, який Аверинцев уважав єдино адекватним для вивчення давніх літератур, учений занурюється в систему середньовічних естетичних уявлень і реконструює філософську картину світу, властиву художникам раннього середньовіччя. Але перш ніж приступити до розгляду ранньовізантійської естетики, дослідник задається питанням: як можна говорити про естетику того історичного періоду, у який ані самого терміна «естетика», ані будь-яких відповідностей йому ще не існувало? А відсутність цього терміна характерна для всього середньовіччя. Перші роздуми про естетичне з'являються в європейській філософії лише в середині XVIII ст. На думку вченого, відсутність терміна свідчить про те, що античні та середньовічні мислителі та митці обходилися не тільки без дефініції «естетика», але, що набагато істотніше, і без самого поняття естетики. «Не тільки до суспільного функціонування, – пише С. С. Аверинцев, – а й до внутрішнього строю середньовічних естетичних учень належить те, що вони усвідомлюють і оформляють себе не як естетики. Вони не “примітивніше”, ніж така естетика, для якої внутрішньо необхідно усвідомити себе саме в якості особливої дисципліни; вони по суті – інші»²⁴. Ця «інакшість» середньовічних естетичних принципів стає для С. С. Аверинцева предметом особливо пильної уваги, саме тут вчений шукає розшифрування художнього «коду» середньовічної поетики і стилістики. В цьому суть його герменевтичного дослідного методу, який представляється нам найбільш актуальним в рамках нашого дослідження. Відсутність науки естетики в середньовіччі говорить про те, що всі інші форми осмислення буття мають сильну естетичну забарвленість. «Поки естетики як такої немає, немає і того, що не було б естетикою. А це означає, що історія естетики стосовно таких епох повинна набути форми широкої типології стилів світосприйняття»²⁵. Проводячи паралель між естетичною системою середньовіччя та історією розвитку стилістики, можна сказати, що в епоху, коли стиль художнього твору ще не усвідомлений своїм творцем як стиль, а художнє ще не сприймається як художнє, певна стилістична домінанта стає панівною над самими різними сферами культурного – і не тільки – життя. Іншими словами, якщо стиль ще не виділився в свідомості людини в певну категорію, значить все створюване пов'язане з певним стилем. Єдиному стилю підкоряються література, живопис, архітектура, музика, і стиль перетворюється в «стиль епохи».

З точки зору С. С. Аверинцева, причина цього перетворення полягає не тільки в негнучкості естетичної свідомості, а й в особливому сприйнятті буття, яке диктують філософські, а точніше, релігійні установки середньовічної людини. Буття в найзагальнішому значенні слова сприймається в цю епоху не як проста логічна і граматична зв'язка, не як тільки «покладання речі» (термін І. Канта²⁶), яким воно стало в Новий час, але як гармонійна цілісність, якій властива стильність в будь-яких її проявах. Основою такого світосприйняття стало християнство з його вченням про створення світу, взаємної любові творіння і Творця, спокутної Жертви і вічне Небесне царство. Буття в цій системі світогляду сприймається як благо, перевага, сукупність всіх досконалостей. «Звідси, – пише С. С. Аверинцев, – розроблене неоплатоніками і сприйняте християнськими платоніками виправдання космосу: все, що є в світі, є лише в тій мірі, в якій воно абсолютно; недосконале утворює як би порожнечу або тінь навколо буття і ні в якій мірі не може бути віднесене на рахунок останнього. Зла в деякому сенсі немає, бо наявне воно тільки як “нетость”»²⁷. Цьому присвячені практично всі твори Діонісія Ареопагіта, а слідом за ним – Августина-Аврелія, Максима Сповід-

²⁴ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы... С. 35.

²⁵ Там же. С. 38.

²⁶ Кант И. Пролегомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука / Пер. М. Иткина. И. Кант. Сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 4, ч. 1. С. 69–210.

²⁷ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы... С. 44–45.

ника, Симеона Нового Богослова та інших отців і вчителів Церкви. У цьому – фундамент догматики християнства.

Якщо буття є благо, досконалість і краса для християнського світосприйняття, то не-буття, не-блага, а значить і не-краси немає. Тому немає нічого неестетичного, чи не-художнього. Усе, що не причетне до краси і гармонії, постає перед очима середньовічної людини як вада буття, тимчасове порушення або невідповідність. Цей своєрідний стиль світосприйняття, який С. С. Аверинцев пов'язує з поняттям естетики, безпосередньо впливає на розвиток художнього стилю, і розуміння світу й буття як досконалості виправдовує переважання єдиного стилю в різних сферах художньої та будь-якої творчої діяльності. Нічого, що не підлягає певному стилю, в середньовічному світі також немає як не-досконалого, як не-буття. Таке світосприйняття характерне для всіх художніх систем середньовічного Сходу, саме воно обумовлює особливості стилістики східних літератур, до кола яких після 988 р. увійшла й києворуська література.

Із цієї позиції «стиль епохи» постає не тільки як ознака негнучкості естетичної свідомості, але в більшій мірі – як природний наслідок релігійно-світглядних принципів середньовічної людини. Це світосприйняття було засвоєно давньоруськими книжниками, художниками, архітекторами разом з прийняттям християнства. Єдиний ритм усього сущого, який уловлює релігійна свідомість давньоруського художника, зобов'язує останнього всі твори мистецтва підкоряти одній стилістичній домінанті. Поступово змінюючи один одного, стилі епохи виникають і зникають в різних напрямках мистецтва, стаючи з роками все менш об'ємними та місткими як у плані тих видів художньої творчості, які вони охоплюють, так і в їх хронологічних межах, допоки людина не почне рефлексувати над стилетвірними факторами, виникнуть поняття «естетика», «естетичне» – і завершиться епоха середньовіччя.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

Ancient Rus Writer's Art Style: Theoretical Aspect

The article intends to systematize theoretical knowledge about determining art style as a literary category. We thoroughly examine classic works regarding art style issue. Their small number is caused by the principle common in philology to see the category of style as a linguistic one. Therefore, analysing literary studies is highly relevant for current issue to be resolved. We use the methods of observation, comparison and analysis in the research. Its novelty is in a systematic clarification of how exactly philosophers, culturologists and literary scholars understand art and literary style, what are the other categories they connect it with, how they differ a medieval writer's style and “epoch style”. We observe development of knowledge on this issue and enhanced understanding of art style, individual style, literary style and “epoch style”. The research emphasizes specificity of perceiving the category of style in the Middle Ages. The conclusion addresses indissoluble relationship between “epoch styles” typical for this period and a human outlook with medieval christian vision of the world, its regularity, justness and subjection to divine idea. The article's

final part provides a short essay on further developments when a medieval worldview gives place to another conscience with another aesthetics.

Key words: art style, literary style, medieval writer, “epoch style”.

Дата подання: 5 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Художній стиль давньоруського книжника: теоретичний аспект. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 68–74. DOI: 10.5281/zenodo.4756355.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2021). Khudozhnii styl davnoruskoho knyzhnyka [Ancient Rus Writer’s Art Style: Theoretical Aspect]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 68–74. DOI: 10.5281/zenodo.4756355.

Наталя Тихолоз

ЛІТЕРАТУРНИЙ ДОРОБОК ПЕТРА ФРАНКА: У ПОШУКАХ ТВОРЧОГО «Я»

DOI: 10.5281/zenodo.4740198

© Н. Тихолоз, 2021. CC BY 4.0

Статтю присвячено літературному доробку Петра Франка (1890–1941?), наймолодшого сина Івана та Ольги Франків, в контексті українського літературного процесу першої половини ХХ ст.

Мета студії – розкрити творчу індивідуальність Петра Франка як оригінального письменника, представника літературної династії Франків, який продовжував і розвивав традиції свого великого батька.

Методологія дослідження базується на історико-документальних (зокрема архівних) розшуках з використанням біографічного, бібліографічного, культурно-історичного, генологічного і стильового підходів.

Наукова новизна дослідження полягає в першому в українському літературознавстві системному осмисленні літературного доробку Петра Франка на підставі маловідомих, а почасти й уперше введених у науковий обіг джерел, а також в обґрунтуванні та легітимізації поняття «літературної династії Франків».

На підставі аналізу художніх творів Петра Франка від перших юнацьких спроб до «коломийського періоду» (1922–1930 рр.), коли найповніше розкрився його письменницький талант, зроблено висновки про основні особливості його літературного доробку: широкий жанрово-тематичний діапазон; тяжіння до героїчно-пригодницького типу характеро- й сюжетотворення; високий ступінь автобіографізму; історико-патріотична тематика та націєтворча спрямованість; вітаїзм, оптимізм, «маскулінність» як психоемоційні домінанти художнього світу; «джеклондонівська» стилістика та сильний вплив актуальної на той час зарубіжної белетристики.

Жанрова палітра літературної творчості Петра Франка, передусім як прозаїка і драматурга, включає: історичні оповідання; оповідання для дітей та молоді; пригодницькі оповідання; психологічні новели; белетризовані мемуарні оповідання та спогади; драматичну фантазію для дитячого театру; комедії та ін. Поза тим окремими виданнями вийшли збірки оповідань Петра Франка «Пачкар Демко і інші оповідання» (Львів, 1924) та «Дядько Шкіпер» (Коломия, 1930). Осібне місце в доробку автора посідає художня франкіана, зокрема твори у форматі «доробок і переробок» як вияви літературної гіпертекстуальності.

Ключові слова: літературна династія Франків, автобіографізм, художня франкіана, «маскулінна» проза, тревел-бук.

Феномен Івана Франка як письменника-класика загальноновизнаний і канонізований в історії української літератури та культури загалом. Водночас набагато менш знаним – і досі не визнаним! – є той факт, що літературні традиції великого батька знайшли продовження у творчій діяльності його нащадків, і передусім дітей: Андрія¹, Тараса², Петра і Ганни³ Франків. Усі вони були не просто епіго-

¹ Див.: Франко А. Найдорожчий помічник: творчий доробок / Передм., упоряд. і коментарі Н. Тихолоз. Львів: [Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка], 2017. 248 с.

нами свого наставника-попередника, а самоцінними і самостійними творчими особистостями з неповторними характерами, особливими художніми світами та індивідуальним стилем. Певна річ, їхні творчі біографії мали очевидний «спільний знаменник» в особі Івана Франка як літературного предтечі та непохитного морального авторитета, духовний вплив якого, без сумніву, позначився на світоглядних, етичних і естетичних засадах доробку кожного з його дітей, а також, до певної міри, визначив окремі жанрово-стильові та ідейно-тематичні особливості деяких їхніх творів. Водночас ідеться не про формалізоване літературне угруповання, організацію чи спілку, а власне – про «літературну фамілію» (сім'ю, родину, рід) як «китицю різнобарвних індивідуальностей» з виразними «творчими фізіономіями», пов'язаних між собою не тільки «кровно-спорідненими», а й духово-інтелектуальними зв'язками, складною діалектикою наслідування та відштовхування, традицій і новаторства, спадкоємності і полеміки, виховання і самовдосконалення.

З огляду на окреслені вище підстави, вважаю за доцільне впровадити до української гуманістики поняття «літературна династія Франків» (за аналогією з уже існуючим поняттям «літературна династія Драгоманових-Косачів»⁴; хоча, задля справедливості, треба визнати, що в історії української культури уславилися також інші творчі родини: Куліші-Білозерські, Рудченки, Тобілевичі, Старицькі-Лисенки, Грінченки, Грушевські, Вороні, Рильські, Кандиби (О. Олесь та О. Ольжич), Крушельницькі, Тютюнники, Павлички, Калинці, Андруховичі та ін., тож є підстави для екстраполяції та масштабування поняття «літературної династії» в українському контексті⁵).

Одним із найяскравіших представників цієї династії був третій син Івана Франка й Ольги з Хоружинських – Петро Франко.

Формула його життєтворчої долі складна й багаторівнева⁶.

Він був ученим-хіміком, спортсменом, пластуном, січовим стрільцем і сотником УГА, авіатором, видавцем, мандрівником, письменником, педагогом, винахідником, депутатом, директором музею... Ким він тільки не був за своє коротке, передчасно обірване життя. Бо ж ці характеристики з його досьє можна продовжувати і далі...

Та формула долі Петра Франка була б неповною без його літературної діяльності. У багатому арсеналі своїх творчих здібностей він мав і талант письменника.

Письменник: від перших проб до коломийського періоду

Вочевидь, розвиток цієї грані особистості Петра Франка був запрограмований народженням, вихованням і зростанням у письменницькій сім'ї. Бо ж усі діти Івана Франка формувались у творчій атмосфері. Франчата від малечку були привчені до писання, перекладання, збирання фольклору та ін. Через високий рівень культури й ерудиції Франкової сім'ї, через творчі родинні традиції і виросла ота духовна потреба писати, ділитися власним досвідом із іншими, бути літературно заангажованими та працювати для своєї культури. Відтак уже в дорослому віці всі Франчата хоч і не називали себе письменниками, але не цуралися

² Див.: Франко Т. Вибране: У 2-х томах / Упоряд. Є. Баран, Н. Тихолоз. Івано-Франківськ: Сеньків М. Я, 2015. Т. 1. 964 с.; Т. 2. 760 с.

³ Див.: Франко-Ключко А. Для Тебе, Тату / Упоряд., авт. вступ. статті і комент. М. Шалата. Київ: Ярославів вал, 2010. 574 с.

⁴ Див.: Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. Львів: Академічний експрес, 1999. 269 с.

⁵ Див.: Стасюк Г. Літературна династія як теоретико-методологічна проблема. *Слово і Час*. 2009. № 5. С. 62–79.

⁶ Див.: Тихолоз Н. Петро Франко: до джерел формування творчої особистості. *Українське літературознавство*. 2019. Вип. 84. С. 158–172; Тихолоз Н. Конкістадор українського неба (Петро Франко – піонер галицької військової авіації). *Франко: Навіщо / Franko: Live*. URL: <https://frankolive.wordpress.com/2020/03/05/конкістадор-українського-неба-петро/>; Тихолоз Н. Петро Франко і спортивна Коломия: причинки до історії фізичної культури Прикарпаття. *Франко: Навіщо / Franko: Live*. URL: <https://frankolive.wordpress.com/2020/07/02/петро-франко-і-спортивна-коломия-прич/>.

письменницької роботи, яка стала для них органічною потребою. І художній, мемуарний, публіцистичний доробок кожного з дітей Івана Франка є того підтвердженням. Петро Франко, хоч і був за фахом інженером-хіміком, також не відставав від своїх рідних братів і сестри.

Перші проби пера Петро Франко зробив ще в юнацький (довоєнний) період, коли, з одного боку, виступив як перекладач (згадаймо хоча б його переклад 1912 р. німецькомовної комедії «Шибеник» А. Коцебу, виданий у Львові накладом газети «Народне слово»), а з іншого – успішно дебютував у тогочасній періодиці як автор гарних репортажних нарисів на спортивну й туристичну тематику («На лещетах довкола Львова», 1910; «Урич», 1911; «Лещетні шляхи коло Львова», 1912; «Прогульки в наші гори», 1912; «Лещетарська прогулька», 1913 та ін.). Пробував себе і як поет. Зокрема, збереглися авторизовані машинописи його романтичних балад «Рибалка з лиману» (1917), «Блід на єзеру» (1919), «Водяник» (1937)⁷.

Прозові художні тексти у творчому доробку Петра Франка повноправно починають з'являтися на початку 20-х років ХХ ст. – саме тоді, коли акумульований воєнний і загальний життєвий досвід став важливим джерелом для літературних сюжетів. Свої перші прозові художні твори – історичні оповідання «Семенко», «Івась та Ганнуся», «Полковник Абазин», новели зі сучасного життя «Пачкар Демко», «Борба і перемога Юрка Оковитого» – він написав 1922 р. ще у Бадені поблизу Відня.

Проте саме у коломийський період життя Петра Франка, а саме у 1922–1930 рр., чи не найкраще розкрився його письменницький талант. У той час він надзвичайно активно працював як прозаїк і драматург. З-під його пера з'явилася ціла низка художніх текстів, написаних як у Полоничній (куди Петро приїздив на різдвяні та великодні свята до родичів своєї дружини Ольги з Білевичів), так і безпосередньо в Коломиї. Свої оповідання й новели він публікував у газетах «Діло», «Свобода», «Новий час», у журналі «Літературно-науковий вістник», у народних ілюстрованих календарях товариства «Просвіта» на 1923 та 1924 роки, а також видавав окремими книжечками у львівському видавництві «Живі гроби», в коломийських видавництвах «Ока», «Чорногора», «Рекорд».

Жанрова палітра літературної творчості Петра Франка доволі широка. У його художньому доробку: *історичні оповідання* («Семенко», «Івась та Ганнуся», «Самусь», «Махнівська попівна», «Битва під Пилявцями», «Полковник Абазин», «Жінка», «Рурикова слава»); *оповідання для дітей та молоді* («Пластова пригода», «Почесна особа», «Перша сповідь», «На самотньому острові», «Різдвяна пригода школярика», «Молочко»); *пригодницькі оповідання* («Кедрове Зерно», «Дядько Шкіпер», «Висока гра», «В пралісах Бразилії»); *психологічні новели* («Дивар», «Perla de America»); *белетризовані мемуарні нариси* («У Херсоні. (Із записок подорожника)») та *спогади* («Летунський відділ УГА»); *драматична фантазія для дитячого театру* («Сон маєвої ночі»); *комедії* («Заздрісні», «Марко Спотикайло») та ін. Поза тим окремими виданнями вийшли збірки оповідань Петра Франка «Пачкар Демко і інші оповідання» (Львів, 1924) та «Дядько Шкіпер» (Коломия, 1930).

Відомо також, що наприкінці 1920-х рр. Петро Франко захопився вивченням арабської мови й активно працював над *поемою* «Гутна» («гутна» у перекладі з арабської – «квіт бавовни»). Окрім того, задумав написати та розпочав збір матеріалів до своєї *пригодницької повісті* «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди чотаря УСС», що вийшла друком у Львові 1937 р.

Окремо слід назвати низку творів у форматі «доробок і переробок», що становлять осердя художньої франкіани Петра Франка: завершення повісті «Борислав сміється» (1922), драматизовані версії повістей «Захар Беркут» (1928), «Борислав сміється» (1930) та казки «Без праці» (1930). Усе це – вияви літературної

⁷Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). Ф. 640. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–6.

інтертекстуальності (а властиво, гіпертекстуальності – продовження й переробки одного тексту в іншому, що немовби «виростає» з нього). Особливість міжтекстового діалогу визначає цього разу парадигма «син за Батька» як унікальна (генеалогічна) модель тягlosti літературної традиції.

Але про все за порядком.

Петро Франко як письменник увійшов у літературу в час, коли у Великій Україні з усією потужністю заявили про себе численні літературні угруповання, коли митці різних поглядів дискутували про шляхи розвитку української культури та про перспективи мистецької орієнтації на Європу... Про що тільки не сперечались і з ким тільки не змагалися письменники в бурхливі 20-ті. Розмаїття модерних стилів, напрямів та особистих харизм було як ніколи. У літературу повноправно входили нові імена. До ровесників Петра Франка можна зачислити таких знакових постатей того часу, як-от Микола Хвильовий та Микола Зеров, Лесь Курбас та Павло Тичина, Остап Вишня та Василь Еллан-Блакитний. Це ті письменники, чия творчість вибухне у 1920-х, як фонтан новаторських ідей, стилів і незнаних досі мистецьких експериментів, але вже у 30-х буде обрубана в самому розквіті, а їхнє покоління наприкінці 1950-х назвуть поколінням «Розстріляного відродження».

Треба визнати, творчі амбіції Петра Франка були значно скромніші. Він аж ніяк не ставив собі за мету конкурувати з першорядними «зорями» літературного процесу, не прокладав якихось нових шляхів у мистецтві слова, не вдавався до сміливих стилістичних експериментів, залишаючись значною мірою в руслі традицій галицького письменства кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Натомість як автор мислив себе не так новатором-деміургом, як «тямуцим справознавцем», спостережливим літописцем свого життя, свого середовища і своєї доби – без замірів підкорити літературний Олімп надчасовими шедеврами модерної Музи.

Не слід забувати й того, що літературний талант Петра Франка формувався на теренах Західної України, яка принаймні до вересня 1939 р. рухалася власним шляхом, і розвиток літературного процесу тут відбувався у відмінних від Великої України умовах. Галицьке письменство розвивалося хоч і не ізольовано, але все ж відокремлено від наддніпрянського. Це, звісно, позбавило галицьких письменників залежності від прокрустового ложа вимог соцреалістичної поетики, а втім, з іншого боку, літературно-мистецьке життя Галичини певною мірою відбивало тогочасну складну суспільно-політичну атмосферу. Пресинг польської влади позначався на всіх сферах життя українців.

Попри те, що художню спадщину Петра Франка не можна назвати вершинним явищем тогочасного літературного процесу, вона все ж гідно вписується в здобутки літератури того періоду. «Вже в перших своїх творах Петро Франко виявив себе митцем непересічного хисту, не позбавленим тонкої обсервації, фантазії і гумору, митцем нагромадження творчої енергії, яка шукала простору для свого вияву»⁸, – справедливо зазначала З. Франко.

Син за Батька: художня франкіана

Характеризуючи літературно-мистецьке життя міжвоєнної Галичини, літературознавець М. Ільницький виділяв, що в тогочасній атмосфері «довго відчувалася втрата найбільшого авторитета – Івана Франка, художнє слово, критичне судження та громадська позиція якого цілі десятиліття були орієнтиром і каталізатором літературно-мистецького життя всієї України»⁹. Потреба присутності Івана Франка в духовно-культурному житті українства була очевидною. Суспільний і читацький запит на його тексти не згасав. А тому до художнього опрацювання творів свого батька в той чи той спосіб брався і Петро Франко.

⁸ Франко З. Петро Франко у вимірах часу. *Франко З. (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали* / Упоряд. і наук. ред. М. А. Вальо. Львів: [ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України], 2003. С. 67.

⁹ Ільницький М. На перехрестях віку: У 3-х кн. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. II. С. 324.

Він єдиний зі всіх дітей письменника, хто «ризикнув» стати співавтором батькового роману «Борислав сміється». Початково твір з'являвся частинами від номера до номера у львівському журналі «Світ» упродовж 1881–1882 рр. (№ 1–21), але через припинення виходу часопису восени 1882 р. Іван Франко так його й не дописав: текст роману уривався на XX розділі. Дозвіл на завершення твору дав синові сам письменник. Принаймні так твердив у своїх мемуарах Петро Франко: «Коли я нагадував Батькови, щоби докінчив свої твори “Основи суспільности” та “Борислав сміється”, Батько сказав: “Докінчи сам” і розказав мені дещо. Я докінчив “Борислав сміється” і то в виді змісту, бо п. Федорців дуже квапив – він був редактором творів Батька»¹⁰.

Тож завершений варіант роману «Борислав сміється» уперше вийшов як книжка в 1922 р. з друкарні книжкового видавництва НТШ (місце видання Львів–Київ) зі закінченням, яке «передав на основі оповідання автора його син Петро Франко»¹¹. Цей книжковий варіант складався з двадцяти трьох розділів: фрагмент, який дописав Петро Франко, був відносно невеликий (с. 275–280).

Поза тим в архіві Івана Франка зберігся автограф начерку плану наступних семи розділів роману «Борислав сміється», згідно з яким увесь текст мав налічувати двадцять сім розділів¹². Окремо зберігся також автограф початку XXI розділу¹³. Однак закінчення, яке запропонував Петро Франко, відрізнялося від того плану, що зафіксував собі Іван Франко. На це вказував свого часу і другий син письменника Тарас Франко, який, досліджуючи бориславський цикл Івана Франка, був добре ознайомлений із авторськими рукописами, а 1952 року навіть захистив кандидатську дисертацію на тему «Іван Франко і Борислав»; на це звертали увагу також і упорядники п'ятдесятитомного видання творів Івана Франка¹⁴.

У машинописному варіанті своєї дисертації про Борислав Тарас Франко відверто назвав закінчення твору Петра Франка «невдалою спробою»¹⁵. Гадаю, така змістова розбіжність між планом батька і закінченням сина була пов'язана з тим, що Петро Франко, дописуючи текст роману, не працював із рукописами Івана Франка. Ба більше, він міг навіть не знати про той письмовий план, який зберігався серед батькових автографів. Та й часу на пошуки тоді не було («п. Федорців дуже квапив»!).

Бажаючи популяризувати творчість свого батька серед широких мас, Петро Франко також переробив на драми повість Івана Франка «Захар Беркут» (1928), роман «Борислав сміється» (1930) та казку «Без праці» (1930). У своїх драматичних переробках він намагався не відступати від загальної концепції, проблематики й ідеї, які були властиві батьковим першотекстам. У п'єсах фігурують здебільшого ті самі персонажі, що й у прозі Івана Франка. Звісно, переробка прозових творів на драми вимагала врахування особливостей цього роду літератури. А тому дію подекуди інтенсифіковано, а другорядні сюжетні лінії скорочено. Щоправда, модні тренди нової доби та власні симпатії до руханки і спорту, вочевидь, вплинули на те, що в п'єсі Петра Франка «Без праці» донька графа Ніна грає в теніс.

¹⁰ Франко П. Іван Франко з близька. Львів, 1937. С. 31.

¹¹ Франко І. Борислав сміється. Львів–Київ: З друкарні НТШ, 1922. С. 280.

¹² Іван Франко планував продовжити твір ось так:

XXI Смерть Леона.

XXII Смерть Матія.

XXIII Unf [нещастя] Бенедя.

XXIV Дальше пожар.

XXV

XXVI Андрусь в суді.

XXVII Рифка і Фанні (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ) Ф. 3. № 317).

¹³ ІЛ. Ф. 3. № 335.

¹⁴ Див.: Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 16. Київ: Наукова думка, 1978. С. 505.

¹⁵ Міжнародний фонд Івана Франка. № 416.

У коломийський період свого життя Петро Франко ініціював видання текстів свого батька. Зокрема, 1930 р. у видавництві «Чорногора» в Коломії з'явилося четверте видання поеми Івана Франка «Мойсей».

Однак літературна франкіана Петра Франка, як слушно зазначала його небага З. Франко, «не була визначальною в його творчому доробку, а була скоріше даниною великому батькові, продиктованою синівським обов'язком. Спадщину батька він ніколи не розглядав капіталом, на проценти якої мав жити, не збирався стригти купони з її акцій»¹⁶. І це було правдою. А літературний доробок Петра Франка заслуговує окремої уваги.

Між літературою і театром: драматичні спроби

Осібне місце – на помежів'ї літератури й театру – у творчості Петра Франка займає драматургія. Ідеться не лише про згадані вище драматизовані переробки батькової прози, а й про оригінальні твори. Зокрема, для коломийського театру Петро Франко написав одноактну драматичну фантазію для дітей «Сон маєвої ночі» (1923), а також комедії «Заздрісні» та «Марко Спотикайло» (обидві 1929). Також в його драматургічному доробку називають п'єси «Інститутський жарт» і «Сигнал»¹⁷. Однак ці дві драми на сьогодні віднайти не вдалося. Можливо, їх так і не було опубліковано і вони залишилися десь у рукописі.

Дитяча драма-фантазія «Сон маєвої ночі» побудована у формі сновидіння. Головні героїні – дівчинці Наталочці, що приходить ясної місячної ночі до саду нарвати квіток для хворої бабусі, – сниться сон, у якому квіти чинять над нею суд. Відтак персонажами п'єси є рослини (Рожа, Резеда, Левкоя, Тоя, Конвалія, Лелія, Любисток, Гвоздик, Блаваток, Фіялка та ін.), комашки і пташки (Світлячок, Пугачик, Соловейко). Така галерея флористичних образів витворювала фантастичне кольорове сценічне дійство, що мало вразити не лише екологічною тематикою (не зривати надаремно рослин), а й захопити яскравими костюмами та переодяганням/перевтіленням дітей у квіткових персонажів.

Події в комедіях «Заздрісні» та «Марко Спотикайло», що були написані за мотивами творів німецьких драматургів¹⁸, відбуваються в Коломії. Як вдало спостерегла Зеновія Франко, ці п'єси «переносили на український ґрунт комедію дій та ситуацій»¹⁹. Персонажами комедії «Заздрісні» є дві добре забезпечені порядні галицькі подружні пари Івася й Марії Хрущиків та Дмитруся й Оксани Хапливих, що через низку непорозумінь і власні ревності втрапляють у комічні ситуації. Чоловіки, щоб не дратувати своїх благовірних немилими їм заняттями (один – палінням цигарок, інший – годівлею канарок), таємно від дружин спільно винаймають кімнату. Дружини ж, які незалежно одна від одної довідуються про наявність таємної кімнати, йдуть туди, щоб розкрити «ганебну» поведінку своїх чоловіків, і опиняються у смішній ситуації з підозрами та переховуванням у шафі.

Комічний сюжет п'єси «Марко Спотикайло», щоправда, ще більш закручений і непередбачуваний, аніж у комедії «Заздрісні», також вибудовується навколо проблеми подружніх ревностей і недовіри. Цього разу персонажами твору є дві незнайомі між собою сімейні пари, яких гризуть підозри та неприємні здогади через рекламний фільм, що мав популяризувати серед туристів прикарпатські курортні місця. У цьому хронікальному фільмі випадково було знято Марка Спотикайла (чоловіка Лени), до якого на лавочку романтично підсіла незнайома дівчина (на той час працівниця кіноагентства, а тепер дружина легкоатлета Се-

¹⁶ Франко З. Петро Франко у вимірах часу. С. 64.

¹⁷ У передмові до видання повісті «Від Стрипи до Дамаску» вказано, що П. Франко також є автором драматичних творів «Марко Спотикайло», «Заздрісні», «Інститутський жарт», «Сигнал». Див.: Редакція. Передмова. Франко П. *Від Стрипи до Дамаску*. Львів: Видавець Іван Тиктор, 1937. С. 6.

¹⁸ У підзаголовку до видання зазначено: «Тема запозичена з німецького». Див.: Франко П. *Заздрісні*. Комедія на дві дії. Тема запозичена з німецького. Коломия: Рекорд, 1929. 20 с.

¹⁹ Франко З. Петро Франко у вимірах часу. С. 67.

мена Макаревича). Та стрічка, показана в місцевому кінотеатрі, викликала в героїв бурхливі емоції, що довели їх заледве не до дуелі.

Дотепні й інтригуювальні сюжети з провінційного містянського життя, що розповідають про подружню ревність (заздрість), непорозуміння та суперечки, автор присмачив добірним галицьким гумором і колоритною лексикою міжвоєнного періоду. Ці тексти, легкі й невимушені для сприймання, розраховані на масового глядача. Очевидно, Петро Франко написав їх із комерційною метою.

Загалом, український театр у 20-х рр. ХХ ст. переживав не найкращі часи. Якщо польський театр мав системну державну підтримку, то український був покинутий сам на себе. У червні 1923 р. у Львові було створено кооператив «Український театр» (вул. Руська, 18), який мав сприяти відновленню театрального життя й театрального мистецтва на західноукраїнських землях²⁰. До фінансової підтримки цього кооперативу долучився й Петро Франко²¹. Отже, він проявив себе не лише як автор п'єс, а і як прихильник та поціновувач українського театру зокрема і театрального мистецтва загалом.

Та все ж творчий хист Петра Франка найповніше розкрився не стільки у драматургії (значною мірою вторинній і в сюжетно- та характеротвірному, і в суто естетично-стильовому плані), скільки в художній прозі. Проза Петра Франка значно багатша та «щедріша» і на тексти, і на жанрові різновиди. Вона піднімає актуальні теми й гострі проблеми, захоплює читача яскравими образами та оригінальними ідеями.

Література боротьби й перемог: історико-патріотична проза

Попри характерний присмак здорового гумору, органічно притаманний творчій натурі Петра Франка, визначальними для його художнього світу були не комічні життєві ситуації, а історико-патріотична тематика, проблематика національної ідентичності та історичної пам'яті.

Перша світова війна і – ще більше – поразка в національно-визвольних змаганнях, безпосередню участь у яких пліч-о-пліч із Петром Франком брало й чимало інших українських літераторів покоління «Молодої України», гвалтовно обірвали естетичні пошуки багатьох представників модернізму, «заземлили» їхні мистецькі ширяння, спустивши з високих космічних емпіреїв і філософських польотів *ins Blaue* до реалій тогочасного життя та проблематики національного становлення і державотворення. Ба більше, в той час ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов у статті з промовистою назвою «Криза української літератури» (1923), міркуючи про літературу сили і літературу краси, виразно віддавав перевагу першій²². Література сили, культ волі й енергії мали, на його думку, стати джерелом формування здорової нації та відродити її комбативний дух; натомість розвиток літератури краси, за Донцовим, – це шлях у нікуди і свідчення глибокої кризи.

Петра Франка ледве чи можна означити як представника неоромантичної поетики «трагічного оптимізму», світоглядні координати якої окреслив лідер «вісниківства» (хоча окремі публікації Франкового сина з'явилися друком у «Літературно-науковому віснику» (ЛНВ) саме за редагування Донцова). Проте свідомі пошуки національного ідеалу, осмислення історичних традицій, етика волі до життя й естетика боротьби, художнє моделювання образів героїв-переможців, романтика пригоди і випробування дають підстави вбачати в його творчості авторську версію тієї «літератури сили», про яку писав батько «інтегрального націоналізму».

²⁰ Докладніше див.: Гавалюк Р. Велика театральна історія однієї невеличкої сцени. Частина четверта: наче квіти крізь асфальт. *Фотографії старого Львова*. URL: <https://photo-lviv.in.ua/velyka-teatral-na-istoriia-odniiei-nevelykoi-stseny-chastyna-chetverta-nache-kvity-kriz-asfal-t/>; Лаврентій Р. Театральна група кооперативу «Український театр» у Львові під дирекцією Йосипа Стадника 1927–1929 років. *Вісник НТШ*. Львів, 2012. Чис. 47 (весна–літо). С. 31–36.

²¹ Кооператива «Український театр». *Діло*. 1924. Чис. 150 (від 10.VII.). С. 4.

²² Донцов Д. Криза української літератури. *Літературно-науковий вістник*. 1923. Т. 79. Кн. 4. С. 356.

Проблема осмислення причин поразки національно-визвольних змагань українців спонукала Петра Франка звернутися до історичного минулого України, шукаючи в давніх часах і взаєминах відповідей на актуальні виклики суспільно-політичного життя та нових шляхів виходу зі становища, в якому опинилась Україна в період між двома війнами.

Зокрема, події часів гетьманування Богдана Хмельницького стали основою для історичних оповідань «Битва під Пилявцями» (1923) та «Махнівська попівна» (написано 1922, опубліковано 1928). Добу Івана Мазепи відтворено у прозових художніх творах «Семенко» (1922), «Полковник Абазин» (написано в Бадені 1922, опубліковано 1923), «Жінка» (написано 1925, опубліковано 1926 і 1928). Звернення автора до часів гетьманування двох потужних особистостей, беззаперечних керманів, сильних гетьманів Хмельницького та Мазепи, що не боялися протистояти ворогам (польській, російській і татарській сваволі), повертало читачів до епохи смертельних протистоянь, межових ситуацій, глибоких переживань, безстрашних і мужніх воїнів, захисників своєї землі, для яких воля була абсолютною цінністю. Такі художні тексти нагадували про комбативний дух наших предків, про їхні визначальні вольові якості, завдяки яким вдавалося приборкати бурхливий розгул внутрішніх і зовнішніх ворогів та гарантувати конструктивний спокій і державний порядок в Україні.

Чи не всі сюжети, які художньо опрацьовує Петро Франко, – це історії перемог. Великих і малих, осібних чи загальнонародних (громадських), ситуативних чи вирішальних, – але перемог. І очевидно, це не випадково. Акцентування на досвіді перемог у час поразки мало відродити віталістичну віру в перемогу і стати джерелом для натхнення та формування звитяги й сили духу в молодого покоління. На сторінках історичної прози Петра Франка зустрічаємо відважного полковника, грозу турків, татар, яничарів і поляків Семенка-Палія («Семенко. Історичне оповідання з 1698 р.»); наказного гетьмана, полковника Самуса, під проводом якого козаки завдали поразки полякам («Самусь. Історичне оповідання із 1702 р.»); безстрашного полковника Абазина з однойменного оповідання; мудрого й винахідливого Богдана Хмельницького, що перемагає разом зі своїм військом у битві під Пилявцями («Битва під Пилявцями. Іст[оричне] оп[овідання] з 1648 р., 20–23 вересня»); юного Івана Мазепу, який, ризикуючи життям, сміливо рятує з річкового потоку дівчинку Ганнусю («Івась і Ганнуся») та ін. Усі вони – герої, безстрашні воїтники й лицарі свободи.

«...Не пора вже, щоб нам наказували, час нам самим хазяїнами в хаті стати та наскільки козацькі порядки позаводити»²³, – закликає полковник Самусь із однойменного оповідання. Ці слова лаконічно і сконденсовано передають усю суть історіософської позиції Петра Франка. Визволення рідного краю від ворожого засилля, здобуття свободи, незважаючи на ризики, здатність до самопожертви, готовність віддати життя задля добра своїх братів за долю України (як це зробив, скажімо, полковник Абазин в однойменному оповіданні) – ось головні меседжі історичної прози Петра Франка.

У світі пригод: оповідання для дітей і молоді

Окрім того, Петро Франко зарекомендував себе і як добрий майстер дитячої літератури. Зокрема, тогочасний літературний критик Е. Грицак у статті «Новини дитячої літератури» поряд із генерацією вже відомих дитячих письменників (як-от А. Чайковський, В. Королів-Старий, А. Лотоцький) одним із перших називав Петра Франка як представника молодого покоління авторів, що працюють у жанрі літератури для дітей і молоді²⁴.

У гумористичному ключі написано оповідання Петра Франка «Почесна особа» та «Перша сповідь». Івась Полоницького (оповідання «Почесна особа»), що сидить на останній, ослячій, лаві й зажив слави найбільшого шибеника у школі,

²³ Франко П. Самусь. Історичне оповідання із 1702 р. *Свобода*. 1922. Чис. 80 (від 7.IV.). С. 3.

²⁴ Грицак Е. Новини дитячої літератури. *Діло*. 1924. Чис. 198 (від 7.IX.). С. 2.

раптом волею громадських старійшин удостоєно високої чести: його вибрали «почесною особою», яка має засвідчити для майбутніх поколінь, для праправнуків, місце встановлення граничного каменя, що позначав межі лісу між двома селами. Бажання Івася здобути в цій «почесній» місії не лише славу, а й користь (заробити кілька мідяків) призводить до того, що його задля «укріплення пам'яті» добряче відлущували пругом.

У трагікомічну ситуацію потрапляє й Петрусь Гринцай (оповідання «Перша сповідь») – ледар і великий збитошник, який напередодні першої сповіді ретельно пригадав і записав на папері всі свої «гріхи», але, на своє нещастя, невдовзі загубив той реєстр провин. Відтак про гріхи Петруся довідалися ті, кому він нашкодив (кухарка, мама, поштар), і хлопчина дістав добрячого прочухана. Образи Івася («Почесна особа») і Петруся («Перша сповідь») змальовані легко й невимушено, з тонким чуттям дитячої психології та зі знанням особливостей поведінки хлопчаків-шибеників. Можливо, тут дався взнаки і власний дитячий досвід автора, який також у дитячому віці був великим «псотником» і збиточником.

Історії з життя пластуна слугували матеріалом для оповідань «Пластова пригода» (1922) та «На самотнім острові» (1923). Основу «Пласту» мали становити люди чесні, відповідальні, діяльні, завзяті, вольові, здатні дотримувати свого слова та складених обітів, уміти допомагати іншим і не чекати за це винагороди. Саме таких юнаків зображає Петро Франко у своїх «пластових» оповіданнях. Образи коломийських пластуна із гуртка «Вовків» (оповідання «Пластова пригода»), які «не задля нагороди, а задля пригоди» шукають і віднаходять церковне майно, що поцупили злодії, а по тому віддають парохів, вочевидь, писані з життя. Автобіографічні риси проглядаються в образі українського пластуна Петра, любителя всіляких пригод (оповідання «На самотнім острові»), що разом із греком Войдонізом вирушив на старому човні до острова Стакида (Греція). Борючись із потужними хвилями морської стихії, скаути ледве врятувалися з розбитого човна і дісталися берега. Триденний побут на острові стає для хлопців, що на власній шкурі зазнають усіх небезпек життя самотників, не лише романтичною пригодою, а й реальною школою виживання. Пошуки їжі на березі й у морі, видобування вогню тертям палиці, зустріч із акулою, ночівля просто неба – все це часом псує ім настрої, але гартує характер і волю. Ці детективні пригодницькі оповідання майстерно передають побут пластуна на лоні природи, їхній гумор, атмосферу мандрів і випробувань. Оповідання «Пластова пригода» Петро Франко навіть просив увести до офіційної пластової лектури²⁵. Виховання молодого покоління на яскравих прикладах із життя ровесників мало надихати пластуна на добрі справи.

Персонажами оповідань «Різдвяна пригода школярика» та «Молочко» є діти – сільські школярі, які в непростих суспільно-політичних обставинах періоду міжвоєнної поведінки дуже мужньо, не по-дитячому сміливо й відважно. Напружену, непевну політичну ситуацію в цих дитячих творах окреслено кількома штрихами, пунктирно, без зайвої конкретики, але все ж дуже промовисто й характеристично. До дитячих вух доходять звістки про те, що чимало українців зараз перебуває в тюрмах. І сидять вони там за свободу, за бунт проти польської влади, за читання українських часописів і за діяльність у товаристві «Січ». Почуття образи на ворогів накипає в дитячих душах. Дванадцятилітній Івась та на рік старший Михась, якого через лагідну вдачу називають «Молочком» (одноіменне оповідання), ризикуючи життям, мужньо долають небезпеки нічного лісу, болотяну трясину, яруги, мочарі, зустріч із шандарями, страхи дитячої уяви й таємно таки збирають кошти на українську школу.

Батько Тофана (оповідання «Різдвяна пригода школярика») «вже три місяці у в'язниці», а «маму так скатували, що й тижня не пережила»²⁶. У вогких тюрмах

²⁵ ЦДІАЛ. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 254а.

²⁶ Франко П. Доробок. Т. 1: Літературні твори / Упор. і передм. П. М. Франко. Львів: Ліра-Прес, 2010. С. 91.

них мурах, «за свободу заковані у кайдани неволі», перебувають і інші односельці. Їхніх імен не названо, але всі вони – «наші»! Саме так сприймають їх діти, які збираються на Святвечір занести в'язням «святих» гостинців. Завзяття й велику силу волі виявляє не лише малий Тофан, який сам морозного дня, в метелицю вирішує йти через ліс до міста, щоб відвідати батька у в'язниці, а й відважний Петрусь, що вночі в засніженому лісі таки віднаходить напівзамерзлого товариша. Різдвяна пригода, як годиться оповіданням такого жанру (бо ж події відбуваються все-таки чарівної, різдвяної, ночі), завершується щасливо: в'язні на Святвечір повертаються додому, школярі отримують подарунки, радісно й дзвінко звучить коляда...

Оповідання «Молочко» та «Різдвяна пригода школярика» написані в руслі літератури, що акцентувала на національних цінностях і боротьбі за своє, українське (школу, звичаї, права, самоідентифікацію). Історії з життя галицьких школярів, у чийх серцях проростали зерна національної свідомості, повертали читача до проблеми національної гідності, пробудження власної ідентичності.

По війні: село і люди

Проза Петра Франка актуалізувала важливі аспекти життя повоєнної доби. Зокрема, в оповіданнях «За пасовисько» (1922) та «Поворот із війни» (1923) порушено цілий спектр *проблем повоєнного села*: від міжособистісних взаємин між членами родини після розлуки в часі війни, проблем зґвалтованих ворогами жінок, подружніх драм і зрад до загальної деморалізації суспільства (розбої, грабежі, крадіжки, насильство, бійки, пияцтво, волоцюгство, втрата життєвої мотивації) та потреби повернення громад до мирного життя, порядку і праці. Петро Франко виявляє талант доброго обсерватора, влучно діагностуючи стан тогочасного села в оповіданні «Поворот із війни»: «Війна всюди лишила свої сліди. Найгірше одначе давалися узнаки всякі збиточники. На них, очевидно, лежала вина за ті часті крадежі та бійки, які стали в селі майже щодня діятися»; «Ця війна не лише розбила державу на дрібні кусники, але й людей порозбивала. З громадян, які мають дбати про добро цілості, зробила волоцюгів, що не думають про завтра»; «Церква світила пустою. Бійки, п'ятики, навіть підпали були частим гостем у селі»; молодь «втратила прямо охоту до розумної праці, в якій вивано скоро й основно всі поняття добра й зла, вціплені замолоду, а на їх місця не вложено нічого, хіба почуття безправності, насильства та рабунку»²⁷.

Горе війни зачепило всіх. Там, де проходила лінія фронту, часом у селах не залишалося жодної хати. Серед персонажів, котрі пережили жахіття Першої світової, на сторінках художньої прози Петра Франка зустрічаємо колишнього москвофіла Миколу, який усвідомив себе українським патріотом, пройшовши табори Талергофа і Гмінда; його доньку Оксану, що внаслідок зґвалтування мадярами стала матір'ю малої «мадярки» Фільці (оповідання «За пасовисько»); Теклю, яка зрадила свого чоловіка Миколу (думаючи, що він загинув) із його приятелем Грицем (оповідання «Поворот із війни»). Усі вони несуть на собі важку печать війни, але віднаходять сили й повертаються до діяльного мирного громадського життя. «Підставою доброго ладу є карність, почуття обов'язку та роботящість. Тільки тоді буде громада великим чоловіком, а всі громади великою державою, де сам нарід збереже собі порядок»²⁸, – ці слова автор уклав в уста свого героя Миколи з оповідання «Поворот із війни». Але рівною мірою вони виражали й позицію самого письменника, який, маючи досвід війни у власній життєвій історії, як ніхто, знав ціну мирного життя.

²⁷ Франко П. Поворот із війни. Народний ілюстрований календар товариства «Просвіта» на переступний рік 1924. Львів, 1923. С. 69–70.

²⁸ Там само. С. 71.

Світ, який зникає: «Пачкар Демко і інші оповідання»

До реалій *мирного довоєнного життя* повертала читачів збірка Петра Франка «Пачкар Демко і інші оповідання» (Львів, 1924). Вона складалася зі семи оповідань («Пачкар Демко», «Огністі привиди», «Борба і перемога Юрка Оковитого», «Мокра курка і соловій», «Дивар», «Лікар», «Довбушева раква»). Деякі з них (як-от «Пачкар Демко» та «Борба і перемога Юрка Оковитого») написано ще в Бадені поблизу Відня у квітні 1922 р. Оповідання «Лікар», що також входило до цієї збірки, було створене в березні 1922 р. в с. Довгому на Закарпатті, під час гостювання Петра Франка у своєї рідної сестри Анни та її чоловіка, лікаря Петра Ключка. Саме йому автор присвятив цей текст, що розповідав про щоденну працю лікаря.

Збірка «Пачкар Демко і інші оповідання» стала яскравим свідченням творчих шукань Петра Франка як письменника: від переосмислення досвіду й традицій класичної літератури доби реалізму через делікатно-ощадливу апробацію окремих засобів модерної поетики та опрацювання нових тем. Ця збірка продовжувала й розвивала традиції реалістичної прози в Галичині, найяскравішим представником якої був батько Петра – Іван Франко. Це простежуємо і в самому заголовку книжки, що скомпонований за назвою першотексту (за таким принципом, до речі, любив називати свої збірки Іван Франко: «Панталаха і інші оповідання», 1902; «Малий Мирон і інші оповідання», 1903; «Маніпулянтка і інші оповідання», 1904; «На лоні природи і інші оповідання», 1905 та ін.), і в проблематиці та способі образотворення. Скажімо, проблема пияцтва й боротьба за душу Юрка Оковитого між ангелом і чортом (оповідання Петра Франка «Борба і перемога Юрка Оковитого») викликають асоціацію з протистоянням Білого та Чорного демонів в оповіданні Івана Франка «Як Юра Шикманюк брів Черемош».

Водночас не можна сказати, що тексти Петра Франка є вторинними чи епігонськими. Художні образи пачкаря Демка, контрабандиста, що примудряється нелегально переносити тютюн через кордон і щоразу, перехитривши шандарів, залишитися не спійманим (оповідання «Пачкар Демко»); п'яниці Юрка Оковитого з його психологічними хитаннями та внутрішньою боротьбою (оповідання «Борба і перемога Юрка Оковитого»); Івана, який береться висватати для свого нерішучого батька Миколи немолоду вже, але сильну й роботящу послугачку Химку (оповідання «Мокра курка і соловій»); пана з Києва, що приїхав до Криворівні та «вже з тиждень ходить по горах і збирає усякі старовинні річі» (оповідання «Довбушева раква»), – самодостатні, майстерно змальовані, з тонким відчуттям психології героїв і тих, часом комічних, ситуацій, у які вони втрапляють.

Збірка «Пачкар Демко і інші оповідання» виразно засвідчує творчі експерименти автора з урізноманітнення жанрових і викладових форм художньої прози, розширення тематичного, сюжетного та стилістичного репертуару, поглиблення соціально-психологічної мотивації характеротворення. Зокрема, оповідання «Огністі привиди», написане в ключі конандойлівських детективних історій, переносило читача до сонячних морських краєвидів пляжу Лянжерон в Одесі. Головний герой оповідання – Полян, співробітник видавництва, що приїхав із Києва відпочити над морем, – мимохіть стає таким собі слідцем і розкриває таємницю псевдобожевілля пана Івана Тишовського. Огністі привиди, яких той бачить, виявляються плазунами (вужами і ящірками), намащеними спеціальною «світлячою» фарбою, що їх випускає поночі за намовою Іванового брата Миколи слуга.

Спробу урізноманітнити викладову форму засобами модерної естетики й побудувати новелу як монолог, передсмертну сповідь головного героя-самогубця спостерігаємо у творі «Дивар». Життя диваря-самогубця було великою навколосвітньою мандрівкою, яку він провадив «без сотика в кишені». Де він тільки не був (Одеса, Ямайка, Константинополь, Гібралтар, Крим, Нью-Йорк, Єгипет, Мадрид, Париж, Лос-Анджелес та ін.) і чим тільки не займався: від кравця, що пришивав гудзики, артиста вар'єте, ловця акул, пошукувача мумій котів, організатора ліги лікарів, яка мала боротися з фальшивими ліками, матроса і аж до

«професійного» самогубця! Сповнена напруги, несподіваних сюжетних ходів, відвертих зізнань, передсмертна сповідь героя розкривала таємниці його психо-емоційних станів, відчуття ризику, життя на межі й подиху смерті в спину, пояснювала причини поведінки «заводового самовбивці». «Я ...хотів жити, тож мусів кілька разів повіситися»²⁹, – пояснює лікареві герой-дивак, для якого, як це не парадоксально, самогубство стало способом виживання і джерелом заробітку.

Збірку «Пачкар Демко і інші оповідання» можна назвати експериментальною в плані пошуку власного письменницького обличчя, індивідуального стилю й манери письма. При цьому вона концептуально все ж цілісна, бо розповідає історії персонажів (від образів селян, корчмарів, шандарів, пачкаря, гуцулів із міфологічним світоглядом до інтелігентів), що *живуть у світі, який зникає*. Невипадково (і навіть символічно) ця збірка закінчується оповіданням «Довбушева раква», в якому з'являється образ пана з Києва, збирача старожитностей, що приїхав до Криворівні в пошуках музеалій і артефактів минулого.

На морях і за морями: тревел-буки «Дядько Шкіпер» і «В пралісах Бразилії»

1930 р. в коломийському видавництві «Чорногора» побачила світ друга збірка оповідань Петра Франка – «Дядько Шкіпер», що також була скомпонована зі семи творів: «Дядько Шкіпер», «Рудий Щур», «Рурикова слава», «Кедрове зерно», «Висока гра», «Perla de America», «Молочко» (окремі з них попередньо було надруковано в журналі «Літературно-науковий вістник»). Ці тексти виразно демонстрували розширення тематичних та ідейно-проблемних горизонтів української літератури того часу, виводячи її далеко за географічні межі не лише Галичини, а й цілої України. Тож є підстави кваліфікувати цю книжку як зразок так званої подорожньої, чи мандрівної прози, або ж, сучасною термінологією, тревел-літератури.

Художній світ оповідань «Дядько Шкіпер» і «Рудий Щур» переносив читача на приморські узбережжя Одеси, Маріуполя та Херсона, знайомлячи з життям моряків, їхнім побутом і буднями як працівників торгового судноплавства. Відтак події в морських оповіданнях відбувалися на глибоких просторах – то залитого сонцем та блакиттю, то страшного й дикого під ударами північних вітрів – Чорного моря. Конфлікт, який виникає між маатом (підстаршиною корабельної залоги) та дядьком Шкіпером (капітаном судна) через дівчину Горпину, поглиблюється під час великого шторму й завершується трагедією (оповідання «Дядько Шкіпер»): хоча завдяки винахідливості оповідача Петра Івановича (очевидна автобіографічна деталь) бурхливі хвилі вдалося приборкати, ревливий маат підпалює судно, на якому, дбаючи про порятунок екіпажу корабля, гине дядько Шкіпер.

В оповіданні «Кедрове зерно» герої-дослідники вирушають у далекий Сибір, до устя ріки Об, туди, де сходить полярне сяйво, виють вовки й «повагом походжають білі медведі», в експедицію в пошуках золотих копалин. На тлі суворості природи Заполяр'я читач схвилювано спостерігає за кримінальною любовною пригодницькою драмою, бо один із членів експедиції, який ховається за прізвищем Любченко, насправді виявляється жінкою, що змінила свою зовнішність і вирушила за своїм чоловіком у глибокі сніги Сибіру.

З життям українських емігрантів у Бразилії та Аргентині знайомлять відповідно оповідання «В пралісах Бразилії» і «Висока гра (Аргентинська пригода)». Щоправда, перше з них було написане ще 4 квітня 1923 р. в с. Полоничній і вийшло 1928 р. в Коломиї окремим виданням (тому до збірки «Дядько Шкіпер» не увійшло). Однак інтригувало тут те, що події в обох цих художніх текстах відбувалися на іншому материку, в Південній Америці. Тож читач потрапляв в атмосферу екзотичних джунглів Амазонії та аргентинських степів (пампасів) з широ-

²⁹ Франко П. Доробок. Т. 1: Літературні твори. С. 160.

ким спектром карколомних випробувань і межових ситуацій. Захоплива пригода двох суперників – українця Петра й іспанця Мігуеля Арревальо, – закоханих у Марійку (оповідання «В пралісах Бразилії»), розгортається в небезпечних нетрях уздовж Амазонки, найповноводнішої та однієї з найдовших у світі річки. А втім, історія закінчується щасливо: Петро не лише здобув серце і руку коханої Марійки, а й під час своїх мандрів знайшов рідкісний вид ясно-голубих орхідей та природні плантації гумових дерев, із яких можна видобувати каучук.

Незвична флора і фауна, екзотичні страви, звичаї та побут місцевих племен – усе це передає атмосферу пригод і знайомить читачів із новими природними, культурними й географічними реаліями. Водночас така пригодницько-пізнавальна лектура пера Петра Франка розповідає про різні можливості та шляхи утвердження себе в еміграційному просторі Нового світу. І одним із таких способів було підприємництво, дослідження нових земель та згуртування молодих українських переселенців різного фаху (лікарів, кооператорів, освітян та ін.) в колонії, які мали б гарантувати їм економічний захист. У ситуації, коли трудова й політична еміграція українців зростала, порушення цих проблем було дуже на часі. Не виключено, що Петро Франко у 20-х рр. ХХ ст. також розглядав еміграцію як можливий варіант розвитку свого життєвого сценарію.

Збірка «Дядько Шкіпер», хоч і була названа за першим оповіданням, що її відкривало, об'єднувала під однією обкладинкою історії про дуже різних людей у різних куточках світу. Однак усі ці історії були *про сильних духом, вольових, витривалих і сміливих героїв, що не страшаються випробувань, складних життєвих обставин, ризиків і смертельних небезпек*. Саме такі персонажі перебувають у центрі уваги Петра Франка як письменника. Невипадково в оповіданні «Рудий Щур» симпатії автора на боці головного персонажа – ненависного для членів екіпажу гризуна, якого моряки на судні зусібіч намагаються затравити й загнати в пастку, але він усе ж вижив і вирвався на волю. Оповідання «Рурикова слава» повертало до історичного минулого давньоруської землі, до витоків нашої державності, розповідаючи історію про хоробрих героїв-воїнів, найперших із перших, що прийшли на цю територію і не боялися здобувати, перемагати й гинути тут.

Загалом, Петро Франко як письменник любив такі сюжетні ходи, які штовхали персонажів до межових екзистенційних станів, до вибору між життям і смертю, піднімали героїв над буденщиною і змушували відчувати, як холоде кров у жилах. Ба більше, іноді персонажі Петра Франка, як-от безіменна кокаїнозалежна героїня-наркоманка з оповідання «Perla de America», чинять самогубство або стоять перед вимогою пустити собі кулю в скроню (цього чекають від Любченка з оповідання «Кедрове Зерно»). І тут самогубство – це не слабкість. Щоб його скоїти, також потрібно чимала сила волі. До речі, оповідання «Perla de America» – одне з перших в українській літературі, що порушувало надскладну проблему наркотичної залежності.

Від прозової мариністики й екзотичних тревелогів до художнього осмислення еміграції, суїциду та наркоманії як гострих соціальних проблем сучасності; від південних морів, пампасів і джунглів до Сибіру та Заполяр'я і назад до рідної Галичини – такий широкий діапазон творчих інтересів Петра Франка-прозаїка.

«Маскулінна» проза: від художньої автобіографії до уявної туристики (висновки)

Художня проза Петра Франка, що є історико-літературним феноменом українського письменства першої половини ХХ ст., охоплювала цілий спектр актуальних на той час проблем національно-суспільних та індивідуальних аспектів буття. Це – відновлення громадського життя в післявоєнний період, потреба моральної підтримки одне одного після пережитих жахів війни і пошуки свого місця в повоєнному просторі, драма сирітства та необхідність допомоги дітям,

батьки яких опинились у в'язниці, таємне протистояння ворожій владі та збереження національної гідності, проблеми еміграції, алкоголізму, наркоманії, самогубства й ошукаництва. Та все ж не концентрація на численних проблемах і негативних явищах, а здоровий дух життєлюбства, тверезого оптимізму й сильної та свідомої волі визначає ключові домінанти «творчої фізіономії» наймолодшого Франкового сина і водночас яскравого представника фамільної літературної династії.

У центрі художнього світу Петра Франка – образ сильного, вольового, енергійного, звияжнього українця, воїна-переможця, козака-авантюриста, здобичника. Цей образ до певної міри є проєкцією «ідеального я» самого автора – такого, яким він себе мислив, яким хотів би бути і яким, за гамбурзьким рахунком, таки був.

Назагал художня проза Петра Франка дуже «вольова» і «чоловіча». Це, звісно, не означає, що в ній немає жіночих образів чи не порушено «жіночих» проблем! Але все-таки жінки в його творах з'являються здебільшого ситуативно і змальовані досить схематично, а любовні лінії хоч і виконують в окремих текстах сюжетотвірну роль («Дядько Шкіпер», «Кедрове Зерно», «В пралісах Бразилії», «У Херсоні»), та все ж підпорядковані тим життєвим випробуванням, ризикам, змаганням, які проживають чоловіки – «люди чести» та «люди діла».

На першому місці для героїв прози Петра Франка завжди справа, яку треба зробити, мета, до якої потрібно дійти, ворог, якого треба здолати. Територія ризику, зона протистояння, простір пригоди, поріг випробування – це органічне, природне середовище, в якому вони діють, живуть, перемагають.

Складні життєві ситуації, в яких опинилися персонажі творів Петра Франка, реалістична манера письма, поєднана з духом романтики і пригод, нагадують джекклондонівську стилістику. Вочевидь, джерелом для белетристичного натхнення автора слугувала англійська, американська й канадська література – передусім проза Джека Лондона, Ернеста Сетона-Томпсона, Томаса Едварда Лоренса. Увага до творчості цих письменників, яких Петро Франко читав в оригіналі, виявилась і в його перекладацькому доробку. Невипадково в перекладі Петра Франка з англійської вийшли оповідання Сетона-Томпсона «Пригоди сірого ведмеда» (1937).

Такий образно-персональний склад текстів Петра Франка, несподівані повороти сюжетів, «маскулінність» художнього світу, з одного боку, були пов'язані зі специфікою жанру пригодницького оповідання, а з іншого – з особливістю натури, психоемоційного складу особистості самого автора.

Свого часу Іван Франко, характеризуючи свої новели, зазначав, що всі вони є «частками моєї автобіографії»³⁰. Це твердження застосовне й до літературної спадщини його сина Петра, чий текст оприявнюють значну міру *автобіографізму*. Так, персонажі його творів найчастіше називаються Петрусем, Петром чи як іншомовний варіант Педро («Перша сповідь», «Різдвяна пригода школярика», «На самотнім острові», «У пралісах Бразилії», «Висока гра»), Петром Івановичем («Дядько Шкіпер») чи й навіть Петренком («Кедрове Зерно»). Супутні характеристики вказують на те, що рідним містом оповідача в новелі «Грач» є Львів (чи ширше – Галичина), але мешкає він тепер у Бадені поблизу Відня, захоплюється «усіма можливими спортами»³¹ і стрільбою з пістоля. У белетризованому нарисі «У Херсоні» головний герой має «інженерський диплом», любить провадити «етнографічні студії»³² й подорожувати, він добрий змагун і стрілець із бравнінга, але слабкою стороною його особистості є плавання (дуже характеристична автобіографічна деталь!). Оповідач із тексту «Дядько Шкіпер» чудово знається на «важких оліях» і легко прораховує їх хімічну взаємодію з морською стихією. Схожі автобіографічні риси, в яких легко впізнаємо особисті прикмети самого

³⁰ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 49. Київ: Наукова думка, 1986. С. 252.

³¹ Франко П. Грач. *Літературно-науковий вістник*. 1923. Т. 79. Кн. 3. С. 194–204.

³² Франко П. Доробок. Т. 1: Літературні твори. С. 82–83.

письменника, можна відстежити в інших його оповіданнях. Звісно, міра автобіографізму в кожному тексті різна. Але і з цих прикладів бачимо, наскільки близькими по духу до самого Петра Франка є його персонажі, наскільки їх захоплює все те, що було важливою частиною характеру самого автора: спорт, «Пласт», змагальний дух, винахідництво, мандри, хімія, інженерія...

Невипадково Петро Франко як письменник так детально і з любов'ю у своїх художніх текстах описує різноманітні фізично-хімічні процеси: видобування вогню тертям соснової дошки та ялівцевої палички і виготовлення саморобної вудки з підручних матеріалів у «На самотньому острові»; назви хімікалій, що їх використовує Петро з оповідання «У пралісах Бразилії», коли лікує місцевого хлопця від укусу отруйної змії та ін. Можливо, інженерно-хімічна тема в літературній спадщині Петра Франка навіть заслуговує на окрему увагу дослідників.

Водночас, говорячи про автобіографізм явний – той, який легко відстежується на поверхні тексту, – не можемо проігнорувати і глибинні, імпліцитні його рівні. І тут проза Петра Франка є важливим джерелом для пізнання внутрішніх інтенцій, реалізації невербалізованих бажань, прихованих устремлінь її творця (таким собі зворотним боком біографії). Як людина активна, діяльна, що все своє попереднє життя провела в русі, динамічно, Петро Франко в Коломиї все ж почувався на провінції, у полоні буденної реальності і не «при ділі» (попри те, що вчителював, займався спортом, «Пластом», громадською роботою). А тому літературна творчість стала для нього в той час такою собі відрадою, формою «**уявної туристики**», ерзацом справжнього активного «пригодницького» життя, способом мандрувати світом, крутячи глобус у своєму робочому кабінеті. Саме тому таке важливе місце в художній прозі Петра Франка відведено пригодам і мандрам. Бо ж його невгамовна й авантюрна натура понад усе прагнула пригод! Одне розмірене сімейне життя (у нього якраз народилися донечки Віра й Ася), потреба забезпечувати родину, почуття обов'язку та любови до своїх найрідніших не дозволяли просто так здійнятися з місця і чкурнути до якоїсь Аргентини, Бразилії, Канади чи Греції. Хоча, напевно, йому цього дуже хотілося... Тож залишалося мандрувати разом із персонажами своїх художніх текстів – героями, які знай вирушають в експедиції на пошуки золота, каучукових дерев і невідомих видів орхідей... Мандрувати в уяві й мандрувати у спогадах.

Для Петра Франка література була формою мандрів, тоді як сам він був вишуканим сидіти на місці. Подібно як Жуль Верн мандрував світом, сидючи за письмовим столом, так у коломийський період свого життя непосидючий за характером Петро Франко «мандрував» стежками своєї фантазії, стежками своїх художніх творів.

Сьогодні ж цими стежками мають нагоду помандрувати зацікавлені читачі, а можливо, й театральні режисери та кінематографісти, які можуть у напівзабутій і малодослідженій творчій спадщині Петра Франка віднайти вдячний, повний захопливих сюжетів і сильних характерів матеріал для нових фільмів і вистав, а не тільки документ епохи, що минула.

References

Denysiuk, I., Skrypka, T. (1999). Dvorianske hnzido Kosachiv [Noble nest of Kosach]. Lviv, Ukraine.

Havaliuk, R. (2020). Velyka teatralna istoriia odniiei nevelychkoi stseny. Chastyna chetverta: nache kvity kriz asfalt [Big Theatrical Story of one Small Stage. Part four: Like Flowers through the Asphalt]. URL: <https://photo-lviv.in.ua/velyka-teatral-na-istoriia-odniiei-nevelychkoi-stseny-chastyna-chetverta-nache-kvity-kriz-asfalt/>.

Ilytskyi, M. (2008). Na perekhrestyakh viku: U 3-kh kn. Kn. II [At the crossroads of age]. Kyiv, Ukraine.

Lavrentii, R. (2012). Teatralna hrupa kooperatyvu «Ukrainskyi teatr» u Lvovi pid dyrektsiieiu Yosypa Stadnyka 1927–1929 rokiv [Theatrical group of the cooperative

«Ukrainian Theater» in Lviv under the direction of Yosyp Stadnyk in 1927–1929]. *Visnyk NTSh*. Chys. 47. Lviv, Ukraine.

Stasiuk, H. (2009). Literaturna dynastiia yak teoretyko-metodolohichna problema [Literary dynasty as a theoretical and methodological problem] *Slovo i Chas*. 2009. № 5.

Tykholog, N. (2020). Konkistador ukrainskoho neba (Petro Franko – pioner halytskoi viiskovoi aviatsii) [Conquistador of the Ukrainian sky (Petro Franko a pioneer of Galician military aviation)]. URL: <https://frankolive.wordpress.com/2020/03/05/konkistador-ukrainskoho-neba-petro/>.

Tykholog, N. (2020). Petro Franko i sportyvna Kolomyia: prychynky do istorii fizychnoi kultury Prykarpattia [Petro Franko and sports Kolomyia]. URL: <https://frankolive.wordpress.com/2020/07/02/petro-franko-i-sportyvna-kolomyia-prych/>.

Tykholog, N. (2019). Petro Franko: do dzherel formuvannia tvorchoi osobystosti [Petro Franko: to the sources of formation of creative personality]. *Ukrainske literaturoznavstvo*. Vyp. 84.

Franko, A. (2017). Naidorozhchyi pomichnyk: tvorchoi dorobok / Peredm., uporiad. i koment. N. Tykholog [The dearest assistant: creative heritage]. Lviv, Ukraine.

Franko, Z. (2003). Petro Franko u vymirakh chasu [Petro Franko in the measurements of time]. *Franko Z. (1925–1991): Statti. Spohady. Materialy* / Uporiad. i nauk. red. M. A. Valo. Lviv, Ukraine.

Franko, P. (2010). Dorobok. T. I.: Literaturni tvory / Upor. i peredm. P. M. Franko [Heritage]. Lviv, Ukraine.

Franko, T. (2015) Vybrane: U 2-kh tomakh / Uporiad. Ye. Baran, N. Tykholog [Selected]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.

Franko-Kliuchko, A. (2010). Dlia Tebe, Tatu / Uporiad., avt. vstup. statti i koment. M. Shalata [For You, Dad]. Kyiv, Ukraine.

Тихолоз Наталія Богданівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри української преси Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

Nataliya Tykholog – PhD in Philological Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of Ukrainian Press, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universytetska Street, 79000, Lviv).

E-mail: ntycholog@ukr.net

THE LITERARY HERITAGE OF PETRO FRANKO: IN SEARCH OF THE CREATIVE SELF

This article focuses on literary heritage of Petro Franko (1890–1941?), the youngest son of Ivan and Olha Franko, examined in the context of the Ukrainian literary process of the first half of the 20th century.

The aim of the research is to reveal the creative personality of Petro Franko as an original writer and also as a representative of Franko literary dynasty who continued and preserved the traditions of his renowned father.

The research methodology is based on historical and documentary (particularly archival) researches and uses biographical, bibliographic, cultural, historical, genealogical, and stylistic approaches.

The academic novelty of the study consists in the fact that this is the first systematic comprehension of the literary heritage of Petro Franko in the Ukrainian literature. For the first time in academic researches, the concept of Frankos Literary Dynasty is introduced in academic researches, justified, and legitimised.

On the basis of the analysis of Petro Franko's works from the first attempts to the Kolomyian period (1922–1930), when his writing talent was most fully revealed – conclusions were made about the main features of his literary work, specifically: about the variety of genres and themes; about the preference for heroic and adventure-type creation of characters and plots; about the high degree of autobiography; about the historic and patriotic themes and nation-building focus; about vitalism, optimism, 'masculinity' as the psycho-emotional dominant of the artistic world; and about the 'Jack-Londonian' stylistics and the strong influence of foreign belles-lettres fiction which was super trending at the time.

The genre palette of Petro Franko's literary work – primarily as a novelist and playwright—includes historical stories; stories for children and youth; adventure stories; psychological novels; fictionalised memoirs and memories; dramatic fantasy works for children's theatres, comedies etc. In addition to the above, standalone editions of Petro Franko's short stories were also published: *Pachkar Demko and Other Stories* (Lviv, 1924) and *Diadko Shkiper* (Kolomyia, 1930). The artistic Frankiana occupies a special place in the author's heritage – particularly, works created in the 'refinement and alteration' format which are an expression of literary hypertextuality.

Key words: Frankos Literary Dynasty, autobiography, artistic Frankiana, masculine prose, travel book.

Дата подання: 3 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 5 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Тихолоз Н. Літературний доробок Петра Франка: у пошуках творчого «я». *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 75–91. DOI: 10.5281/zenodo.4740198.

Цитування за стандартом APA

Tykholog, N. (2021). *Literaturnyi dorobok Petra Franka: u poshukakh tvorchoho «ya»* [The Literary Heritage of Petro Franko: in search of the Creative Self]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 75–91. DOI: 10.5281/zenodo.4740198.

УДК 323.281 + 930.85

Андрій Стародуб

«БРАТ ЗАСТРЕЛИЛ МИТРОПОЛИТА В МОЕМ ПРИСУТСТВИИ». ЗАГАДКИ БІОГРАФІЇ «РОДИЧА» АРХІМАНДРИТА СМАРАГДА (ЛАТИШЕНКА)

DOI: 10.5281/zenodo.4743401

© А. Стародуб, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – з'ясувати обставини засудження радянською каральною системою особи, яка називала себе Антоном Івановичем Латишенком та стверджувала, що є співучасником вбивства митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського). До **основних завдань** публікації належать верифікація даних, які містяться в архівно-слідчій справі А. Латишенка, відтворення реальної хронології подій, причинно-наслідкових зв'язків між ними, а також аналіз варіантів «автобіографій» фігуранта розслідування. **Методологічною основою** публікації є культорологічно-соціологічна інтерпретація історичного феномену «самозванства», зокрема – на основі підходів, запропонованих сучасним російським філософом Г. Тульчинським. **Наукова новизна** полягає в запровадженні до наукового обігу та критичній інтерпретації виявлених архівних джерел. **Висновки.** З'ясовано, що інформація, яку у 1924–1926 рр. повідомляв про себе А. І. Латишенко, була абсолютно вигаданою, а радянські слідчі органи не лише не змогли верифікувати більшість його тверджень, а й встановити особу перебіжчика з Польщі. Спростовано можливість причетності цієї особи до вбивства у Варшаві 8 лютого 1923 р. Поставлено під сумнів не тільки родинну спорідненість, але й навіть знайомство з архімандритом Смарагдом (Павлом Латишенком). Зроблено припущення щодо справжнього походження, рівня освіти та роду занять авантюриста.

Ключові слова: самозванство, архівно-слідчі справи репресованих, Смарагд (Латишенко), УРСР на початку 1920-х рр., радянсько-польські відносини у 1920–1930-х рр.

Феномен «самозванства» неодноразово ставав предметом наукових студій, привертаючи увагу філософів, літературознавців, психологів, соціологів та істориків¹. Як правило, у фокус уваги дослідників потрапляли найяскравіші випадки «привласнення» чужого імені задля підвищення статусу в суспільстві, реалізації певних політичних амбіцій, меркантильних цілей тощо. Відтак складається хибне враження про унікальність таких випадків. Адже вкрай важко (хоча й не не-

¹ Див. огляд літератури на цю тему в дослідженнях філософа Г. Тульчинського: Тульчинский Г. Л. Самозванство. Феноменология зла и метафизика свободы. СПб., 1996. 412 с.; Його ж. Ролевая революция и массовый энтузиазм первых советских лет. Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. 2012. № 5. С. 4–25; Його ж. Самозванство, массовая культура и новая антропология: перспективы постчеловечности. Человек. 2008. № 1. С. 43–57.

можливо) було «досягнути успіху», видаючи себе за загальновідому особу, деталі біографії якої можна було достатньо швидко верифікувати навіть у доінформаційну еру.

Історії, коли інтригу вдавалося зберігати десятиліттями (як з нібито «чудесним порятунком» у 1918 р. великої княжни Анастасії Романової) – дійсно рідкісні. Натомість прикладів «нижчого рівня», коли йшлося про «дублювання» менш відомих осіб або їхніх родичів, а саме «самозванство» тривало відносно короткий період – набагато більше. Власне, сам період після революції 1917 р. з його «зламом вікових устоїв» й зміною еліт, можливостями швидкої та неодноразової модифікації ідентичності та соціальних ролей, відкривав небачений раніше простір для схожих афер.

Не останню роль у збільшенні кількості самозванців відіграло те, що така «гра» раптово стала, сказати б, «загальнодоступною». Видавати себе за умовного «сина революційного лейтенанта Шмідта» було незрівнянно легше, аніж, скажімо, за представника правлячої династії (останнє, до того ж, зі зрозумілих причин, не було затребуваним у межах Країни Рад). Меншим був і ризик викриття – за умови, якщо «самозванець» правильно оцінював ситуацію та не претендував на більше, аніж на ситуативні вигоди від використання привласненого імені чи чужих заслуг.

Знайти такий баланс вдавалося далеко не всім авантюристам. Зокрема, не вдалося це й самозваному «Антонові Івановичу Латишенку», який наполягав на тому, що є одним з убивць митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського).

В архівно-слідчій справі Антона Латишенка², на жаль, не збереглися протоколи усіх допитів, проведених у період з кінця 1924 до середини 1926 рр. Найважливіший з втрачених – найперший, складений на початку грудня 1924 р. після затримання Латишенка на польсько-радянському кордоні. Згодом А. Латишенко заявляв, що на першому допиті він представив себе лікарем та священиком, який утікає з Польщі, оскільки його переслідує польська влада за співучасть у вбивстві митрополита Георгія. І це ледь не єдиний випадок, коли словам фігуранта можна вірити.

Немає інформації, чи були в той момент у перебіжчика якісь документи, а якщо так – то чи справжні. Достеменно відомо, що ані диплома лікаря, ані ставленьської грамоти священика він не мав, а отже про фах і рід занять відомо винятково зі слів затриманого. Однак це детально не перевіряли ані в Проскурівському, ані в Київському та Чернігівському ОДПУ.

Не викликали питань і персональні дані нашого «героя». До речі, навіть на момент засудження у 1926 р. ніхто з чекістів та прокурорів так і не звернув увагу на «самовикривальну» деталь, яка була, що називається, на поверхні. У всіх розповідях Антон Іванович називав Павла Антоновича Латишенка(-ова)³ (архімандрита Смарагда, екс-ректора Холмської духовної семінарії, справжнього вбивцю митрополита) своїм рідним братом, ніяк не пояснюючи різницю в імені по-батькові. Щоправда, останнього в протоколах найчастіше згадували лише за чернечим іменем.

Теоретично загадковий перебіжчик справді міг бути якимось далеким родичем чи однофамільцем Смарагда⁴. Але, найвірогідніше, він просто «привласнив» це прізвище⁵, розраховуючи на отримання «бонусів» від радянської влади. Адже його втеча до СРСР відбулася всього через три місяці після завершення у Варша-

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. «Дело по обвинению Латышенка Антона Ивановича по 98, 66 и 226 ст. Уголовного Кодекса». 88 арк.

³ Прізвище архімандрита писалось також як «Латишенков». Так його називає, зокрема, у своїх спогадах митрополит Євлогій (Георгієвський): Євлогій (Георгиевский), митрополит. *Путь моей жизни*. М., 1994. С. 233–236.

⁴ Біографію Павла Латишенка див.: Борщевич В. На манівцях Російської ортодоксальної ідеології: архімандрит Смарагд (Латишенков). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту*. 2008. № 13. С. 246–251.

⁵ В адрес-календарях Гродненської губернії за кін. XIX – поч. XX ст. немає інформації про Латишеників, які проживали б у м. Скидель.

ві гучного політичного процесу, на якому колишнього архімандрита засудили до 12 років ув'язнення⁶.

Цей «козир» не спрацював, принаймні тією мірою, на яку міг розраховувати перебіжчик. З одного боку, чекісти не стали «глибоко копати» його біографію і вже 4 березня 1925 р. Антона Латишенка відпустили з Чернігівського БУПР⁷, дозволивши проживання в Чернігівському окрузі. Але з іншого, жодної допомоги він від них не отримав. Адже історія про варшавське вбивство 8 лютого 1923 р. мало кому була детально відома в Радянському Союзі. У радянській пресі публікували тільки короткі повідомлення про судовий процес над ченцем-убивцею⁸. Серед радянських людей вона не набула того резонансу, як серед православного населення Польщі. А отже, розрахунок Латишенка, що розповідь про «подвиг» якось особливо вразить представників влади/змусить їх надати підтримку такому унікальному кадру (священнослужителю-терористу), виявився хибним.

Після звільнення Латишенку довелося працевлаштовуватися самотужки. Про цей період його життя – з березня по вересень 1925 р. – відомо мало, можна лише припустити, що видати себе за лікаря йому не вдалося. Натомість пощастило, принаймні, на деякий час, стати священником у с. Дібрівному Тупичівського району Чернігівського округу. Щоправда, достатньо швидко його звідти вигнали. Сам він стверджував на пізніших допитах, що за систематичну пиятику. Але дуже вірогідно, що парафіяни викрили факт відсутності у нового «панотця» священницького сану.

Як показали подальші події, протягом цих півроку Антон Латишенко активно адаптувався до реалій своєї нової батьківщини, вивчав та засвоював її «знаково-символічну» систему, а також конструював новий, досконаліший варіант «героїчної біографії».

Наприкінці вересня 1925 р. Латишенко порушив підписку про невиїзд за межі Чернігівщини та поїхав до Харкова, де намагався потрапити на прийом до Голови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) Григорія Петровського. Повідомлення про це навіть потрапило в пресу. В газеті «Радянське село» цей випадок описано таким чином: «Чимало звертається до тов. Петровського робітників, червоноармійців, комсомольців та інших осіб. Чимало звертається й попів. Оце недавно звернувся до тов. Петровського піп Латишенко, що втік з Польщі, де його були заслали на каторгу за те, що в 1923 році він вбив митрополита Ярошевського. “До чорта рясу, богів і брехунів, буду краще допомагати людям, ніж їх дурити” – сказав Латишенко. Радянська влада дозволила йому жити на Чернігівщині, як він того сам забажав»⁹.

Початок жовтня 1925 р. став «зоряним часом» для авантюриста. В Харкові він дав щось на кшталт прес-конференції (ймовірно – за підтримки секретаря Президії ВУЦВК Опанаса Буценка, який надав Латишенку також невелику грошову допомогу). За її матеріалами в українській радянській пресі з'явилася ціла низка публікацій. У більшості з них описували подробиці нелюдських катувань, які нібито пережив у польських в'язницях Антон Латишенко. Наприклад, «Більшовик Полтавщини» повідомляв, що «На обличчі Латишенка ще й до цього часу є великі шрами та інші ознаки дикунських катувань. У наслідок особливого катування, яке полягало в тому, що через ніс Латишенка перепускали електричний ток, Латишенко майже цілком утратив зір. Крім того, в охоронці Латишенка примушували ставати голими ногами на розпечену залізну дошку, а також вживали

⁶ Про судовий розгляд справи див.: Стародуб А. Православна Церква в Польщі на початку 1920-х років крізь призму процесу над Павлом Латишенком (архімандритом Смарагдом). *Наукові записки. Збірка праць молодих вчених та аспірантів*. Київ; Хмельницький, 2002. Том 8. Частина II. С. 151–177.

⁷ «Будинок примусових робіт», російська абревіатура – ДОПР («дом принудительных работ»).

⁸ Див. наприклад, короткі публікації в розділі новин з-за кордону в головному радянському офіційно: Суд над православним архимандритом. *Правда*. 1924. № 220 (27 вересня). С. 2; 12 лет каторги архимандриту Смарагду. *Правда*. 1924. № 223 (1 жовтня). С. 2.

⁹ В прийомній тов. Петровського. *Радянське село*. 1925. № 109 (15 жовтня). С. 1.

й низку інших жакливих мордувань»¹⁰. Схожі деталі наведено й у газетах «Червоний край»¹¹, «Красное знамя»¹², «Наш путь»¹³ та ін. А видання «Вечернее радио» додало, що біженцю «пришлось подвергнуться также и следующей экзекуции: на голое тело одевают мокрую усмирительную рубашу и бьют кишкой, наполненной овсом. Эти удары разрушают внутренние органы, но не оставляют наружных следов»¹⁴.

Цікаво, що всі ці фантастичні подробиці, які так щедро повідомляв Латишенко репортерам, відсутні в протоколах його допитів в ОДПУ. Очевидно, він усвідомлював, що люди, які професійно розумілися на катуваннях, можуть його викрити на невідповідності окремих деталей (як то відсутність на тілі тих самих слідів від опіків та поранень).

У деяких газетних текстах важко чітко відокремити «прямую мову» від журналістських «доповнень» та усталених штампів. Але, у будь-якому разі, з них випливає, що за час перебування в СРСР «священник-лікар-вбивця» (так його назвали в газеті «Пролетарий») зрозумів, що треба змінити формат розповіді про свою причетність до вбивства митрополита Георгія, зокрема, підкреслювати, що останній був «чорносотенцем», «денікінцем», а також всіляко пригнічував та висмишував підлегле йому духовенство.

Тема, яка на суді над архімандритом Смарагдом була ключовою (автокефалія), у радянських газетних репортажах про його «брата» не згадувалася взагалі. Натомість самозваний співучасник вбивства заявляв, що вони буцімто пішли на цей крок, оскільки хотіли протидіяти спробі митрополита Георгія перевести православну Церкву в Польщі у підпорядкування Папі Римському («забив митрополита, який переводив скажену агітацію за віддачу православної церкви в Польщі римському папі»)». ¹⁶

У найбільш «об'ємних» публікаціях згадано деякі деталі вигаданої біографії Латишенка (навчання у духовній семінарії, на медичному факультеті, участь в російсько-японській війні). Є в них й інші додаткові подробиці. Наприклад, автор статті в «Пролетарии» наводить свої враження від особи співрозмовника: «Два человека в одном, грузный, неуклюжий поп и ловкий, хитрый мститель. В мутных голубых глазах иногда видны холодные огни ненависти. Я его убил! Туда ему и дорога! И опять перед нами провинциальный попик с мутными СПОКОЙНЫМИ глазами»¹⁷. А от в матеріалі «Вечернего радио» підкреслюється, що насправді Латишенко – дуже непересічна особистість, з певною харизмою та лідерськими якостями («оба брата, особенно Смарагд, пользовались и сейчас пользуются популярностью среди православного населения Польши»)». ¹⁸

Також із цих публікацій можна з'ясувати, на що розраховував/сподівався Латишенко в обмін на свої «сенсаційні» заяви. Ішлося, насамперед, про допомогу у працевлаштуванні лікарем («Антон Латышенко отказался уже от духовного звания и сана, он намерен вернуться к своей основной профессии – врача. Кроме чисто врачебной работы он собирается посвятить себя также общественной деятельности»)». ¹⁹ Схоже, він володів базовими навиками у цій сфері. Однак за яких обставин він їх отримав (служба при військовому лазареті, робота помічником справжнього фельдшера тощо) – так і залишилося невідомим.

¹⁰ З Польщі втік на Україну священник Латишенко. *Більшовик Полтавщини*. 1925. № 228 (6 жовтня). С. 2.

¹¹ Як мучать у польських в'язницях. *Червоний край*. 1925. № 200 (7 жовтня). С. 1.

¹² «Воля вірувань» у Польщі. *Красное знамя* (Чернігів). 1925. № 228 (7 жовтня). С. 1.

¹³ Беглец из польской тюрьмы – Священник Антон Латышенко. *Наш путь* (Кременчуг). 1925. № 5 (6 жовтня). С. 1.

¹⁴ Драма в митрополичьих покоях. *Вечернее радио* (Харьков). 1925. № 228 (6 жовтня). С. 2.

¹⁵ Доктор-священник-убийца. *Пролетарий*. 1925. № 229 (7 жовтня). С. 4.

¹⁶ Останні телеграми. *Радянський шлях*. 1925. № 90 (6 жовтня). С. 2.

¹⁷ Доктор-священник-убийца... С. 4.

¹⁸ Драма в митрополичьих покоях... С. 2.

¹⁹ Доктор-священник-убийца... С. 4.

Відчувши себе «зіркою», авантюрист також вирішив, що може й надалі не зважати на обмеження у свободі пересування, накладені на нього ОДПУ. Замість того, щоб повернутися на Чернігівщину, він поїхав на Кубань. Мета цієї поїздки невідома (зі слів самого Латишенка – бажання відвідати якогось старого знайомого), але одразу після приїзду в Краснодар його затримали чекісти. У справі є згадки про протокол «опроса» в Кубанському ОДПУ від 9 жовтня 1925 р., який містив дані, що суперечили як розповідям Антона Івановича газетяркам, так і свідченням на пізніших допитах. Але й на цей раз функціонери каральних органів не стали що-небудь з'ясовувати, обмежившись лише формальним попередженням та вимогою повернутися до визначеного місця проживання. Сюжет у викладі самого фігуранта виглядав таким чином: «Я выехал, без разрешения Черниговского ОГПУ в г. Краснодар, но явившись там в отдел ГПУ, был обязан подпиской немедленно вернуться, что я и сделал»²⁰.

Про те, чим займався А. Латишенко з другої половини жовтня 1925 і до початку лютого 1926 р., також відомо, головним чином, лише з його слів. Повернувшись до Чернігова, він отримав дозвіл переїхати у м. Ромни. Попри всі свої публічні «антиклерикальні» заяви, Латишенко все ще намагався знайти місце священнослужителя. Задля цього він їздив у Полтаву, де зустрічався з архієпископом Григорієм (Лісовським). Результати зустрічі, судячи з усього, були невтішні для прохача, оскільки в подальшому він змінив тактику і намагався «втертися у довіру» до місцевого духовенства, демонструючи довідку, що її нібито надав йому єпископ Глухівський Дамаскин (Цедрик).

Цей документ є у справі, і саме він пізніше викликав підозри у чекістів, адже на «удостоверении» не було печатки. Неважко також було встановити, що єпископ Дамаскин станом на 10 грудня 1925 р. не проживав у Чернігові²¹, як то було зазначено на підробленому машинописному «бланку». Вартий цитування і сам текст довідки (орфографія оригіналу):

«Сим удостоверяю, что освободившись из Харьковского ДОПРа, протоиерей Гродненского Кафедрального Собора, изгнан из пределов Польши за веру Христову о. Антоний ЛАТЫШЕНКО имеет полное право подыскать себе место приходского священника, подведомственной мне Епархии, а также и рекомендую как стойкого бойца за веру Христову.

Смиренный Епископ Дамаскин»²².

Цей «артефакт», з одного боку, підтверджує, що людина, яка назвалася Антоном Латишенком, не лише на словах вдавалася до обману, але й легко йшла на підробку документів. Але з іншого – засвідчує, що ця особа мала скромну освіту та вкрай віддалене поняття про особливості «церковної бюрократії» та документообігу загалом.

Єдине, що залишається нез'ясованим, – наполегливість, з якою він намагався отримати підтвердження свого вигаданого священницького статусу лише від духовенства Українського екзархату РПЦ. Відсутні свідчення про те, щоб перебіжчик звертався до обновленців чи до Української Автокефальної Православної Церкви. Імовірно, він вважав, що його історія (невідомо яку версію він озвучував у цьому випадку, але в ній напевно підкреслювались родинні зв'язки з колишнім архімандритом Смарагдом) може бути «запитана», тобто може знайти найбільший відгук у цій юрисдикції.

Водночас зі спробами отримати місце священника Латишенко не відмовився й від ідеї працевлаштуватися в медичній установі. У Ромнах це не вдалося, однак нібито (відповідного документа немає у справі) історія «лікаря-біженця» розчу-

²⁰ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк. 19 зв.

²¹ 10 грудня 1925 р. його було заарештовано у Москві (Шуміло В. Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскин (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні. *Сіверянський літопис*. 2020. № 3. С. 42. DOI: 10.5281/zenodo.3949775). Можна припустити, що Латишенко знав про арешт єпископа, що й наштовхнуло його на ідею виготовлення підробки, автентичність якої було б складно перевірити.

²² ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк. 51а.

лила функціонерів окружного комітету радянського Товариства Червоного Хреста та Червоного півмісяця. Від них авантюрист отримав дозвіл відкрити амбулаторію в с. Городище Пирятинського району.

Для втілення в життя цього проекту Латишенку необхідно було завершити процес своєї «легалізації» в СРСР. З цією метою він і звернувся 17 лютого 1926 р. до Прилуцького відділення ОДПУ, де став на облік як «перебіжчик» та отримав належну довідку. На підставі цього документа того ж дня адміністративний відділ Прилуцького Окрвиконкому оформив тимчасову посвідку на проживання («Временный вид на жительство»)²³.

Анкета, заповнена Латишенком 17 лютого 1926 р., хронологічно перша зі збережених повних версій його «автобіографії». У ній він повідомив, що йому 51 рік, він уродженець м. Скидель Гродненської губернії, син священника²⁴ та латиш за національністю (у пізніших анкетах зазначено, що він є білорусом)²⁵, має вищу духовну (закінчив Віленську духовну семінарію та Санкт-Петербурзьку духовну академію) та медичну (отримав у Варшавському університеті) освіту. З родичів він згадав тільки рідного брата, архімандрита Смарагда, «который в настоящее время сидит в польской тюрьме». У подальшому він також стверджував, що є вдівцем або розлученим, однак в жодному з протоколів допитів дружина не фігурує.

Щодо свого роду занять та місць служби Латишенко повідомив, що був з 1904 по 1906 рр. полковим лікарем 102-го піхотного Вітебського полку, який дислокувався у м. Гродно, з 1906 по 1911 рр. – служив у 64-му Казанському піхотному полку у м. Білосток, а з 1911 по 1914 роки – у 3-му піхотному Нарвському полку в м. Смоленськ. Під час Першої світової війни нібито завідував лазаретом в м. Кременець Волинської губернії, де й залишився після демобілізації з царської армії. У травні-серпні 1920 р. «был арестован поляками и сидел в тюрьме, как неблагонадежный элемент, а с приходом красных был освобожден и служил в заградотряде 45-й дивизии врачом». Після відступу Червоної армії він знову був заарештований польською владою, однак через місяць – звільнений, «с воспрещением заниматься практикой как врача».

7 березня 1921 р. Латишенко начебто був висвячений у священники та до лютого 1923 р. служив у Гродненському кафедральному соборі (зрозуміло, що серед кліриків цього собору в цей період ми не знайдемо особи з таким прізвиськом)²⁶. 7 лютого разом з архімандритом Смарагдом він виїхав до Варшави з метою вбивства митрополита Георгія (Ярошевського) «по следующим мотивам: митрополит Георгий имел связь с офензивой, о чем свидетельствовало следующее – Георгий неоднократно узнавал у священников о результатах исповедей прихожан, и в случае, если узнавал о заговорах, то сообщал польским властям. Кроме того, при содействии Георгия Православные церкви обращались в католические и униатские». Датою вбивства він називає 9 лютого 1923 р. (насправді це сталося на день раніше), а також повідомляє, що 18 жовтня 1924 р. Варшавський військово-окружний суд засудив його до 15 років каторги, а Смарагда – до розстрілу. Однак після втручання Сейму справу переглянули, і вже звичайний суд повністю виправдав Антона Латишенка, а його брата замінив смертний вирок на 12 років ув'язнення. Оскільки прокурор залишився незадоволеним виправдальним вирок, Латишенко боявся повторного арешту й вирішив «бе-

²³ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк. 51г.

²⁴ Батько Смарагда, Антон Латишенко, був псаломщиком Рускосільської церкви в Свенцяньському повіті Віленської губернії. 11 квітня 1906 р. йому було надано місце священника в с. Заноричі того ж повіту (нині – с. Занорочь, Мядельського району Мінської області Республіки Білорусь). Див.: Назначения и перемещения по службе. *Литовские епархиальные ведомости*. Часть официальная. 1906. № 9 (1 мая). С. 6.

²⁵ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк. 42.

²⁶ Синодик почивших соборных настоятелей, священнослужителей и причетников [Гродненского Свято-Покровского кафедрального собора]. Сост. прот. Георгий Рой. URL: <https://pokrovvgrodno.org/ru/publication/istoriya-sobora-sinodik>.

жать в Советскую Россию». Датою перетину кордону він назвав 27–28 серпня 1925 р.

У цьому сумбурному «життеписі» впадають в око три моменти.

По-перше, правильно вказано номери, назви та місця дислокації військових частин. Це може свідчити про те, що й в реальному, а не лише у вигаданому, житті Латишенко міг мати якийсь стосунок до військової служби.

По-друге, досить поверхова обізнаність у справах церковних. Справжній виходець з родини духовенства був би акуратнішим з розповідями про обставини нафантазованої священицької хіротонії та блискавичної «протоієрейської» кар'єри при кафедральному соборі.

По-третє, грубі помилки в описі судового процесу над вбивцею митрополита Георгія. Він не лише вигадав про свою участь у злочині, але й наплутав з хронологією розгляду справи, вирок в якій виголосили 27 вересня 1924 р., а від апеляції єдиний звинувачений відмовився.

Зареєструвавши цю анкету, Прилуцький відділ ОДПУ надіслав запит до м. Ромни з проханням переслати їм особову справу «перебіжчика Латишенка». Ці матеріали (справа надійшла до Прилук 24 лютого 1924 р.) насторожили чекістів насамперед тим, що серед них були документи, які засвідчували: втікач з Польщі перетнув кордон набагато раніше кінця серпня 1925 р. Не сподобалося ОДПУшникам також «поведение Латышенко при явке в Окротдел, его развязность, желание стать на дружескую ногу»²⁷.

Задля з'ясування всіх обставин вже 25 лютого Латишенка запросили до відділку, де уповноважений Поліщук ретельно його допитав. У черговому варіанті «біографії» залишилась незмінною інформація про вік, місце народження та походження (навіть додано інформацію про те, що батько служив військовим священиком 62-го піхотного Суздальського полку та помер у 1901 р.). Однак зникли дані про закінчення Санкт-Петербурзької духовної академії. Натомість «новими фарбами» заграла історія навчання на медичному факультеті Варшавського університету. За словами Латишенка, під час навчання на 2-му курсі він був членом підпільного студентського гуртка, «который просуществовал около 4-х месяцев и был раскрыт жандармами». Відрахований за революційну діяльність з університету в 1894 р., він зміг відновитись на навчанні лише у 1898 р. завдяки клопотанню своєї рідної тітки Анастасії Павлової, чий чоловік «служил в Варшаве губернским инженером» (жодного інженера Павлова серед чиновників Варшавської губернії в цей період не було)²⁸. Дату закінчення університету – 1902 рік, він пояснював тим, що на «третьем курсе я оставался на второй год».

Нові деталі повідомив перебіжчик і про свою військову службу. Так, за його словами, разом з 64-м Казанським полком він брав участь у російсько-японській війні та навіть був лікарем госпіталю Порт-Артура під час облоги японцями цієї фортеці. Вірогідно, він знав, що насправді 64-й полк не був на Далекому Сході, тому додав історію про своє «переведення» до «группы генерала Мищенко» (реальний воєначальник, який брав участь у тій війні).

Після капітуляції Порт-Артура (5 січня 1905 р.) Латишенко потрапив у полон до японців, але досить швидко був звільнений. Адже вже у травні 1905 р. він «служив» у Севастополі та був «втянут в революционную работу, проводимую под руководством лейтенанта Шмидта». Потім якимось загадковим чином Латишенко потрапив на борт броненосця «Потьомкін» та, зрештою, був заарештований жандармами в Одесі. Ця частина розповіді була найслабше «опрацьована» оповідачем і складалася з розрізнених, погано допасованих одна до одної деталей. Всі подробиці, імовірно, були запозичені Латишенком з публікацій у пресі

²⁷ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк. 27.

²⁸ Перевірено за: Памятная книжка Варшавской губернии на 1899 год. Варшава, 1898. 622 с.

(у 1925 р. святкували 20-річчя Революції 1905 року, і схожі матеріали публікували в кожній радянській газеті)²⁹.

У цьому випадку звернення до образу «лейтенанта Шмідта» цікаве не лише тим, що він, з легкої руки письменників Льфа та Петрова, став «еталоном» для маркування різного роду дрібних самозванців та аферистів. На варшавському процесі справжнього вбивцю митрополита Георгія захищав відомий правник Тадеуш Врублевський (1858–1925), який у 1905 р. був адвокатом бунтівного лейтенанта³⁰. Однак це лише «містичний збіг»: таких подробиць самозваний «брат» Смарагда не знав.

Подальші події, описані у протоколі, трохи менш карколомні. У вересні 1906 р. в лубенській в'язниці Латишенку повідомили про позбавлення його військового звання та орденів (він не деталізує, про які звання й нагороди йдеться) та засудили до заслання на три роки до Єнісейської губернії, де він і перебував (у м. Красноярськ) до 1914 р. («срок моей высылки истек в 1910-м году, остальное время я пребывал на нелегальном положении»). Слідчий не звернув увагу на те, що вся ця «хронологія» погано збігається з наведеним наприкінці тривалого допиту свідченням про особисте знайомство зі вбивцею Столипіна Дмитром Богровим. Згідно з цією ретроспективою, Латишенка (точну дату не вказано, але з контексту випливає, що незадовго до теракту Богрова у вересні 1911 р.) нібито затримали ченці Києво-Печерської Лаври за «оскорбление мощей» та припровадили до «сысного отделения, где видел Богрова, который был агентом охранного отделения»³¹.

Після початку Першої світової війни «лікар» Латишенко записався до Всеросійського союзу міст (громадська організація, яка опікувалась організацією медичної допомоги та облаштування біженців) і був направлений до м. Дубно Волинської губернії. Там він зміг влаштуватися до «амбулаторного пункта штаба 11-й армии», а також подав клопотання «о возвращении чинов и орденов» на ім'я генерала Брусилова. «Высочайшим повелением в июне 1915-го года я был помилован и назначен врачом в 22-й сибирский полк 6-й стрелковой дивизии, 5-го сибирского корпуса» – описував наступний етап своєї нетривіальної «біографії» Латишенко, вчергове продемонструвавши добре володіння номенклатурою назв військових частин.

У згаданому полку він нібито прослужив аж до листопада 1918 р., а після демобілізації залишився працювати у лікарні м. Кременця. Деталі, що їх наводив у своїх свідченнях Латишенко (як то захоплення міста Таращанським полком, Кременецьке антибільшовицьке повстання на чолі з підполковником Сергієм Висоцьким і т. п.)³², свідчать на користь того, що він дійсно міг проживати у 1918–1921 рр. у цій місцевості. Водночас в них немає жодного слова про архімандрита Смарагда, який також тоді жив у Кременці³³. Очевидно, що на той момент особа, котра пізніше назвала себе «братом» архімандрита, просто не здогадувалася про його існування.

На допиті Латишенко повторив зафіксоване в анкеті твердження, що після остаточно переходу Кременця під польську владу йому заборонили працювати

²⁹ Див., наприклад: Восстание «Очакова». *Харьковский пролетарий*. 1925. № 271 (25 ноября). С. 2; Сегодня 20 лет тому, как в Севастополе восстал флот под руководством лейтенанта Шмидта. *Пролетарий*. 1925. № 270 (26 ноября); Памяти Шмидта и его товарищей (из личных воспоминаний). *Красный горняк*. 1925. № 137 (19 декабря). С. 1 та ін. «Спогади», наведені у більшості таких публікацій, типологічно схожі до автобіографічних «мемуарів» Латишенка.

³⁰ Див. про нього: Dąbrowski P. *Tradycja Wielkiego Księstwa Litewskiego a rzeczywistość. Myśl polityczno-prawna i działalność Tadeusza Wróblewskiego (1858–1925)*, Wyd. Arche, Sopot 2018. 364 s.

³¹ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк. 16.

³² Про цей період в історії м. Кременець та Кременеччини див.: Скакальська І. Кременеччина у 1917–1920-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Сер. Історія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 1. С. 89–96.

³³ До цього міста ще у 1918 р. повернулася з евакуації в Росію Холмська духовна семінарія, яку очолював архімандрит.

лікарем, але додав, що «занимався временами подпольной практикой как врач, и существовал на добываемые таким путем средства».

Своє рішення прийняти духовний сан Латишенко пояснював важким матеріальним становищем та наполяганнями родича. За його версією, висвятив нового «слугу Божого» та призначив служити до Гродненського єпархіального собору єпископ Білостоцький Володимир (Тихоницький).

Доповнив фіктивний «священик» свідчення й про обставини вбивства Георгія (Ярошевського). Так, за новою версією, він та Смарагд були відряджені у січні 1923 р. до Варшави як представники підпільного зібрання архієреїв, священиків та мирян Гродненської єпархії з місією переконати митрополита «переменить его политику». Ярошевський відреагував на це розпорядженням «арештовать нас с братом и незаконно лишил сана» (справжнього вбивцю позбавили сану не до, а через два дні після його злочину, 10 лютого 1923 р.). Після звільнення з-під арешту 9 (він наполягає на цій даті) лютого вони знову записались на прийом до владики Георгія – нібито для того, щоб покаятися і попросити вибачення. Під час цієї аудієнції «брат застрелил его в моем присутствии».

У розповіді про подальші події Латишенко назвав інші дати судових процесів, аніж у заповненій 17 лютого анкеті, однак в цілому продовжував дотримуватись версії про те, що його помилували під час касаційного перегляду справи. Він продовжував наполягати, що перейшов радянський кордон у ніч на 28 серпня 1925 р.

26 лютого 1926 р. Латишенка знову викликали до відділення ОДПУ, обшукали (знайшовши, зокрема, фальшиву довідку від єпископа Дамаскина) та затримали. Після пред'явлення неспростовних доказів, що його свідчення в анкеті та на допиті 25 лютого суперечать документам, які є в справі, Латишенко дав нові покази. Вони, ймовірно, дещо ближчі до його справжньої біографії в окремих епізодах, але все одно вкрай сумнівні.

Черговий варіант «несвятого життя» виглядав наступним чином. Заарештований зліпив образ «соціально близького» до пролетаріату злочинного елемента. Він відмовився від того, що має вищу освіту, підтвердивши лише навчання в двокласному училищі та Віленській військово-фельдшерській школі (насправді у Вільно не було школи для військових фельдшерів³⁴). Після отримання середньої медичної освіти у 1894 р. Латишенко начебто працював у Гродно у військовому шпиталі. У 1907 р. за невдало проведений підпільний аборт (дівчина померла) він був засуджений до двох з половиною років «арестантской роты с лишением всех солдатских и личных прав», відбував покарання в Полтаві та Прилуках, а після звільнення якийсь час жив під наглядом поліції в м. Лубни. Після повернення до рідного міста Скидель (у 1904 р.) знову потрапив до кримінальних хронік, спочатку пограбувавши рідного батька (нагадаємо, що за початковою версією той помер у 1901 р., а в дійсності військового священика з таким прізвищем взагалі ніколи не існувало)³⁵, а потім – зґвалтувавши шістнадцятирічну дівчину. За останній злочин його відправили на заслання до Єнісейської губернії, де він і перебував з 1905 до 1907 рр., аж поки не потрапив під амністію.

По тому экс-засланець приїхав до Кременця, де до початку Першої світової працював «служителем в городской больнице». Протягом 1914–1918 рр. він служив фельдшером в «отряде Союза городов г. Дубно». Уже без яскравих подробиць Латишенко розповів про події 1919 р. (підтвердивши, однак, свої попередні свідчення про короткочасну службу в Таращанському полку), а також додавши, що до 1921 р. включно служив «участковым фельдшером местечка Березцы» (очевидно йдеться про Великі Березці неподалік Кременця).

³⁴ Див.: Военно-фельдшерские школы. Военная энциклопедия: [в 18 т.] / Под ред. В. Ф. Новицкого. СПб.; [М.]: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911–1915. Т. 6. С. 558–559.

³⁵ Перевірено за: Памятная книга военного и морского духовенства Российской Империи XIX – начала XX веков: Справ. материалы. М., 2008. 737, [2] с., [40] с. ил.

Нова версія «життєпису» (без згадок про наявність духовної освіти) вимагала уточнень обставин отримання сану священника. Латишенко пояснив, що витримав спеціальний іспит, скласти який йому допоміг брат-архімандрит.

Модифікації зазнала й історія про співучасть у вбивстві. Тепер у ній не було спільної поїздки братів Латишенків до Варшави в січні 1923 р. Не наполягав А. Латишенко й на тому, що митрополит його персонально переслідував або позбавляв сану. Натомість повідомив, що Георгія (Ярошевського) Смарагд убив із наданого ним револьвера («Наган», самовзвод, который у меня сохранился со службы в «Союзе Городов»). Ця деталь цікава тим, що вона могла «народитися» внаслідок хаотичного пригадування псевдо-братом змісту репортажів про «справу Смарагда» в польських виданнях. Серед іншого, у них звертали увагу й на ухильні свідчення вбивці щодо того, хто йому дав зброю³⁶.

Оскільки інші «судові подробиці» допитуваний розповідав всього днем раніше, то під час нового допиту він їх відтворив достатньо точно, лише змінивши хронологію судових розглядів та помилування таким чином, щоб вони вже відповідали реальній даті перетину радянського кордону. Орієнтовно це сталося 10 або 11 грудня 1924 р., що не суперечить даті першого протоколу детального допиту в ОДПУ (29 грудня), який відбувся приблизно через три тижні після затримання А. Латишенка прикордонниками.

«Все раньше данные мною показания – ложны, с целью получить место и боясь, чтобы меня не выбросили в Польшу обратно», – так Латишенко спробував пояснити причини настільки різкої зміни свідчень. Це ж саме він повторив і на додатковому допиті 2 березня, під час якого слідчий викрив його у підробці довідки від владики Дамаскина.

Однак усіх цих зізнань та «розвінчань» було недостатньо, аби чітко сформулювати звинувачення на адресу Антона Латишенка. Прилуцькі чекісти підозрювали, що за всією цією плутаниною та брехнею у свідченнях може ховатися зовсім інша «гра» – шпигунська. Але ніяких доказів цьому в них не було.

5 березня 1926 р. керівництво Прилуцького ОДПУ підготувало спеціальний «Меморандум». У ньому було викладено обставини справи та витяги зі свідчень затриманого з наступним резюме: «Все это, вместе взятое, внушает подозрение о причастности Латышенко к шпионажу и не исключает предположение о том, что он переброшен на Советскую территорию с определенным заданием разведывательного характера»³⁷.

Проте враховуючи, що Латишенка затримали без висунення звинувачень (в порядку 148-ї статті Кримінально-процесуального кодексу, що передбачала можливість тримання під вартою не більше двох тижнів), а також у зв'язку з необхідністю отримання цілої низки довідок, зокрема, з-за кордону, слідчий пропонував передати підозрюваного до Харкова, «в распоряжение начальника Контрразведывательного Отделения ГПУ УССР, так как там имеется больше возможностей как к выяснению его личности, так и к обработке».

Оскільки відповідь зі столиці затримувалася, 14 березня Латишенку все ж висунули звинувачення за статтями 66 (шпигунство) та 98 (незаконний перетин кордону) Кримінального Кодексу. І лише 25 березня 1926 р. слідчий постановив відправити заарештованого до Харкова.

До головного міста УСРР той прибув 30 березня, про що свідчить заява самого Латишенка, у якій він просить направити його до психіатричної лікарні, оскільки хворіє на епілепсію, а «при частых припадках мне не может быть оказана в ДОПрЕ соответствующая медицинская помощь»³⁸. Невідомо, чи арештант говорив правду, чи це була відчайдушна спроба «вислизнути» з рук каральних

³⁶ Детальні репортажі про процес Смарагда публікувалися в російськомовній варшавській газеті «За Свободу!». У свідченнях А. Латишенка є далекі «відзвуки» наступного тексту, опублікованого менш ніж за місяць до його втечі до СРСР: Мотивированный приговор по делу об убийстве митрополита Георгия. *За Свободу!* (Варшава). 1924. № 308 (16 ноября). С. 2–3.

³⁷ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк.28.

³⁸ Там само. Арк. 42.

органів. Автентичність довідки від лікаря, на яку він посилається, навряд чи була більшою, ніж у «удостоверения» від Глухівського єпископа. На користь симуляції опосередковано може свідчити відсутність згадок у справі про те, що Латишенко потребував серйозної медичної допомоги протягом майже трьох років перебування в умовах концентраційного табору.

У будь-якому разі, це звернення не мало наслідків – весь час розслідування підозрюваний провів у в'язничній камері. На допити його почали викликати з 6 квітня. На жаль, у справі міститься всього один протокол за цей період – додаткового допиту від 13 квітня 1926 р., але дуже показовий.

Слідчого цікавив лише один епізод. Він вимагав повторити свідчення «начиная с периода Вашего суда в Польше за убийство митрополита Георгия»³⁹. Латишенко, який раніше легко відмовлявся від усіх інших деталей своєї «біографії», продовжував твердо наполягати на тому, що він був співучасником варшавського злочину.

«Квітневий» варіант розповіді був скороченим «міксом» усіх попередніх. Тут вже не йшлося про співпрацю митрополита з «офензивою» (цим терміном в радянському «новоязі» позначали польську поліцію та контррозвідку), а головний акцент робився на тому, що той нібито намагався підпорядкувати польських православних Римському Папі. З якихось причин Латишенко не став також розповідати про свій револьвер системи «Наган», що нібито став знаряддям вбивства. Проте в цьому повідомленні знову фігурували інші «змовники» («мы решили, вместе с другими епископами, если Георгий не изменит свою политику, убить его»). Парадоксально, але в цьому була частина правди. Попри те, що вбивство здійснив терорист-одиночка, до злочину його, де-факто, підбурювали. Частково таку інформацію самозванець міг отримати із тих самих газетних репортажів із зали судових засідань. Проте не можна виключати, що він міг мати якісь знайомства у середовищі духовенства в Польщі, де вся ця історія активно обговорювалася.

За підсумками допитів оперуповноважений Урбан 19 квітня підготував два варіанти постанови щодо справи Латишенка. У першому стверджувалося, що зібраного матеріалу недостатньо для притягнення до відповідальності за вказаними статтями і справу буде направлено «прокурору при Народном комиссариате юстиции на предмет прекращения»⁴⁰. У другому зроблено акцент на тому, що всі обставини переходу через кордон залишаються нез'ясованими, а після нього перебіжчик «поддерживал связь с неблагонадежным элементом». Відповідно пропонувалося «возбудить ходатайство перед особым совещанием по админвысылкам при ГПУ УССР о признании ЛАТЫШЕНКО Антона Ивановича социально-опасным элементом и выслать его в концлагерь сроком на три года»⁴¹.

Навряд чи у Латишенка був хоч якийсь шанс на те, щоб вийти на волю. Адже його історія, серед іншого, засвідчувала серйозні недоліки в роботі ОДПУ з перебіжчиками. Авантюрний характер неминуче призвів би (у разі звільнення) до нового затримання, і тоді виникли б питання до тих чекістів, які так поблажливо поставилися до підозрілого елемента.

Тому не дивно, що 20 квітня 1926 р. Особлива Нарада при Колегії ДПУ УСРР одностайно підтримала другий варіант, про що 27 квітня повідомила до Москви «на предмет санкционирования» Особливою нарадою при Колегії ОДПУ СРСР рішення про заслання «в одну из северных областей СССР». 28 травня санкція була отримана, причому з ремаркою: «такового отправьте на Соловки»⁴².

Про подальшу долю Антона Латишенка відомо дуже мало. Він відбував ув'язнення у Соловецькому таборі особливого призначення. У березні 1928 р. у

³⁹ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк. 40а.

⁴⁰ Там само. Арк. 53.

⁴¹ Там само. Арк. 45з.

⁴² Там само. Арк. 65.

зв'язку з амністією термін скоротили на чверть (на 9 місяців). 11 серпня 1928 р. Особлива нарада при Колегії ОДПУ постановила вислати його після звільнення з табору на три роки на Урал.

Остання задокументована дата в житті невдахи-перебіжчика з «багатьма обличчями» – 18 листопада 1931 р. У цей день та сама Особлива нарада позбавила Латишенка А. І. права на проживання в прикордонних районах, «с прикреплением к определенному месту жительства сроком на три года»⁴³.

Справу переглянули лише 28 червня 1989 р., коли прокуратура Чернігівської області визнала, що цей випадок підпадає під дію Указу Президії Верховної Ради СРСР «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов». Оскільки масовий перегляд вироків сталінського періоду не передбачав поглибленого вивчення матеріалів справ, у рішення про реабілітацію потрапила невірна інформація про національність та професію⁴⁴. Офіційно Антон Латишенко так і залишився латишем за національністю та священником з вищою освітою⁴⁵.

* * *

Осмислюючи феномен революції, російський та німецький філософ й соціолог Ф. Степун спеціально виокремлював вплив на її перебіг тяжіння мас до подолання «ощущения роковой непохожести своего внутреннего лица на лицо своей судьбы». Адже в період соціальних катаклізмів дуже загострюється бажання «простої людини» «вырваться наружу, дойти до своей настоящей, большой, Богом обещанной жизни». Знищення більшої частини «перегородок» у суспільстві дозволяло розпочинати реалізацію фантастичних мрій, зречення реалістичного погляду на речі, гонитву за химерами. Наслідком цього стало розгортання маскараду, в якому «журналисты становятся красными генералами, поэтессы – военкорами, священники – конферансье в революционных кабаре». Жонглювання образами, зміна соціальних ролей, до яких «актори» виявляються не готовими, призводило до того, що «в этой демонической игре, в этом страшном революционно-метафизическом актерстве разлагается лицо человека; в смраде этого разложения начинают кружиться невероятные, несветимые личины»⁴⁶.

У випадку з Антоном Латишенком ми бачимо апріорну спробу надягнути такого роду «несветимые личины»: лікаря-священника та вбивці, захисника чистоти віри та антиклерикала, лояльної до будь-якої влади людини та бунтівника-нонконформіста. Втім, з самого початку Латишенко обрав для формування «самозванного образу» дуже нетипову та суперечливу особистість – священнослужителя-терориста, ченця, що мав би дбати про спасіння своєї душі, натомість сам перетворився на кривавого душоуба. Розрахунок, що саме така роль (близького родича та співучасника конкретного вбивці) буде затребованою та винагородженою в СРСР, виправдався лише ситуативно й почасти. Єдиним «позитивним моментом» для авантюриста було те, що радянська система, зокрема, й каральні органи, виявилася неспроможною оперативно верифікувати його головні заяви та з'ясувати справжнє ім'я та походження.

Застосувавши до цього сюжету запропоновану Г. Тульчинським схему формування, в залежності від меж особистості та форм й гарантій ідентифікації особистості, чотирьох «стадій» (варіацій) самозванства – етнічного, статусного, родового та проектного⁴⁷, ми бачимо:

⁴³ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2565. Арк. 63.

⁴⁴ Там само. Арк. 78

⁴⁵ Біографічні дані про громадян, що зазнали політичних репресій. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко, О. В. Лисенко, Р. Ю. Подкур, О. М. Потапенко. Чернігів, 2016. Кн. 6. С. 215–216.*

⁴⁶ Степун Ф. Религиозный смысл революции. *Современные записки*. Париж, 1929. Кн. 40. С. 427–460.

⁴⁷ Тульчинський Г. Самозванство, массовая культура и новая антропология: перспективы постчеловечности. С. 65. Дослідник описує 5 варіантів «самозванства», проте один з них («постчеловеческий») лише «вимальовується» в історичній перспективі.

– **Слабко виражену спробу етнічного самозванства.** До кінця не ясно, із якою метою він назвався латишем і які переваги хотів отримати від цього. Натомість зрозуміло, чому ця тема не отримала розвитку в його показах – адже був надвисокий ризик швидкого викриття у випадку зустрічі з реальним представником цього народу.

– **Багатоплановість самозванства статусного.** В СРСР Латишенко прагнув отримати підтвердження кваліфікацій, яких ніколи не мав і які він навряд чи мав шанси коли-небудь отримати в Польщі. Вразливим моментом була відсутність належних документів (диплому лікаря та ставленицької грамоти священика) та занадто низький рівень освіти для того, щоб успішно вводити в оману фахових медиків та духовенство.

– **Недостатню підготовленість до «рольового» самозванства.** Для того, щоб успішно грати свою роль/ролі, Латишенку потрібно було мати набагато більше інформації про реальних осіб та події, а також вибудувати чіткіші та внутрішньо несуперечливі версії своєї біографії. Йому вдавалося певний час вводити в оману радянську бюрократичну та каральну систему тільки тому, що на низовому рівні вона складалася з людей з невисокою компетентністю, яких також винесли на відповідні позиції революційні «соціальні ліфти». Чиновники з кращим освітнім бекграундом не могли б одразу не помітити цілої низки «неймовірностей» у розповідях перебіжчика.

– **Специфічність та суперечливість «проектного» самозванства.** Латишенко нестандартно підійшов до вирішення проблеми формування власної «затребуваності», «впізнаваності» та «популярності». Не зрозуміло, чи усвідомлював він, що йому важко буде поєднувати антиклерикальні заяви в пресі зі спробами отримати місце священика, а також те, що підвищення упізнаваності та «додавання» до свого життєпису історій про революційне минуле на порядок збільшуватиме ризик викриття.

У будь-якому разі, фантазмагорична радянська дійсність «проковтнула» та «перемолола» і такого феноменального персонажа. Типологічно він повторив долю дуже багатьох «шукачів щастя», які втікали до СРСР з міжвоєнної Польщі, потрапляючи, з часом, в лещата ГУЛАГу.

References

Borshchevych, V. (2008). Na manivtsiakh Rosiiskoi ortodoksalnoi ideolohii: arkhimandryt Smarahd (Latyshenko) [Dead-end path of the Russian orthodox ideology: Archimandrite Smaragd (Latyshenko)]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: nauk. zap. Rivnen. derzh. humanitar. un-tu – Current issues of national and world history: Rivne State University for the Humanities. Collected Works*, 13.

Kovalenko, O., Lysenko, O., Podkur, R., Potapenko, O. (Eds.) (2016). Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast [Rehabilitated by history: In twenty-seven volumes. Chernihiv region]. Vol. 6. Chernigiv, Ukraine.

Starodub, A. (2002). Pravoslavna Tserkva v Polshchi na pochatku 1920-kh rokiv kriz pryzmu protsesu nad Pavlom Latyshenkom (arkhimandrytom Smarahdom) [The Orthodox Church in Poland in the early 1920s through the prism of the trial of Paul Latyshenko (Archimandrite Emerald)]. *Naukovi zapysky. Zbirka prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific articles. Collection of works of young scientists and graduate students*. Vol. 8 (II).

Tulchinskii, G. (1996). Samozvanstvo. Fenomenologiya zla i metafizika svobody [Imposture. The phenomenology of evil and the metaphysics of freedom]. Sankt-Peterburg, Russia.

Tulchinskii, G. (2008). Samozvanstvo, massovaia kultura i novaia antropologiya: perspektivy postchelovechnosti [Imposture, Mass Culture and New Anthropology: Perspectives on Posthumanity]. *Chelovek – Person*, 1.

Tulchinskii, G. (2012). Rolevaia revoliuciia i massovyi entuziazm pervykh sovetskikh let [Role-playing revolution and mass enthusiasm of the first Soviet years]. *Labirint – Labyrinth*, 5.

Shumilo, V. (2020). Yepyskop Hlukhivskiy ta Nizhynskiy Damaskyn (Tsedryk) yak odyn iz holovnykh ideolohiv IPTs v Ukraini [Bishop of Hlukhiv and Nizhyn Damascus (Tsedryk) as one of the main ideologues of the True Orthodox Church in Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*, 3.

Стародуб Андрій Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (вул. Троїхсвятительська 4, м. Київ, 01001, Україна).

Starodub Andriy V. – candidate of Historical Sciences, Senior researcher, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: andriystarodub@gmail.com

«BROTHER SHOT THE METROPOLITAN IN MY PRESENCE». MYSTERIES OF THE BIOGRAPHY OF THE FALSE BROTHER OF ARCHIMANDRITE SMARAGD (LATYSHENKO)

The article clarifies the circumstances of the conviction by the Soviet punitive system of a person who called himself Anton Ivanovich Latyshenko and claimed to be an accomplice in the assassination of Warsaw Metropolitan George (Yaroshevsky). A defector from Poland, who claimed to be a doctor by profession and a priest, told several contradictory (and even mutually exclusive) versions of his biography from December 1924 to April 1926. In an attempt to finally legalize himself in the USSR, Latyshenko attracted the attention of the Joint State Political Directorate, was arrested, and later sentenced to 3 years in prison in the Solovki prison camp and to 3 years in exile in the Urals.

The author verified the data contained in the archival and investigative case of A. Latyshenko, recreated the real chronology of events, established causal links between them. Several variants of the «autobiographies» of the criminal investigation participant were analyzed. A. Latyshenko's key statements are classified on the basis of a philosophical and sociological approach to the interpretation of the historical phenomenon of «impersonation». Hypothetical plans for further attempts to «convert» the false stories of the adventurer into a certain status in Soviet society have been reconstructed.

*On the basis of archival sources introduced for the first time into scientific circulation, the author made the following **conclusions**:*

1. All the information that A.I. Latyshenko reported about himself in 1924-1926 was completely fictional.

2. The Soviet investigating authorities not only failed to verify most of his allegations, but also failed to establish the true identity of the defector from Poland.

3. This person was not involved in the murder in Warsaw on February 8, 1923.

4. Not only family ties are doubtful, but even Anton Latyshenko's acquaintance with Archimandrite Smaragd (Pavel Latyshenko).

5. The imposter, most likely, did not come from the clergy, did not have a professional medical education and the priesthood.

Key words: impersonation, archival and criminal cases of the repressed, Smaragd (Latyshenko), the Ukrainian SSR in the early 1920s, Soviet-Polish relations in the 1920s and 1930s.

Дата подання: 18 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 19 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Стародуб, А. «Брат застрелил митрополита в моем присутствии». Загадки біографії «родича» архімандрита Смарагда (Латишенка). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 92–107. DOI: 10.5281/zenodo.4743401.

Цитування за стандартом APA

Starodub, A. (2021). «Brat zastrelыл mytropolyta v moem prysutstvyy». Zahadky biohrafii «rodycha» arkhimandryta Smarahda (Latyshenka) [«Brother shot the Metropolitan in my presence». Mysteries of the biography of the false brother of Archimandrite Smaragd (Latyshenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 92–107. DOI: 10.5281/zenodo.4743401.

Віталій Крижанівський

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВИХОВАНЦІВ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ В 1874–1914 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.4755993

© В. Крижанівський, 2021. CC BY 4.0

Мета дослідження полягає в осмисленні повсякденного життя вихованців Глухівського учительського інституту в 1874–1914 рр. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, науковості та системності. У статті для розкриття окресленої теми використано історико-генетичний та історико-системний методи. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел схарактеризовано питання організації навчального дня, умов проживання, забезпечення їжею, одягом вихованців інституту в часи імперії Романових. **Висновки.** На межі XIX–XX ст. Глухівський учительський інститут став важливим осередком підготовки педагогічних працівників для міських училищ Київського навчального округу. Відповідно до нормативно-правової бази Російської імперії інститут до 1906 р. був закритим навчальним закладом. Навчальний день вихованців був чітко розписаний і включав у себе проведення гігієнічних процедур, фізичних вправ, здійснення релігійних практик, власне навчальний процес та прийоми їжі. Дотримання та здійснення релігійних практик було важливим елементом формування відданого підданого Російської імперії. З кошторису інституту на закупівлю продуктів та одягу виділялися майже 1/5 бюджету установи, що створювало сприятливі умови для організації навчального процесу. Дотримання вихованцями правил внутрішнього розпорядку інституту забезпечувалося шляхом застосування системи санкцій. Покарання включали в себе догану, втрату стипендії, відрахування з навчального закладу. Вихованці дотримувались правил внутрішнього розпорядку, але в часи революційного піднесення 1870-х рр., 1905–1907 рр. збільшувалася кількість випадків їх свідомого порушення.

Ключові слова: учительський інститут, навчальний округ, релігійні практики, міське училище, повсякденне життя.

Глухівський учительський інститут від 1874 р. до 1909 р. був одним із двох навчальних закладів підросійської України, що готував педагогічні кадри для міських училищ Київського та Одеського навчальних округів. Для кращого розуміння внеску Глухівського інституту в підготовку вчителів наведемо статистичні дані. Так, станом на 1901 р. 86%, а на 1909 р. 70,5% учителів міських училищ Чернігівської губернії були його випускниками. Для Полтавської губернії ці показники були ще вищими – 84% (1890 р.) та 77% (1909 р.)¹.

На початок 2020-х рр. склалася змістовна, але дещо однобічна історіографічна традиція вивчення минулого інституту царської доби. На жаль, у запропонованих роботах розроблялися лише вузько окреслені проблеми: організація навчально-виховного процесу, участь вихованців у революційних подіях 1905–

¹ Див.: Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 г. Часть IV. Черниговская губерния. Киев, 1901. 253 с.; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1890 год. Часть V. Полтавская губерния. Киев, 1890. 217 с.; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909–1910 год. Киев, 1909.

1907 та 1917 рр.; аналіз життєвого та творчого шляху окремих випускників². Питання ж повсякденного життя вихованців інституту не знайшли належного висвітлення в історіографії. У зв'язку з цим у статті акцентуємо на осмисленні таких нерозроблених питань повсякденного життя вихованців інституту, як: організація навчального дня, умови проживання, раціон харчування, забезпечення одягом в 1874–1914 рр.

Учительський інститут був закритим навчальним закладом (до 1906 р.), тому проживання в інтернаті та навчальний процес детально регламентувалося «Правилами», відповідно до яких навчальний день розпочинався о 6 годині. Після цього майбутні вчителі відвідували туалетну, а о 6.45–7.00 молилися. До 7.30 була можливість випити чай з білим хлібом. З 7.30 до 8.45 виділявся час для підготовки до аудиторних занять. З 9 до 12 години та з 12.30 до 14.30 проводилися п'ять класних занять, які переривалися на тридцятихвилинний сніданок. Після цього за розкладом стояла гімнастика, а потім – обід. З 16.00 до 17.30 інститутці могли відпочивати, з дозволу чергового виходили на прогулянку. Від 17.30 до 20.30 вони виконували домашні завдання, подавався чай з хлібом. О 21.30 проводилася вечірня молитва. О 23.00, після відповідного дзвінка, вихованці мали розходитися по своїх класних спальнях. Відвідувати вихованців дозволялося два рази на тиждень (вівторок, п'ятниця) у вільний від занять час до 21.00 в особливій кімнаті. У відпустку інститутці відправлялися з дозволу керівництва, а поверталися в чітко вказаний період та негайно з'являлися до чергового наставника³.

Відповідно до «Правил» вихованці інституту (казеннокошті та своскошті) левову частину свого часу проводили в стінах навчального закладу. У 1874–1876 рр. під потреби учительського інституту перебудовувалося незавершене приміщення земської лікарні. Тому перші два роки юнаки навчалися в будинку чоловічої прогімназії⁴. Упродовж 1874–1882 рр. з казни на облаштування приміщення інституту було виділено 34 тис. крб. Будівля інституту мала нестандартну Г-подібну форму, із північної сторони вона була триповерховою з підвальним приміщенням, а з південної – двоповерховою. З північної сторони розміщувалися їдальня, гардеробна та лікарня. На інші сторони виходили класні кімнати, спальні, умивальня (туалетна), зала зібрань Педагогічної ради (одночасно й бібліотека), домової церква Димитрія Ростовського. Після закриття інтернату в 1906 р. у приміщення інституту було переведено зразкове училище та майстерні для занять з трудового навчання. Проте керівництво установи розміщення майстерні розглядало як тимчасовий, вимушений крок, оскільки остерігалася пожежі,

² Див.: Белашов В. І. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. № 2. С. 39–52; Його ж. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.). Суми, 1994. 46 с.; Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). Глухів, 2017. 95 с.; Його ж. Випускники Глухівського учительського інституту (1874–1906 рр.). Глухів, 2019. 135 с.; Його ж. Соціальний та професійний портрет викладачів Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.). *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 245–249; Його ж. Глухівський учительський інститут та підготовка педагогічних кадрів для шкіл Імператорського православного палестинського товариства. *До 100-річчя від дня народження академіка Омеляна Прицака (1919–2006)*. Київ, 2019. С. 17–18; Задорожна Л. В. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.). Глухів, 1999. 75 с.; Ляшко І. М., Ковальчук Г. С. Степан Васильченко и революционные события 1905–1907 гг. на Глуховщине *Вопросы профессиональной подготовки учителя в свете Основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы*. Глухов, 1984. С. 24–26 та ін.

³ Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург, РФ) (далі – РДІА). Ф. 733. Оп. 174. Спр. 16. Арк. 27–28.

⁴ Назарова В. В. История становления Глуховской земской больницы во второй половине XIX – в начале XX века. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2018. Вип. 11. С. 221.

що могла виникнути в результаті необережного поводження з вогнем під час занять⁵.

У прибудованому флігелі були розміщені квартири для директора, економа та канцелярія. У підвальній частині будинку розміщувалася кухня, службова кімната-пральня. Оскільки лазні своєї не було, то вихованці інституту користувалися міською. Великою перевагою будинку було те, що він був новим, а недоліком – недостатні розміри та освітленість класних кімнат. Так, попечитель Київського навчального округу в донесенні в міністерство освіти від 3 жовтня 1898 р. зазначав, що неможливо збільшити чисельність випускників Глухівського інституту, оскільки класні приміщення 2-го та 3-го класів розраховані на групи до 20 осіб. У свою чергу, нестача світла в навчальних аудиторіях найбільш повно проявлялася восени та весною. До інших серйозних вад будівлі відносимо відсутність штучної вентиляції. Для провітрювання аудиторій необхідно було відкривати квартирки. Проте найбільш уразливим місцем в санітарному плані була погана вентиляція ретирадних місць. Ситуацію не покращувала навіть наявність витяжних труб⁶.

Щороку керівництво установи витрачало з кошторису установи 500–1000 крб. на косметичний ремонт (побілка, штукатурка, пофарбування, часткова заміна підлоги, віконних рам, шпалер). В окремі роки керівництво здійснювало масштабніші будівельні роботи. Так, у 1892 р. за 6 тис. крб. було побудовано звичайний дерев'яний паркан, ворота та тамбур головного входу до інституту, у 1898 р. покладено нову підлогу в ретирадних місцях, зроблено витяжну піч над вогнівидами ямами⁷.

Особливого розмаху ремонтні роботи набули під час керівництва директора М. Григоревського (1909–1913 рр.). Так, у класних приміщеннях, а також у коридорі, на майданчику першого поверху було покладено паркет, що зняло потребу в щорічному пофарбуванні підлоги. Одночасно були розписані клеєвими фарбами стеля в актовій залі та в коридорі, що до неї прилягав. Також поновлена фарбою стеля біля парадного входу, в учительській кімнаті, коридорі першого поверху та в роздягальні.

Зміни торкнулися й майданчика та інститутського парку. У ньому за 30 років клени та інші листяні породи дерев істотно постаріли, почали всихати, тож частина насаджень було вирубана та замінена на декоративні рослини, а сад переплановано й надано йому правильної форми. У свою чергу, зі сторони Києво-Московської вулиці старий паркан був замінений на новий – металевий. Тротуар, який до нього прилягав, був заміщений різнокольоровою цегляною плиткою. Також було якісно оновлено сад біля чорного входу: старі дерева вирубані та насажені нові – фруктові⁸.

Доречно детальніше схарактеризувати щоденний розклад вихованців. Помічено, що важливе місце в житті учительського інституту відводилось релігійним практикам. Якщо у чоловічих та жіночих гімназіях могли навчатися діти різних

⁵ Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1906 год (далее – Отчет... 1906 г.) *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1906 год.* Киев, 1907. С. 5; Отчет... 1907 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год.* Киев, 1908. С. 5.

⁶ РДІА. Ф. 733. Оп. 174. Спр. 894. Арк. 63; Отчет... 1906 год. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1906 год.* С. 5–6; Отчет... 1910 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год.* Киев, 1911. С. 5; Отчет... 1907 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год.* С. 5.

⁷ Отчет... 1898 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1898 г.* Киев, 1899. С. 5; Отчет... 1899 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1899 год.* Киев, 1900. С. 5.

⁸ Крижанівський В. М. Спогади Олександра Олексійовича Карпекіна про Глухівський учительський інститут міжреволюційної доби. *Історичні студії суспільного прогресу.* 2016. № 4. С. 166; Отчет... 1910 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год.* С. 6–7.

релігій, національностей, то в учительських інститутах дотримувались традиції сегрегаційного навчання. До прикладу, учителі-християни (різних течій) для міських училищ могли здобувати освіту в християнських учительських інститутах Москви, Санкт-Петербурга, Белгорода, Вільно, Тифліса, Глухова, Феодосії, Оренбурга. Підготовка ж учителів для єврейських міських училищ мала здійснюватися тільки в Житомирському та Віленському єврейських учительських інститутах. Для інших іновірців відкривалися спеціалізовані школи нижчого рівня. Наприклад, учителів-татар готували в Сімферопольській та Казанській татарських учительських школах; киргизів-освітян – в Оренбурзькій киргизькій учительській школі та ін.⁹

Вихованці інституту мали щоденно з'являтися на ранкову та вечірню молитви. Також молилися перед початком та завершенням обіду, занять. Щоразу молитву мав зачитувати один із вихованців. У неділю та передсвяткові дні організовувалися громадські богослужіння, на яких інститутці займали чітко визначені місця. При домовій церкві обов'язки дячка виконував один з вихованців, що знав гласи. Станом на 1908 р. його платня коливалася в межах 36 крб. на рік. Насамкінець варто зазначити, що вихованці інституту мали щороку ходити на сповідь.

У 1908 р. громадськість міста була шокована бойкотом громадського богослужіння на свято покровителя інституту св. Дмитрія Ростовського. На думку випускника 1911 р. А. Михайлеця, саме ця подія змусила керівництво навчального округу змінити «м'якотілого» директора П. Міловського на авторитарного М. Григоревського. Одночасно інтелігентний інститутський законовчитель А. Миловидов був переведений в Суразьку учительську семінарію, а на його місце призначили в минулому місіонера цинського Китаю О. Ларіна. У звіті попечителя Київського навчального округу за 1910 р. зазначалося, що педагогічна рада інституту особливо строго слідкує за відвідуванням богослужіння в інститутській церкві¹⁰.

Зазначимо, що в інституті якісно організовувалося харчування вихованців. Упродовж 1880-х – 1906 рр. щорічні витрати на харчовий раціон сягали 4,1 тис. крб. або 80 крб. на особу (23–25 копійок на день на інститутця). За названими кошти кожний вихованець мав на день отримувати 1 фунт телятини (8 коп.), $\frac{3}{4}$ фунта білого та 1 фунт житнього хліба ($5\frac{3}{4}$ коп.), чай та цукор (3 коп.), третя – не м'ясна страва (4 коп.), на приварок – сало, масло коров'яче, картоплю, капуста, огірки, сметану, цибулю, перець, буряк, сіль та ін. ($3\frac{1}{4}$ коп.). У будні обід складався з 2-х страв, а сніданок – з однієї. У неділю та святкові дні обід складався з трьох страв, але сніданок не організовувався. Також вихованці щодня отримували два рази чай та $\frac{1}{2}$ фунта білого хліба до нього. Страви в їдальні готувалися українські: борщ, вареники, пампушки з часником та ін.¹¹

Упродовж 1880-х – 1906 рр. з казни виділялися кошти на одяг, взуття та білизну з розрахунку 42–50 крб. на вихованця на рік, тобто 2,2–2,5 тис. крб. загалом. З цієї суми 400 крб. витрачалося на білизну. Кожний студент отримував на 3 роки драпове пальто на байковій основі (підкладці); на рік видавалися дві пари чобіт (чорна суконна пара, літня – парусинова), дві фуражки (картузи), краватка,

⁹ Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи (данные 1905 г.). Одесса, 1908. С. 71, 107, 124, 142.

¹⁰ Крижанівський В. М. Вихованці Глухівського учительського інституту М. Карпов та А. Михайлець за матеріалами Історико-педагогічного музею ГНПУ ім. О. Довженка. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2020. Вип. 13. С. 257–265; Отчет... 1910 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год*. С. 32.

¹¹ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІА, м. Київ). Ф. 707. Оп. 227. Спр. 84. Арк. 12; РДІА. Ф. 733. Оп. 174. Спр. 233. Арк. 4 зв.; Степанов Георгий Дорогой длиною. *Повествование*. Краснодар, 1985. С. 77; Отчет... 1891 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1891 год*. Киев, 1892. С. 5; Отчет... 1894 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1894 год*. Киев, 1895. С. 6–7; Отчет... 1903 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 год*. Киев, 1904. С. 5–7.

необхідна кількість натільної, спальної та столової білизни (скатертини, натільний одяг, наволочки тощо). Білизна натільна та постільна видавалася в суботу. Саме цього дня вихованці відвідували міську лазню. Доречно припустити, що, як і в Ніжинському інституті, інтернат відвідував перукар¹².

1906 р. інститут було перетворено на відкритий навчальний заклад. У зв'язку з цими змінами вже сам вихованець інституту за стипендію в 12 крб. 50 коп. на місяць мав вирішувати побутові питання. Інститутці групами по 2 особи винаймали житло в містян, які були визнані благонадійними. Від 1906/1907 навчального року інститутці проживали одночасно на 35–42 квартирах. У кожній із квартир зберігався журнал, у якому викладачі інституту мали записувати час відвідування помешкання та відомості про саме житло та його мешканців. Фактично юнаки на квартирах потрапляли у своєрідний пансіон, тобто оплачували житло та харчування. Випускник Глухівського інституту 1910 р. О. Карпекін зазначав, що ціни в місті були невисокими, що дозволяло наймати пристойне житло та якісно харчуватися. Ситуацію спочатку покращувало те, що під час переселення в 1906 р. з інститутського інтернату на квартири вихованцям було дозволено тимчасово використовувати казенні залізні ліжка, матраци, подушки (2 штуки на особу), білизну та одяг. Проте 1910 р. в місті було розквартировано 175-й Батуринський піхотний полк, що зумовило значне подорожчання оренди квартири зі столом. Тому на Педагогічних радах інституту вже з 1907 р. лунали заклики про необхідність збільшення стипендії до 240–300 крб. на рік¹³.

За вихованцями в інституті здійснювався суворий контроль. Відповідно до «Інструкції про покарання» визначалися такі види покарань: зауваження та догана від викладача, директора; призначення поза чергою черговим; втрата відпустки; арешт в карцері; втрата індивідуальної стипендії або класом загалом; догана директора від імені педагогічної ради з попередженням про можливе відрядження з навчального закладу; відрядження з інституту з утратою або зі збереженням права вступу в інші навчальні заклади, на службу в Київському навчальному окрузі. Також міг закриватися клас, навчальний заклад із виданням документів про попередню освіту.

Усі провини вихованців записувалися у спеціальний журнал – кондуїт. У 1902–1906 рр. відповідно до рішення Міністерства освіти вихованці середніх навчальних закладів, які бажали продовжити навчання у вищому навчальному закладі, мали представити керівництву університету або інституту виписки з кондуїту за останні 3 роки навчання. Водночас у журнал могли записувалися такі неістотні порушення, як читання лежачи, неспання після 23.00. та ін.¹⁴

У звітах попечителя Київського навчального округу прописувалися такі порушення вихованців Глухівського інституту. Так, 1892 р. до незначних провин були включені порушення: запізнення з відпустки, ухилення від відвідування гімнастики. До більш серйозних було зараховано залишення лікарні без попередження керівництва інституту¹⁵.

Доцільно зазначити, що вихованці інституту в часи політичної нестабільності, революційного піднесення (друга половина 1870 – початок 1880-х рр.,

¹² Отчет ... 1891 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1891 год.* С. 6; РДІА. Ф. 733. Оп. 174. Спр. 233. Арк. 14 зв.; Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. Ніжин, 2000. С. 99; Отчет... 1894 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1894 год.* С. 6–7; Отчет... 1903 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 год.* С. 5–7.

¹³ Крижанівський В. М. Спогади Олександра Олексійовича Карпекіна про Глухівський учительський інститут міжреволюційної доби. *Історичні студії суспільного прогресу.* 2016. № 4. С. 163; Отчет... 1910 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 г.* С. 11; Отчет... 1906 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1906 год.* С. 5.

¹⁴ Симановский Вл. Забытые учебные заведения (К вопросу о реформе учительских институтов). *Русская школа.* 1907. № 3. С. 166; Циркуляр МНП «Об отмене выдачи воспитанникам средних учебных заведений, при окончании курса, выписки из их кондуитов». *Русская школа.* 1906. № 4. С. VI.

¹⁵ Отчет... 1892 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1892 год.* С. 10.

1905–1909 рр.) здійснювали серйозні правопорушення, тому втрачали стипендії, виключалися з навчального закладу¹⁶. Контингент слухачів Глухівського інституту в другій половині 1870-х рр. був своєрідним. Часто навчалися особи, які були змушені з різних причин, імовірно й політичних, залишити гімназії. Зрозуміло, що це був достатньо вільнолюбний, точніше, свавільний елемент. Наприклад, 1878 р. інститут закінчив Гаринович Василь Єлисейович, брат народника Миколи Гариновича. Василь Гаринович після складання випускних екзаменів затіяв бійку з однокурсником через образу брата. За рішенням педагогічної ради інституту Гаринович Василь не отримав свідоцтво про закінчення навчального закладу.

Попереднього 1877 р. вихованець 1-го курсу Микола Козачковський був виключений з інституту з правом навчатися в іншому закладі освіти через «дерзкие слова, произнесенные учителю рисования в классе». У той самий час студента могли звільнити за крадіжку. Так, наприклад, 20 квітня 1877 р. педагогічна рада інституту постановила звільнити з установи без права подальшого навчання та роботи в навчальному окрузі вихованця 1-го курсу Бугайова Семена через крадіжку годинника в товариша¹⁷.

Наступна хвиля серйозних порушень припала на революційні 1905–1907 рр. та постреволуційну добу. Уперше склалася ситуація, коли вихованці інституту, мабуть, вже звільнені, притягувалися до кримінальної відповідальності. Так, Костянтин Беляєв та Володимир Маруняк, які самовільно полишили установу та займалися політичною агітацією в Глухівському повіті, були ув'язнені в міській буцегарні 19 березня 1906 р. Пізніше вони були вислані у Вологодську губернію на 3 роки¹⁸.

20 лютого 1907 р. для відзначення початку роботи Другої Думи вихованці інституту не вийшли на навчання. Педагогічна рада оперативно відреагувала, і 3 особи втратили стипендію (К. Зленко та Сухоребрий назавжди, М. Карпов на 1 місяць, а Карманов звільнений з інституту). 5 лютого 1909 р. педагогічна рада ухвалила рішення виставити «трійку» з поведінки всім вихованцям 2-го курсу, що автоматично зумовлювало втрату ними стипендії. Таке покарання призначалося за свист під час заняття, яке проводив директор П. Міловський. Проте за відсутності директора педагогічна рада 21 березня 1909 р. це рішення скасувала¹⁹.

Отже, повсякденне життя вихованців Глухівського учительського інституту було чітко регламентоване. За порушення правил внутрішнього розпорядку до вихованців застосувалися санкції: догана, втрата стипендії, відрахування. У той самий час державі вдалося створити сприятливі побутові умови навчання і проживання в інституті.

References

Kryzhanivskyi, V. (2020). Vykhovantsi Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu M. Karpov ta A. Mykhailets za materialamy Istoryko-pedahohichnoho muzeiu HNPU im. O. Dovzhenka [Pupils of Glukhiv Teacher's Institute M. Karpov and A. Mykhailets according to the materials of the Historical and Pedagogical Museum of GNPU named after O. Dovzhenko]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian region in the history of Ukraine*, 13, 257–265.

¹⁶ Крижанівський В. М. Вихованці Глухівського учительського інституту в добу революції (1905–1907) та консервативного курсу П. Столипіна. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2019. Вип. 12. С. 274–278.

¹⁷ РДІА. Ф. 733. Оп. 174. Спр. 117. Арк. 176 зв.

¹⁸ РДІА. Ф. 733. Оп. 175. Спр. 76. Арк. 350 зв.; Отчет... 1906 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1906 год*. С. 10.

¹⁹ Отчет... 1907 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год*. С. 22; Отчет... 1910 г. *Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год*. С. 31; Історико-педагогічний музей ГНПУ ім. О. Довженка. Кириченко А. В. Історія Глухівського учительського інституту. Арк. 14 [машинопис].

Kryzhanivskiy, V. (2019). Vykhovantsi Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v dobu revoliutsii (1905–1907) ta konservatyvnoho kursu P. Stolypina [Pupils of the Glukhiv Teachers' Training Institute during the Revolution (1905–1907) and P. Stolypin's conservative course]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian region in the history of Ukraine*, 12, 274–278.

Kryzhanivskiy, V. (2016). Spohady Oleksandra Oleksiiovycha Karpekina pro Hlukhivskiy uchytelskyy instytut mizhrevoliutsiinoi doby [Memoirs of Oleksandr Oleksiyovych Karpekin about the Glukhiv Teacher's Institute of the Interrevolutionary Era]. *Istorychni studii suspilnoho prohesu – Historical studies of social progress*, 4, 159–169.

Nazarova, V. (2018). Istoriya stanovleniya Gluhovskoy zemskoy bolnitsyi v vtoroy polovine XIX – v nachale XX veka [The history of the formation of the Glukhov Zemstvo hospital in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian region in the history of Ukraine*, 11, 218–227.

Samoilenko, H. (2000). Nizhynska vyshcha shkola [Nizhyn Higher School]. Nizhyn, Ukraine.

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, 41400, Сумська обл.)

Kryzhanivsky Vitaly M. – candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Lecturer of the Department of History and jurisprudence, Oleksander Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (24 Kyievo-Moskovska Street, Hlukhiv, 41400, Ukraine).

E-mail: vitkryzh@ukr.net

THE EVERYDAY LIFE OF HLUHIV TEACHER'S INSTITUTE STUDENTS IN 1874-1914

The purpose of the study is to comprehend the everyday life of Hlukhiv teacher's Institute students in 1874-1914. **The methodology of the research** is based on principles of historicism, scientificity, and systematics. Historical-generic and historical-systemic methods are used to disclose the defined theme in the article.

Scientific novelty. Questions regarding an organization of a school day, living conditions, food, and clothes supply for the Institute students in the Romanov's Empire times were determined based on a wide range of sources.

Conclusions. At the turn of the 19-20th centuries the Hlukhiv teacher's Institute became an important preparation center of pedagogical personnel for city colleges in the Kyiv educational district. According to the Russian Empire legal framework, the Institute was a closed educational institution till 1906. A school day was strictly defined and included hygienic procedures, physical exercises, religious practices, the educational process itself and meals.

Adherence and implementation of religious practices was an important element of a loyal subject of the Russian Empire formation. Almost 1/5 of the institute budget was allocated to food and clothes supply which provided favorable conditions for the organization of the educational process.

To enforce the internal regulations in the Institute, a sanction system was implemented. The penalties were reprimand, scholarship decline, and expulsion from the institution. The students followed the internal rules but during the revolution rise in the 1870s and 1905-1907, the number of violation incidents increased.

Key words: teacher's institute, education district, religious practices, city college, everyday life.

Дата подання: 18 квітня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 23 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Крижанівський, В. Повсякденне життя вихованців Глухівського учительського інституту в 1874–1914 рр. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 107–114. DOI: 10.5281/zenodo.4755993.

Цитування за стандартом APA

Kryzhanivsky, V. (2021). Povsiakdenne zhyttia vykhovantsiv Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v 1874–1914 rr. [The everyday life of Hlukhiv teacher's Institute students in 1874–1914]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 107–114. DOI: 10.5281/zenodo.4755993.

Олег Белько

ВІДКРИТТЯ ПРИВАТНИХ ГОНЧАРНО-ЧЕРЕПИЧНИХ МАЙСТЕРЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ ЗА ДОПОМОГОЮ КРЕДИТУВАННЯ (1904–1916 рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.4738417

© О. Белько, 2021. CC BY 4.0

Актуальність дослідження полягає у використанні для сучасної практики досвіду Полтавського губернського земства, що проявився у фінансовій підтримці кустарного виробництва, особливо гончарного, яке вирізнялося земством в окрему категорію. **Мета дослідження** – розкрити поетапне впровадження Полтавським губернським земством заходів із підтримки кустарної промисловості за напрямками: банківський промисловий кредит, що виділяв Державний банк, однак не всі виробники могли ним скористатися; другий – відпрацьований механізм державного фінансування гончарних навчальних закладів; третій – утворення кас взаємодопомоги, кредитних товариств. Активне їх зростання простежувалося у Роменському, Костянтиноградському, Гадяцькому, Зіньківському, Миргородському повітах. Такі форми фінансової підтримки вирішували виробничі проблеми більшості гончарів губернії. **Методологічною основою** роботи є сукупне застосування загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, системності. **Наукова новизна.** Уперше в українській етнології на основі використання наукових джерел комплексно проаналізовано специфіку роботи земських установ, організацій, що сприяли практичній реалізації концептуальних напрямів діяльності Полтавського губернського земства в частині фінансової підтримки вогнетривкого будівництва шляхом надання доступних кредитів. **Висновки.** Аналізуючи вищевикладене в питаннях діяльності Полтавського губернського земства, губернської управи, простежується чітке планування роботи, оперативність у діях, актуальність і злободенність прийнятих рішень, глибока обізнаність зі справою на місцях, цілеспрямованість у досягненні мети. Кредитні товариства розглядалися земством не лише як фінансова взаємодопомога, а ще й як гарант діяльності її членів. Полтавське губернське земство могло виступити поручителем виконання її членом зобов'язань перед організаціями, що виготовляли знаряддя праці, які використовувалися в кустарному виробництві. Позитивним було й те, що фінансові можливості кредитних товариств не обмежувалися власними коштами її членів. Вони могли на договірних умовах залучити кредити банків, кошти на розвиток кустарної справи з Державного банку. Утворення земством мережі кредитних організацій сприяло розвитку кустарних промислів, особливо гончарного, інтенсивному виробництву екологічно чистих керамічних вогнетривких матеріалів, підвищенню економічного потенціалу губернії.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, підтримка гончарів, вогнетривке виробництво, каси взаємодопомоги, кредитні організації, позики, цегла, черепиця.

На початку ХХ ст. важливу роль у підтримці кустарних промислів, особливо гончарного, удосконаленні знарядь праці, технічних нововведень і технологічного процесу, сприянні відкриттю цегельно-черепичних майстерень відігравали кредитні організації. Створення умов для розквіту ремесел з метою підвищен-

ня добробуту населення, а одночасно й вирішення економічних проблем губернії і стало метою Полтавського губернського земства.

Предметом дослідження є діяльність Полтавського губернського земства з підтримки кустарних промислів, особливо гончарного, надання позик кустарям, ремісникам, дрібним підприємцям із виготовлення вогнетривких матеріалів, аналіз діяльності кредитних організацій.

У 1904 р. при повітових земствах були відкриті кредитні організації із надання позик дрібним промисловцям: Полтавському – з розміром капіталу в 20000 крб., Хорольському – 10000 крб., Зіньківському – 25000 крб., Костянтиноградському – 30000 крб., Роменському – 7000 крб. Як і в попередньому році, загальна сума залишилася в тому ж обсязі. Губернська управа запропонувала місцевим органам влади активізувати роботу щодо надання позик ремісникам та кустарям на будівництво цегельних заводів, черепичних майстерень, печей, горнів, а також для оренди землі, але сума не повинна була перевищувати 100 крб. на господаря¹.

До дев'яти повітових земств, котрі практикували надання дрібно-промислових кредитів у 1905 р., згодом приєдналися ще два – Миргородське та Гадяцьке. Вони отримали для реалізації цієї мети по 5000 крб. Загалом за повітовими земствами станом на 1 січня 1905 р. рахувався борг за кредитами на надання дрібно-промислових позик у розмірі 128449 крб. та за несплаченими відсотками – 3123 крб. Протягом 1905 р. повітові управи видали кустарям, ремісникам, промисловцям 2119 позик на суму 103460 крб. Середній їх розмір був визначений у 49 крб., тобто на 10 крб. менше проти минулого року. Найбільші суми були надані в Лохвицькому повіті, де вищеназаний вид кредиту розповсюджувався не тільки на окремих осіб, а й на навчальні заклади, кредитні товариства. Найбільше осіб, які потребували позик на придбання предметів кустарно-ремісничої промисловості, будівництво горнів, печей, було зафіксовано в Зіньківському повіті – 72 виробники, котрі загалом отримали 3176 крб., друге місце належало Роменському повіту – 50 осіб (945 крб.), третє посідав Лубенський².

Щодо земських повітових кас, то лише Миргородська виділяла організаціям позики у формі дрібного кредиту загальним розміром у 15000 крб. В першу чергу, кредитами забезпечувалися кооперативи, а лише потім окремі особи. Так, із 125600 крб. кредитним товариствам було відраховано 87300 крб. Золотоніська земська повітова каса із 265000 крб. усіх виданих позик 16000 крб. надала організаціям у якості дрібного кредиту, Зіньківська з 209400 крб. позик надала з цією метою 6700 крб. а Лубенська та Хорольська зовсім не фінансували організації шляхом надання дрібного кредиту.

Посередницькі операції виконувала лише Миргородська каса. Посередництво полягало в тому, що в її розпорядження було передано земський склад землеробських машин. Обіг цієї операції виражався в таких цифрах: закуплено товару на суму в 62698 крб., продано – на 29651 крб. Таким товаром користувалися ремісники, кустарі, дрібні підприємці³.

Земські каси, крім Миргородської, надавали перевагу одноосібному кредитуванню, усупереч негативним висновкам ряду з'їздів. Однак губернська управа не вважала за потрібне вживати адміністративних заходів, оскільки була переконана, що життя примусить обрати правильний шлях. Так, Зіньківська земська каса вже в поточному році прийняла постанову про фінансування кредитних кооперативів⁴.

За переписом кустарів, проведеним статистом Віктором Василенком ще в 1883–1886 рр., у Миргородському повіті працювало 1006 виробників, гончарів серед них нараховувалось 416, зокрема, у м. Хомутці налічувалось 398 кустарів,

¹ Земская хроника. Хуторянин. 1904. № 24. С. 530.

² Отчет Полтавской губернской земской управы за 1905 год. Полтава, 1906. Вып. 1. С. 12.

³ Журнал Полтавского губернского присутствия. 1914. № 1. С. 62.

⁴ Журнал Полтавского губернского присутствия. 1916. № 4. С. 12.

у тому числі 138 гончарів. Порівнюючи ці цифри з аналогічними даними в інших повітах, можна побачити, що Миргородський за розвитком кустарних промислів на той час займав друге місце в губернії, охоплюючи 20% кустарів Полтавщини. Миргородському повіту належала першість у розвитку гончарного промислу⁵. Найзначнішими осередками цього ремесла вважалися Комишине й Хомутець. Не останню роль у цьому відіграла наявність природних ресурсів. Виявлені в повіті поклади високоякісної фаянсової глини, за дослідженням професора Харківського університету Олександра Гурова, займали площу в 90 кв. верств, мали товщину в 2 сажні й широко використовувалися у виробництві⁶. Тож потреби в кредитуванні гончарного виробництва щороку зростали.

Станом на 1911 р. в усіх 8 кредитних товариствах Миргородського повіту налічувалося 3523 члени, які отримали відкриті кредити на загальну суму 330070 крб., або, у середньому, близько 93 крб. на кожную особу.

Найбільший розмір кредиту становив: у Кибинському, Миргородському, Петрівському товариствах – 300 крб., у Сорочинському, Комишенському, Хомутецькому – 200 крб., Богачанському – лише 150 крб. Така різниця у сумі не була обумовлена економічними умовами, рівень яких у повіті був однаковим, а саме обережністю, із якою Головне управління ставилося до надання дрібного кредиту новому типу кредитних організацій. Тогочасний стан господарств, розвиток промислів потребував підвищеного розміру кредиту, принаймні в розмірі до 300 крб. для всіх членів. Клопотання такого змісту в поточному році було задоволено губернською управою Кибинському кредитному товариству. Зрештою, у новостворених кредитних товариствах фінансування позичок вже в поточному році досягло 300 крб.⁷

Аналізуючи діяльність кредитних товариств, дізнаємось, що ними було охоплено 16317 господарств. У товариствах, котрі проіснували вже 5 років, кількість домогосподарів складала 46,7%, у тих, що були відкриті в звітному році – 2,4%, хоча частина населення користувалася послугами земської каси. Призупинення надання позичок земською касою, без сумніву, сприяло розвитку кооперативних товариств⁸. Результати діяльності фінансових організацій за сприяння земства були озвучені Миргородською повітовою управою у доповіді на повітовому земському зібранні, в якій була внесена пропозиція відкрити в управі виставковий відділ, аби наглядно продемонструвати значні успіхи в розвитку кустарних промислів, організації роботи зразкових майстерень, шкіл, позитивні зрушення в області народного господарства, а відтак, поліпшення соціально-економічного стану в районі⁹.

Доповідні записки інспекторів у Кременчуцькому відділенні засвідчують, що ідея розвитку установ дрібного кредиту отримала широке розповсюдження серед кустарів-підприємців¹⁰. Зазначалося, що в названому повіті використання вогнетривких матеріалів у будівництві житлових і нежитлових об'єктів впроваджувалося в практику ще в другій половині XIX ст. Виготовлялися вони на місцевому рівні, і задіяні в цьому були 8 цегельних і кахельних заводів, котрі виробляли продукції на суму 55000 крб.¹¹ Тому кредитування виробництва вог-

⁵ Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). Полтава, 1901. Вып. 2. С. 733–901.

⁶ О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии. Доклад Полтавской губернской земской управы губернскому земскому собранию XXIX очередного созыва. Полтава, 1894. С. 3.

⁷ Постановления Миргородского уездного земского собрания 47 очередного созыва 30 сентября, 3, 4, 5 октября 1911 г., доклады Управы с приложениями к ним и постановления Чрезвычайных уездных земских собраний 25 января, 9 июля и 25 ноября 1911 года с докладами Управы и др. приложениями. Миргород, 1912. С. 559.

⁸ Там же. С. 561.

⁹ Постановления Миргородского уездного земского собрания 48 очередного созыва 30 и 31 октября и 1 ноября 1912 года, доклады Управы с приложениями к ним и постановления Чрезвычайных уездных земских собраний 25 января, 9 июля и 4 сентября 1912 года с докладами Управы и др. приложениями. Миргород, 1913. С. 610.

¹⁰ Журнал Полтавского губернского присутствия. 1909. № 10. С. 22.

¹¹ Город Кременчуг. Исторический очерк Е. Д. Николайчика. Санкт-Петербург, 1891. С. 214.

нетривких матеріалів було визнано нагальною потребою.

Інспектор із надання дрібного кредиту в Роменському відділенні висловив упевненість, що протягом наступних 2–3 років окремі повіти, зокрема, Гадяцький, Лохвицький, де розповсюдження таких організацій набуло «епідемічного» характеру, будуть достатньо забезпечені фінансовими позиками. Позитивним у їх діяльності було те, що вони функціонували в ролі посередників у вирішенні питань забезпечення їх членів знаряддями праці, що відпускалися із приватних та земських підприємств. У 1909 р. в Гадяцькому повіті кустарі отримали позик на суму 10549 крб. – найбільшу серед інших повітів¹². Потреба їх у фінансах змушувала користуватися і кредитами губернського земства. Зважаючи на таку підтримку, у 1911 р. в Гадячі з'явилося дві новобудови – черепичні заводи. Одне з цих підприємств презентувало свою продукцію на повітовій виставці як високоякісний вогнетривкий матеріал¹³. Землевласниця Гадяцького повіту Є. Заводовська, отримавши фінансову підтримку, запропонувала управі надати їй місце для будівництва черепичного заводу поблизу станції «Гадяч», що сприяло б зручному транспортуванню продукції¹⁴.

На облаштування сільських цегельних заводів у 1912–1914 рр. кількість позик суттєво не змінювалася. Так, у 1912 р. видано 31, наступному – 33, у 1914 р. – 25 позик¹⁵. Розмір відсоткової кредитної ставки коливався в межах 7–9%¹⁶. Надання кустарно-ремісничих позик активно відбувалося в Гадяцькому, Зіньківському та Роменському повітах¹⁷, де поклади глини були найбільш придатні для виготовлення черепиці й цегли.

У Лохвицькому повіті було організоване надання дешевого кредиту, що було обґрунтовано майновою кредитоспроможністю місцевого населення. Ним могли користуватися найбільш виставлені верстви населення для забезпечення свого ремесла прогресивними технологіями. Так, позичка на суму 1000 крб. була видана П. Коцупію для організації гончарного черепичного виробництва на х. Старий Лохвицького повіту. За такої фінансової підтримки власник побудував сарай для висушування черепиці, придбав прес та виготовив сушильні рамки¹⁸.

За сприяння Полтавського губернського земства в 1911 р. відбувся Всеросійський з'їзд техніків із вогнетривкого будівництва, учасники якого проаналізували вирішення нагальних проблем населення. Уповноважені особи зосередили увагу на питаннях надання кредиту не лише кустарям, а й усім жителям, особливо сільській місцевості, для придбання вогнетривких матеріалів і широкого їх використання при будівництві цегельних, черепичних заводів та покритті дахів. На їх думку, у такий спосіб фінансова підтримка сприятиме розвитку ринкової економіки¹⁹. Адже не була низькою і вартість будівельних робіт, зокрема, робота пічника в Кременчуцькому повіті коштувала 1 крб. 50 коп.²⁰ Пропозиція губернським земством була врахована. Почало входити в практику надання позик матеріалами, які населення могло отримати із земських черепичних майстерень, на що в 1915 р. було асигновано 12000 крб., у наступному році через воєнні дії в країні розмір позик був зменшений на половину²¹.

¹² Отчет Полтавской губернской земской управы за 1909 год. Полтава, 1910. Вып. 1. С. 12.

¹³ Полтавскому губернскому земскому собранию 47-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1911 года. Полтава, 1911. С. 186.

¹⁴ Полтавское губернское земское собрание XLIV очередного созыва. С 1 по 9 декабря 1908 года. Полтава, 1909. С. 544.

¹⁵ Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет за 1914 год. *Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 год*. Полтава, 1915. Вып. 2. С. 3.

¹⁶ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1905 год... С. 12.

¹⁷ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1908 год. Полтава, 1909. Вып. 1. С. 10.

¹⁸ Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. *Отчет за 1914 год*... С. 91.

¹⁹ Хроника. Хуторянин. 1911. № 47. С. 1257–1258.

²⁰ Кременчугское земство полтавской губернии. *Журналы 43 очередного собрания 1907 года с докладами управы и приложениями*. Кременчуг, 1908. С. 232.

²¹ Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва Губернской земской управы Доклады 1915 года. Полтава, 1916. С. 61.

Позиками станово-громадських організацій у губернії користувалися 276987 осіб, обслуговували вони 426217 дворів. У деяких касах отримували позики по 2–3 особи з одного двору. Особливо це практикували в Хорольському повіті, де фінансову допомогу одержали 26395 осіб з 21157 дворів. Пояснюється це тим, що норма видачі позик установлювалася невелика, лише на суму 60 крб. Ця сума була недостатньою для вирішення питань розвитку кустарного виробництва, тому виробники й залучали членів сім'ї. Завдяки запровадженню системи кредитування в 1907 р. в Хорольському повіті запрацював 21 цегельний завод²². Усі позики станово-громадських закладів видавалися за поручительством, хоча поручителі до сплати боргів не залучалися²³.

Станом на 1 січня 1916 р. в усіх організаціях дрібного кредиту значно скоротилися позикові операції: у кредитних товариствах на 5,8%, у позико-ощадних – на 9,3%, станових організаціях – на 2,7%. Середній розмір займу в кредитних товариствах складав 136 крб., у позико-ощадних – 133 крб. Як і в попередні роки, одним із видів позичок було забезпечення ремісничого та кустарного виробництва матеріалами та задоволення інших потреб для розвитку промислів²⁴.

Виділялися позики на придбання землі з покладами гончарної вогнетривкої глини для розміщення присадибних ділянок. У Полтавській губернії ціна на землю становила близько 500 крб. за десятину²⁵. Продаж землі, що вміщувала поклади глини, вважався однією із форм підтримки гончарного промислу з боку губернського земства²⁶.

У володінні гончарів у 1894 р. перебувало 774 десятин землі; на одне господарство, у середньому, припадало 1,07 десятин (середній показник по губернії сягав 5,8 десятин землі). За розмірами земельної власності господарства гончарів розподілялися таким чином: 55,3% не володіли землею зовсім (по губернії середній відсоток складав 19,9%), мали менше 3 десятин – 28,6% (середній відсоток по губернії – 26,5%), менше 6 десятин – 13% (по губернії – 28,8%), менше 9 десятин – 2,2% (по губернії – 12,6%). Із 322 господарств, що володіли землею, 78% її обробляли, 22% – землеробством не займалися. Наведені дані засвідчують, що гончарі мали розміри земельної власності та посівної площі значно нижчі від середнього показника в губернії і, відповідно, єдиний прибуток отримували від занять промислом²⁷.

Аби бути переконаним у необхідності запровадження кредитної системи в губернії, потрібно мати уявлення про витрати гончарів на розвиток власного кустарного виробництва. Зокрема, у Лохвицькому повіті сажень глини коштував 40–50 коп. Ураховуючи якість і товщину шару (від ½ аршина до 1), то це складало 6–10 возів. Для гарного майстра, що займався гончарною справою із вересня по червень (2 місяці витрачали на польові роботи) потрібно 15 возів глини. У середньому, гончарі потребували 6 возів на кожного.

Для оздоблення виробів застосовували виключно побіл (біла глина). Привозили його із Опішного Зінківського повіту, приблизно 160 верств від Поставмук. Пуд такої глини оцінювався у 30 коп., на місці вартість її видобування складала 5 коп.

Червону мідь у вигляді залишків чи непотрібних речей (старі самовари, котли) кустарі купували в Лохвиці та Лубнах за ціною від 20 до 30 коп. за фунт. Свинець коштував від 2 крб. 30 коп. до 3 крб. за пуд. Виготовлений із нього шля-

²² Постановления Хорольскаго очередного уездного земского собрания 43 созыва, заседаний 29, 30 сентября и 1 октября 1907 года с приложениями. Хорол, 1908. С. 85–87.

²³ Журнал Полтавского губернского присутствия. 1914. № 1. С. 58–59.

²⁴ Журнал Полтавского губернского присутствия. 1916. № 4. С. 21.

²⁵ Там же. С. 21.

²⁶ Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1902 г. Полтава, 1902. С. 150–152.

²⁷ О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии... С. 7.

хом перепалювання порошок використовували для приготування полива – скло-подібного покриття глиняних виробів.

Зазвичай кустарі працювали всією сім'єю. Підлітки також залучалися до виготовлення посуду. Жінки брали участь у заготівлі глини, носили готовий посуд у горн. Гончарі часто наймали робітників і брали учнів. Гарному робітнику гончар щоденно платив за роботу від 40 до 50 коп. Витрати гончаря на виробництво були чималі. Товар відпускали в кредит перекупникам із Мелехова, Вороньків, Поставмук. Траплялися випадки несплати грошей за товар, що морально пригнічувало виробників. Кредитувалися кустарі в заможних односельців, часто брали в кредит необхідний для виробництва матеріал, здебільшого за високу ціну. Більша частина гончарних виробів виготовлялася для задоволення потреб жителів повіту й продавалися на базарах і ярмарках у Лохвиці, Ромнах, Смілому, Лубнах, Пирятині, Прилуках, Золотоноші. Річний заробіток кустаря не перевищував 100 крб., в окремих випадках – 180 крб.²⁸ Вищенаведений приклад засвідчує, що без кредитів кустарям розвивати виробництво було важко, брати їх у перекупників не вигідно. Така ситуація і спричинила появу кредитних організацій, створених за сприяння земства.

Кустарі, забезпечені кредитами, працювали в іншій фінансовій і творчій площині. Як приклад, опішненські гончарі, яких асигнував Кустарний склад губернського земства, мали такий річний прибуток: Іван Бережний – від 800 до 1000 крб., Федір Кариков – близько 800 крб., Іван Гладишевський – від 6 до 7 тис. крб.²⁹

Ці дані є ілюстрацією усебічного зростання результатів діяльності гончарів під час фінансового їх забезпечення, що простежується не лише в участі, але й отриманні високих відзнак на Міжнародних виставках у Болгарії, Італії, Швеції, Німеччині³⁰, та практичного втілення земських заходів щодо підтримки гончарного промислу через організацію кредитної системи.

Та, власне, питання полягало не лише в зростанні обігу коштів. Найголовнішим у цьому є те, що кустарі мали роботу, яка давала реальний заробіток і виводила їх із зони соціального приниження, а родина гончаря у такий спосіб вирішувала проблему зайнятості. Держава на це не несла витрат. Більше того, сам виробник, сплачуючи відсотки понад узятий кредит, ставав донором, а не споживачем Державного бюджету.

Кредитним товариствам на розвиток операцій із надання довгострокових позик без перешкод надавалися кошти з державних ощадних кас. Зокрема, тільки в межах діяльності Полтавського відділення сума асигнувань по залишку на 1 січня 1915 р. складала 251684 крб. Ці кошти виділялися товариствам на термін до 20 років. Проте користувалися ними не всі кредитні організації: зі 128 кредитних товариств у Полтавському відділенні – лише 63, а з 38 позико-ощадних – 7.

Зі звітів товариств губернії випливає, що довгострокові позики надавали лише 109 кредитних товариств (усього – 237) і 12 позико-ощадних (всього – 74), тобто в інших товариствах довгострокові позики йшли під виглядом короткострокових. Відповідно, у губернській управі виникало питання, який вплив здійснювали такі дії щодо економічного стану господарств? Відповідь могла бути одна – негативний. Але це питання так і не стало предметом обстеження губернської управи і не отримало офіційних висновків. Воно мало місце з огляду на наявність у касах товариств вільних коштів на позики, аби заново їх поновити. Щоб ліквідувати приховану в такий спосіб звітність, управі потрібно було вирішувати з Державним банком відкриття спеціальної операції «довгостроковий кредит». Застійна ситуація у позичковій площині, на думку губернської

²⁸ Лохвицкое уездное земство. *Очерк мероприятий по усовершенствованию кустарных промыслов*. Лохвица, 1901. С. 7–9.

²⁹ Полтавское общество сельского хозяйства. Кустарный отдел на Полтавской с.-х. выставке 1909 года. Полтава, 1912. С. 20–24.

³⁰ Полтавское губернское земство. *Отчет по кустарному складу за 1914 год*. Полтава, 1916. С. 9.

управи, була явищем тимчасовим, і, по закінченню війни, можна було чекати ще більшого попиту на позики³¹.

Наведені цифрові дані підтверджують переконання губернської управи про недостатню роботу кредитних організацій із надання довгострокових позик³².

Специфічним для кустарних промислів було те, що займалися ними, в основному, небагаті громадяни. Для них ця діяльність була якщо не основним, то мізерним додатковим джерелом заробітку. З огляду на реалії українського села йшлося про невеликі кошти для забезпечення виробничих потреб, та все одно їх потрібно було десь узяти. Відкриття кредитів теж не вирішувало проблему відразу, оскільки вони не були доступними для більшості кустарів не лише через великі відсотки, які вимагав Державний банк за користування позиками, а й через те, що земські каси, які фінансувалися банком, також ставилися до цього бізнесу з недовірою. Як і більшість товариств, а точніше їх Правлінь, вони так висловлювали свої міркування: за щорічної сплати суми боргів перевіряється платоспроможність членів товариств, а тому краще після погашення суми боргу надати ще одну позику, аніж виділяти її на тривалий термін.

Аналізуючи розвиток земських ініціатив щодо формування кредитної системи, доходимо висновку, що наявна фінансова підтримка з боку губернського земства одразу стала відчутною. Ситуація на ринку змінювалася. Пропозиція на товари почала зростати протилежно можливостям виробників. Тому кустар і ремісник потребував кредитів, яскравим прикладом чого може слугувати виробнича діяльність опішненських гончарів. Без фінансової підтримки неможливим був розвиток як гончарної справи, так й інших кустарних промислів, а особливо черепичної, цегельної підприємницької діяльності, яка особливого розвитку набувала в Кобеляцькому, Хорольському, Миргородському, Зінківському, Гадяцькому повітах.

Оскільки кожна справа, якщо її робить добрий господар, потребує модернізації та розширення, члени кредитних товариств не обмежувалися разовими кредитами. Тобто, відбувалося одночасно зростання кількості учасників таких об'єднань, обсягів кредитування і, відповідно, – можливостей щодо задоволення потреб.

Діяльність Полтавського губернського земства є ефективною і показовою у питаннях фінансової підтримки кустарних промислів, особливо гончарного, через різні види кредитування їх членів, збереження національних традицій, підвищення добробуту населення через створення чіткої моделі економічного розвитку регіону.

Белько Олег Олександрович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Науково-пошукового сектору музейних PR-технологій Центру популяризації гончарської спадщини України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, викладач Полтавського фахового коледжу мистецтв імені Миколи Лисенка (вул. Небесної сотні, 17, м. Полтава, 36000, Україна).

Belko Oleh O. – Candidate of Historical Sciences, scientific researcher of the Research Sector of Museum PR technologies of the Center Promotion Pottery Heritage of Ukraine National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery in Opishne, junior researcher at the Department of Ceramics of the Newest Time at the Institute of Keramology – Department of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Editorial and Publishing Department of Poltava Regional Universal Scientific Library named after Ivan Kotlyarevsky, teacher of the

³¹ Журнал Полтавского губернского присутствия. 1916. № 4. С. 24.

³² Там же. С. 23.

highest category of the Poltava professional College of Arts named after Mykola Lysenko (17 Nebesnoyi Sotni Street, Poltava, 36000, Ukraine).

E-mail: belko.poltava@gmail.com

OPENING OF PRIVATE POTTERY AND TILE WORKSHOPS IN POLTAVA REGION THROUGH LENDING (1904–1916)

The relevance of research lies in the importance of usage experience of the Poltava Provincial Zemstvo for modern practice. This experience manifested itself in the financial support of artisanal production, especially pottery, which differed by zemstvo in a separate category. *The purpose* of the article is to reveal the gradual implementation of measures to support the handicraft industry by the Poltava Provincial Zemstvo in the following areas: bank industrial credit provided by the State Bank, however, not all producers could use it; the second is a well-established mechanism of state funding for pottery schools; the third is the formation of mutual funds, credit unions. Active growth of these unions and schools was observed in Romensky, Konstantinogradsky, Gadyatsky, Zinkivsky, Myrhorod counties. Such forms of financial support solved the production problems of most potters in the province. *The methodological basis* of the article is the combined application of general scientific principles of historicism, objectivity, systematic. *Scientific novelty*. For the first time in Ukrainian ethnology on the basis of scientific sources the specifics of the work of zemstvo institutions, organizations that contributed to the practical implementation of conceptual activities of Poltava Provincial Zemstvo in terms of financial support for refractory construction by providing affordable loans were analysed. *Conclusions*. Analyzing the above problems of the activities of Poltava Provincial Zemstvo, Provincial Administration, a clear planning of work is traced. Moreover, there are efficiency in action, relevance and topicality of decisions, deep awareness of the case at the local level, purposefulness in achieving the goal. Credit unions were considered by the zemstvo not only as financial mutual assistance, but also as a guarantor of the activities of its members. The Poltava Provincial Zemstvo could act as a guarantor of its members' fulfilment of obligations to organizations that manufactured tools used in handicrafts. It was also positive that the financial capabilities of credit unions were not limited by the own funds of its members. These unions could attract bank loans and funds for the development of handicrafts on contractual terms from the State Bank. The formation by the zemstvo chain of credit organizations contributed to the development of handicrafts, especially pottery, intensive production of environmentally friendly ceramic refractory materials, increasing the economic potential of the province.

Key words: Poltava Provincial Zemstvo, support for potters, refractory production, mutual aid funds, credit organizations, loans, bricks, tiles.

Дата подання: 20 січня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Белько О. Відкриття приватних гончарно-черепичних майстерень на Полтавщині за допомогою кредитування (1904–1916 рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 115–122. DOI: 10.5281/zenodo.4738417.

Цитування за стандартом APA

Belko, O. (2021). Vidkryttia pryvatnykh honcharno-cherepychnykh maisteren na Poltavshchyni za dopomohoiu kredytuvannia (1904–1916 rr.) [Opening of private pottery and tile workshops in Poltava Region through lending (1904–1916)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 115–122. DOI: 10.5281/zenodo.4738417.

Ірина Коваль-Фучило

СУЧАСНІ КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ ЗАТОПЛЕНИХ СІЛ (КИЇВСЬКА, ХМЕЛЬНИЦЬКА, ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТІ)

DOI: 10.5281/zenodo.4733973

© І. Коваль-Фучило, 2021. CC BY 4.0

У статті на матеріалі усної історичної спадщини, записаних автором у 2012–2019 рр., а також опублікованих у відповідних виданнях, присвячених затопленим селам, проаналізовано типові фрагменти оповідей про примусове переселення із зони затоплення, а саме розповіді про щорічні зустрічі переселенців одного села, колишніх односельців. **Метою статті** є опис і характеристика сучасних комеморативних заходів мешканців, які були переселені із зони затоплення внаслідок будівництва ГЕС. **Наукова новизна** полягає у введенні в науковий дискурс маловідомого матеріалу про нові форми сучасної обрядової культури українців. У дослідженні використано типологічний, структурно-функціональний **методи** та метод польових досліджень. Сьогодні найбільш поширеною соціальною формою збереження культурної пам'яті про затоплені села є зустрічі переселенців. Ця практика розпочалася у 2000-х рр. і триває до сьогодні. Описано акціональний та предметний ряд цих меморіальних практик, а саме: спільне трапезування, виконання гімну села, фотографування. **Висновки.** Сучасні комеморативні заходи для вшанування пам'яті про затоплені села – явище досить нове в українській традиційній культурі. Завдяки повторюваності та наявності схожого історичного досвіду зустрічі колишніх односельців у різних регіонах України, де відбувалося затоплення, мають такі спільні риси: ініціатива походить від самих учасників заходів; зустрічі відбуваються поблизу затопленого населеного пункту й включають елементи, мета яких – створити вродливу атмосферу; декларована мета заходів – збереження пам'яті втраченого села. Оповіді про зустрічі односельців-переселенців мають такі риси: акцент на добровільності заходів й активності його учасників; наголос на масовості зустрічей; згадка про урочистість події, її важливе суспільне значення.

Ключові слова: усна історія, примусове переселення, затоплене село, комеморація, Дніпро.

В Україні в довоєнний і післявоєнний час активно відбувалося спорудження гідроелектростанцій на Дніпрі, а в 1980-х рр. була збудована ГЕС на Дністрі. Для роботи цих споруд необхідні штучні водойми, тому було затоплено багато прирічкових сіл, а їхні мешканці примусово переселені в інші місця проживання. Тривалий час це примусове переселення обходили мовчанкою. Увага дослідників із різних галузей знань була зосереджена на користі, яку принесе спорудження дамби, а про втрати не йшлося. Нині інформація про затоплені села, спогади про них лунають на щорічних або періодичних зустрічах переселенців. Практику цих зібрань було запроваджено на початку 2000-х рр.

Мета статті – проаналізувати особливості цих зустрічей на матеріалі записаних інтерв'ю, а також на матеріалах, опублікованих у книжкових та інтернет-виданнях про затоплені села. Це перше в українській фольклористиці досліджен-

ня зазначених комеморативних практик, здійснене на матеріалі усної історичної оповіді про переселення.

Розповіді про зустрічі вихідців із затоплених сіл активно побутують і в постійних фольклоризованих мотивах у спогадах людей, і під час громадських комеморативних практик. Ці процеси набули активності десь від початку 2000-х рр. і тривають до сьогодні, а історія затоплених сіл увійшла в офіційну меморіальну культуру тих країв, де колись відбулося переселення і затоплення.

Ці спостереження підтверджують спогади респондентів. Ось фрагмент інтерв'ю, записаного в м. Переяслав із Ревеогом Василем Микитовичем, 1945 року народження, що з'явився на світ у нині неіснуючому с. Комарівка, працював адвокатом у юридичних структурах: *Займатися вplotну Комарівкою ми стали, коли вже діти почали працювати в музеї [Національний історико-культурний заповідник «Переяслав». – І. К-Ф.]. – /– Як ви можете розказати про цю історію. Як зараз: якимось відновлюється пам'ять? Бо, я так розумію, що тривалий час про ці села нічого не було. / – Взагалі забули, що вони й були. Ніхто ніде не згадував. Почали згадувати з боку Іващенка [Іващенко Віталій Павлович, голова громадської організації «Старий Дніпро» – І. К-Ф.] (РВМ)¹. Тобто тривалий час після переселення села ця подія не була в активному громадському дискурсі, про неї говорили хіба що в межах родини.*

Що сприяло активізації комеморативних практик, звідки виникла потреба меморіалізації історії затоплених сіл, чому ще недавно забутий колективний досвід постав на порядку денному колишніх односельців? Дослідниця колективної пам'яті Аляйда Ассман доходить висновку, що для таких процесів необхідно, щоб «сформувалося меморіальне співтовариство, яке не лише пов'язує із певною подією свої специфічні проблеми і чіткий публічний заклик, а й здатне надати своєму заклику узагальнену форму з її інституціональним усталенням»². Представники державної влади, які ініціювали спорудження ГЕС і затоплення територій, свого часу не були зацікавлені в широкому розголосі певної інформації, у приверненні уваги до знищення сіл, господарських угідь, історичних пам'яток. На виникнення такої ініціативи довелося чекати аж до початку 2000-х рр.

На нашу думку, аналізовані процеси доцільно розглядати в контексті змін у галузі меморіальної культури Європи. Так, «від 1980-х років виникають більш відкриті форми репрезентації історії, які стирають, здавалося б, очевидну різницю як між фактами і вигадкою, так і між історією та пам'яттю. Новим тут виявляється те, що індивідуальний досвід теж отримує визнання як можливість для розуміння емоційних та інших не менш важливих вимірів історії»³. Усноісторичні наративи зафіксували такі найпоширеніші форми комеморації досвіду переселення:

- зустрічі колишніх односельців;
- видання книг про затоплені села;
- ініціатива зі створення музею затоплених сіл.

У цій студії зупинимося на першому пункті переліку.

В усних спогадах про примусове переселення із зон затоплення, записаних автором у різних регіонах України впродовж останніх років (2014–2019), типовим повторюваним фрагментом є розповідь про щорічні зустрічі переселенців одного села, колишніх односельців: *Пару років назад було 30 років, як переселення було. То тут в долині вони, самі люди зібралися, пригласили тих людей, котрі були по других селах. І вони приїжджали сюди. А з Бакоти чоловік, вже він живе у Хмельницькому, він директор оркестру. І він звідти привіз своїх музикантів. Наші люди зібралися, варили уху, пригощали тих людей. То там було так багато людей, дуже багато! Тут Тарас (Горбняк), так як він вже на роботі,*

¹ Тут і далі аббревіатури позначають імена оповідачів, зазначені наприкінці статті.

² Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Бориса Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 250.

³ Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. Москва, 2016. С. 114.

приглашеніє, ну, пригласітельні откритки порозсилав, і ті люди з других сіл по-приїжджали сюда. То їм і музика грала, і столи гарні такі. Потому, вже після столу, бо я була тоди, після столу приплив той корабель, великий такий. І там жінки повбиралися в сорочки вишиті, сіли на той корабель, і він зробив круг. Набрали квіток багато і кидали ті квітки так, де хто жив. Співали пісні (ДТО); Зустріч в нас була односельців. /— Коли?/ — А 30 років як пройшло. Родина. Зустрічаємся всі на Маковея (плаче) (РНА); Перший раз ми в парку зустрілися. Там є два столи такі великі, там в шашки грають, в шахмати. Ми там розіклалися, з музикою: гармошка, бубон. /— І то було якраз на Зелені свята?/ — Да, на Зелену неділю. Сиділи, задували, плакали, співали, танцювали. /— А скільки людей прийшло?/ — Тоді десь десятків три. В нас в цьому году, напевно, було більше трьох десятків людей (РВМ); Є відомості, що вже в [19]90-х роках це усталена така традиція, можливо, якісь села приєдналися пізніше, але в цілому сім наших лівобережних придніпровських сіл і три з правого берега, які входили в Переяслав-Хмельницький район наш під час затоплення, наприклад, Зарубинці, село таке, то ті мешканці збираються в тих місцях, де їх найбільше зараз проживає. І в них є актив громадський. У кожному селі є своя специфіка, звичайно, але, як правило, це раніше правобережні села, то люди навідували їх, навіть перепливаючи катером, наймали там транспорт, і по воді (НТЮ); Ми ото 16-ий рік будемо зустрічатись. Зустрічаємся ми на вокзалі. З'їжджаються односельці. Хто приїхав — тут на вокзалі зустріли, заказуємо автобус і ідем на берег моря. Там у нас є місце, де ми зустрічаємся. Там накриваєм столи, варим юшку і все остальне (ГСІ); Ми перший год зачали зустрічатись в 2004 році. Ми зустрілися у кахве. У Переяславі, там було кахве. Ну, нам не понравилось кахве, і ми рішили: оце перву суботу серпня давай зустрічатись коло Дніпра. І ми оце тепер у Григорія Петровича, це його син, арендуємо. Звозим туди столи, там уже за столами сидимо (ППІ); Ми собіраємося кожний рік. Раньше собіралися, до двохтисячних років, первого травня, поки був транспорт — їздили туди, на свою землю, а тепер ми збираємося тільки в Зарубинцях, ой... Циблях. В Циблях — в останню суботу червня (ССФ).

Такі ж фрагменти характерні для письмових спогадів переселенців, надісланих на замовлення упорядників: «Тепер щороку в першу суботу серпня, якнайближче до дня св. Іллі, імені якого був приход у селі, підсінняни зустрічаються на рибальському стані біля Дніпра. На жаль, корінних підсінян з кожним роком стає все менше, але приїжджають їхні діти, онуки. Ми спілкуємося, згадуємо рідне Підсінне, його жителів, які відійшли у вічність, і завжди починаємо зустріч з улюбленої пісні про Дніпро, яка стала гімном затопленого села»⁴; «Кожного року, в першу суботу серпня збираються підсінняни на автовокзалі в місті Переяславі-Хмельницькому, а потім їдуть до Дніпра, щоб хоч здалеку подивитися на те місце, де було рідне село. З усіх усюд стежки-доріжки приводять земляків до Переяслава-Хмельницького [...] Вже дев'ять разів зустрічалися вони і домовляються й надалі берегти цю традицію»⁵; «З 2005 року зустрічі односельців стали традиційними. Вони збираються щорічно у першу суботу серпня на автовокзалі, а потім разом виїждять на берег Дніпра, де згадують про свою малу батьківщину — село Підсінне»⁶.

Розповідь про зустрічі переселених осіб із затоплених сіл — важлива складова авторського видання «Затоплена придніпровська цивілізація. Історія. Людські долі»: «Якщо хочете знати про справжній патріотизм, то приїжджайте на зустріч переселенців із затоплених сіл, які поминають не лише рідних, які пішли у вічність, а й свої села як найрідніше, що завжди знаходиться не біля серця, а в само-

⁴ Нам Підсінне тепер тільки сниться. Село у спогадах та документах / Михняк М. К., Зубер С. М. та ін. Київ, 2019. С. 354.

⁵ Там само. С. 380.

⁶ Там само. С. 412.

му серці»⁷. Видання містить спеціальний розділ «Зустрічі жителів затоплених сіл Старого і Нового Глибовів» (Чернігівська обл.), у якому вміщено близько сотні фотографій із таких комеморативних заходів⁸. Світлина зустрічей уміщені також у всіх виданнях серії «Затоплені села Переяславщини»⁹.

Цікаво, що жодних згадок про зустрічі переселенців немає у попередніх виданнях, присвячених історії затоплених сіл¹⁰. Не було також згадок про такі події від переселенців і в перших записах автора, датованих 2012 р. Не можна стверджувати, чи в той час уже такі зустрічі були численними в Полтавській і Кіровоградській областях, але точно можемо сказати, що описи зустрічей тоді ще не були типовим місцем наративів про переселення.

Для наведених фрагментів притаманні такі спільні семантичні та лексичні ознаки:

- акцент на добровільності заходів й активності його учасників: *самі люди зібралися, громадський актив, давай зустрічатися*. Про це наголошення свідчать численні активні форми дієслів на означення діяльності учасників: *зібралися, пригласили, приїжджали, привіз, варили, пригощали, зустрічаємся, приїжджають*;

- прагнення наголосити на масовості учасників зустрічей: *багато людей, було більше трьох десятків людей, так багато людей, дуже багато; Ніколи не було менше, як 50 чоловік* (ППП);

- згадка про урочистість події, її важливе суспільне значення: *музика грала, столи гарні, корабель великий такий, жінки повбиралися в сорочки вишиті, з музикою: гармошка, бубон*.

Описані оповідачами зустрічі – комеморативні соціальні практики, комеморація. Це поняття визначається як комплекс заходів з метою увічнення пам'яті важливих для суспільства людей, подій, місць. Вона тісно пов'язана з формуванням культурної пам'яті, яка «локалізується у формі бібліотек, колекцій, скульптур чи архітектурних споруд і темпоралізується у святкуваннях, звичаях, ритуалах. Крім цього, культурна пам'ять у перебігу історії потребує постійного тлумачення, обговорення й оновлення, оскільки її зміст засвоюється наступними поколіннями, і він повинен відповідати актуальним потребам, викликам сучасності»¹¹. Описані вище факти, а саме те, що розповідь про комеморацію стає частиною особистого спогаду, свідчать, що згадані меморіальні заходи вже стали складовою суспільної і культурної пам'яті в соціальній групі переселенців. У випадку переселеної громади колишнього села Підсінне ці розповіді вже зазнали відчутної фольклоризації, яка полягає в уподібненні й певній шаблонності фраз і структурних частин тексту: спершу розповідають про дату зустрічі, далі про її місце, потім – про від'їзд на берег Дніпра і спільну гостину.

Розповідь про визначення оптимальної **дати для зустрічі** переселенців – це також типовий мотив спогадів: *У нас є зустріч в селі, але вони там вирішують між собою. Оце зараз вони збираються в такі дні, коли десь хтось може здалеку приїхати (ЧОП). Іноді на храм збираються. / – Да, на храмове свято. В нас це на Іллю. Вже теперішні, як кажуть, день села – перша неділя серпня, а так – на храмові свята. Але така зустріч – то вони стараються, коли десь хтось звідкись здалеку приїде, щоб тоді більше. Оце в Колі, то вони збираються – остання неділя липня. Хто може – будь ласка там. Зберуться, поспілюються (РНМ). Найчастіше датою зустрічі переселенців села є день, коли в їхньому батьківсько-*

⁷ Кузьменко-Лісовенко Катерина. Затоплена Придніпровська цивілізація. Історія. Людські долі. Київ, 2018. С. 34.

⁸ Там само. С. 161–187.

⁹ Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах / Упоряд. М. К. Михняк. Київ, 2018; Нам Підсінне тепер тільки сниться...; Михняк М. Були над Дніпром Трахтемирів і Монастирок: Документи, спогади, світлини. Київ, 2020.

¹⁰ Горбняк Т. В. Бакота. Затоплена доля. Хмельницький: Поділля. 2004; Горбняк Т. В. Давня Бакота. Кам'янець-Подільський: Медобори–2006, 2008.

¹¹ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 58.

му селі було храмове свято. В Україні загалом і на Переяславщині зокрема цей день святкували навіть тоді, коли церква в селі вже була зруйнована, тому закономірно, що день колишнього храмового свята став датою спільних зустрічей. Щоправда, це правило не завжди працює. Так, у с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району храмове свято було на Миколая, двічі на рік. Ці дні не зручні для спільних зустрічей під відкритим небом щонайменше із двох причин: по-перше, це холодна пора року, а по-друге, може випасти будній день, коли люди не зможуть приїхати через роботу. Було вирішено збиратися на Зелену неділю: *«Але люди збиралися?/ – Да, люди збираються. Вони почали, мабуть, з [20]13 року збиратися. /– Ті переселенці?/ – На Зелену неділю, на Трійцю. /– То в них тоді храм був?/ – Ні, храм був на Миколая, два рази на рік. /– А чому так? Можже, тому, що це поминовення померлих? Чому так вони вибрали?/– Я скажу чому. Тому що Зелена неділя завжди попадає в неділю, і всі можуть приїхати. Не всі, но більшість може приїхати, а так – більшість на роботі, далеко. Але з'їжджаються з усієї України (РВМ).*

Зі спогадів переселенців – учасників комеморативних заходів довідуємося, що обов'язковими складовими зустрічі є гостина, виконання пісень, фотографування, комунікація між людьми. Проаналізуємо цей акціональний і предметний ряд комеморації.

Трапеза як колективне пригощання передбачає визначене коло учасників, у нашому випадку – це люди, які колись були односельцями, а також їхні діти, онуки. У традиційній культурі виконувала функції регламентації, комунікації, жертви, наділення долею. Упродовж трапез виголошували побажання здоров'я і добробуту. Спільне пригощання слугувало підтвердженням і закріпленням результату дії чи події. Спільна трапеза завжди була настільки важливою, що без неї обряд не вважали виконаним, а справу закінченою¹². Колективне споживання їжі учасниками зустрічей є своєрідним об'єднуючим актом, який допомагає колись єдиній, а сьогодні розпорошеній громаді підтримувати стосунки, відчувати свою спільність, єдність. Про певну ритуалізацію гостини на зустрічі переселенців свідчить, крім її обов'язковості, також наявність наперед визначених страв. Це передусім рибна юшка, уха: *«Наші люди зібралися, варили уху, пригощали тих людей (ДТО); Там накриваєм столи, варим юшку і все остальне (ГСИ); Ну, п'ятивідерна коструля юшки розходиться (ППП). Усталення рибної юшки, «ухи», як обов'язкової страви не випадкове – воно має історичну зумовленість, пов'язану з колишнім місцем проживання учасників дійства, адже всі затоплені населені пункти колись були розташовані поблизу води, а тому риба та різні рибні страви були постійними в раціоні мешканців затоплених сіл. Тобто це своєрідне прив'язування до минулого, актуалізація і спроба відтворення колишнього часу. На зустріч підсіння, крім юшки, готують також інші рибні страви: Ну, крім юшки ми ще купляємо там окорочка, м'ясо, хто що з дому приніс. Це ж не так, що я – хто катлетів принесе, хто риби. Кожний год риба «Просіл». Оце Соня робить рибу «Просіл». /– Це страва так називається?/ – Це фірменне блюдо. Юшка і риба. Ми так робим, як оселедці. Отак в кострулю, насолоємо, тоді розкладаєм по столах (ППП).*

Виконання **пісень** на зустрічах переселенців теж набуло певної традиційної форми, ритуалізації. Це стосується передусім громад тих сіл, де склалися, так би мовити, ініціативні групи, які беруть на себе організацію і проведення зустрічей. Так, на зустрічі колишніх односельців Підсінного першою виконуваною піснею є гімн села. Учасники знають його напам'ять, а також зберігають запис вербального тексту на папері: *«Співаєм, там музика, свої із села хлопці на гармошці грають, на баяні. Ми дуже співучі, дуже співучі. І це поки вони приїдуть у час дня, – у дванадцять збирались, у час дня вони вже під Дніпром. У нас вже юшка готова. Тоді становимось всі, фотографуємося. У нас є гімн села:*

¹² Валенцова М. М., Узнієва Е. С. Трапеза. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь* в 5-ти томах. Москва, 1999. Т. 5. С. 307–312.

*Дніпре, ти течеш віки,
Дніпре, серцю милий.
Води широкі, ясна далина (ППІ).*

А ось текст гімну, надрукований на папері, що зберігається у співанику наших оповідачів. Зберігаємо орфографію і пунктуацію тексту.

ПІСНЯ ПРО ДНІПРО – ГІМН ЖИТЕЛІВ с. ПІДСІННЕ

Ти течеш віки,
Дніпре, серцю милий,
Води широкі, ясна далина!
Любимо тебе,
Як батьки любили,
Наша ти слава й весна.

Пам'ята народ,
Скільки сліз і горя
Знали в минулім твої береги.
Та ворожу кров
Ти носив до моря,
Велетню наш дорогий!

Сяє Київ наш
У цвіту каштанів,
Світить степам Дніпрогесу зоря.
Устає в садах
Над тобою Канів
В славі живій Кобзаря.

Не забудь, Дніпро,
Як брати народи
В битві священній за тебе ішли.
У грозі твоїй
Дружби і свободи
Стяг бойовий підняли.

Біля буйних лоз та високих круч
На своїй росли ми землі.
Ой, Дніпро, Дніпро, серед темних туч
Над тобою мчать журавлі.

Ти дививсь на бій, мов прибій ріки,
Ми в атаку йшли в перегін.
Хто в Дніпро поліг, буде жить віки,
Якщо сміливо бився він.

Ворог ліз до нас, ятрив біль без меж,
Смертний бій гримів, як гроза.
Ой, Дніпро, Дніпро, ти у даль течеш,
І вода твоя – мов сльоза.

Кров фашистських псів, мов ріка тече,
І для них настав час негод.
Мов Дніпро у скрес, ворогів січе
Наша армія, наш народ!

Наведений текст є контамінацією двох авторських пісень. Перші чотири куплети – це пісня «Ти течеш віки», автор слів – Терень (Терентій) Германович Масенко (1903–1970), музика – Платона Майбороди (1918–1989)¹³. Наведений

¹³ Пісні та романси українських радянських поетів. 1917–1957 / Упоряд. Г. А. Нудьга. Київ: Радянський письменник, 1960. С. 372.

тут текст повністю збігається із публікацією у збірнику пісень, крім написання через дефіс слова *брати-народи*, і поданий під назвою «Пісня про Дніпро»¹⁴. У коментарях видання «Пісні та романси українських радянських поетів» упорядник Григорій Нудьга про цей пісенний текст подає таку інформацію: «Написана у 1949 р. у співпраці з композитором П. Майбородою. Пісню розповсюдили самодіяльні гуртки, хори, радіо. Надрукована окремим виданням у видавництві “Музфонд СРСР”, 1949 р. Увійшла до збірки “Київські каштани”, 1954, стор. 16»¹⁵. Тобто цей текст був тиражований і став популярним одразу після його створення. Ця популярність триває й до нашого часу.

Друга частина – це «Пісня про Дніпро», znana також як «Ой, Дніпро, Дніпро», яка є перекладом відомого пісенного тексту російською мовою «Песня о Днепре» на слова російського поета Євгена Долматовського (1915–1994), музика – Марка Фрадкіна (1914–1990)¹⁶. Автор перекладу – український письменник і перекладач Микола Терещенко (1898–1966)¹⁷. У виданні «Пісні боротьби та волі» (Київ, 1967) текст пісні має такі відмінності: «На своїй росли ми землі» – «І любили ми, і росли», «Ти дививсь на бій, мов прибіг ріки» – «Ти побачив бій, богатир-ріка», «Ми в атаку йшли в перегін» – «Ми в атаку йшли за Дніпро», «Хто в Дніпро поліг, буде жить віки, / Якщо сміливо бився він» – «Хто поліг в бою – славен у віках, / Бо загинув він, як герой», «Ворог ліз до нас, ятрив біль без меж» – «Кат напав на нас, ми пішли з Дніпра», «ти у даль течеш» – «хвиль бентежна гра», «І вода твоя – мов сльоза» – «А вода твоя, як сльоза», «Кров фашистських пісв» – «Хай фашистська кров», «мов ріка» – «як ріка», «І для них» – «Вже для них», «Мов Дніпро у скрес, ворогів січе» – «Як у повінь Дніпр, ворогів змете», «армія» – «Армія»¹⁸. Відомі також інші українські переклади тексту Є. Долматовського. Стверджуємо, що ця «Пісня про Дніпро» була добре відомою і популярною серед професійних та аматорських виконавців.

Важливо зазначити, що про пісню «Ти течеш віки» інтернет-ресурс «Українські пісні» дає таку інформацію: «Джерело: Почув на зустрічі підсінян на Дніпрі (село затопило Канівським морем). Підсіняни прийняли цю пісню як гімн свого села Підсінне, що було затоплене в 1967 році. Всіх розселили по інших районах Київщини. Щороку збираються на зустріч в м. Переяслав-Хмельницький. Дружно співають цей гімн» Дата публікації 01.09.2014¹⁹. Автор коментаря – Остап Цюцяк²⁰. Це свідчення ще раз переконує, що наведений пісенний текст справді звучить під час комеморативних заходів у виконанні колишніх мешканців Підсінного. Припускаємо, що ці пісенні тексти почали виконувати роль гімну села тому, що головним героєм їх є Дніпро, основна й дуже важлива річка життя підсінян. Усе ж, це, мабуть, не єдина причина.

«Песня о Днепре», написана 1941 року, стала однією із найвідоміших і найпопулярніших пісень про Другу світову війну. Вона була рекомендована до виконання ансамблями фронту, а її авторів відзначено високими державними нагородами. У післявоєнний час пісня і в російському, і в українських варіантах увійшла до репертуару ансамблів народної самодіяльності, її часто виконували на різних заходах. Це також сприяло тому, що наведений текст згодом став гімном села Підсінне. Водночас викликає здивування, що Дніпрогес, який по суті був причиною затоплення Підсінного, згаданий у цілком позитивному контексті: «Світить степам Дніпрогесу зоря». Робимо припущення, що пісня «Ти течеш віки» була популярною у репертуарі підсінянської самодіяльності ще до затоплен-

¹⁴ Пісні та романси українських радянських поетів. 1917–1957. С. 176–177.

¹⁵ Там само. С. 372.

¹⁶ Пісні Великої вітчизняної війни. Для вокальних ансамблів у супроводі бандур / Упоряд. В. Лобко. Київ: Музична Україна, 1982. С. 11.

¹⁷ Пісні боротьби та волі / Упоряд. Олександр Мінківський. Київ: Вид-во «Мистецтво», 1967. С. 317.

¹⁸ Пісні боротьби... С. 209.

¹⁹ Українські пісні–1. URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/9283889.html#songsfiles>.

²⁰ Українські пісні–2. URL: <https://www.pisni.org.ua/users/38730.html>.

ня, як і «Пісня про Дніпро», тому без тривалих пошуків склалося так, що ці тексти й стали гімном.

На нашу думку, не випадково також, що роль гімну виконують пісенні твори, де провідним є мотив боїв у Другій світовій війні. Інші не менш важкі історичні явища, як-от Голодомор 1932–1933 рр. чи вимушене переселення через будівництво ГЕС і затоплення, тогочасною владою були заборонені для публічного обговорення: факт Голодомору був цілком заборонений, а про ГЕС і все пов'язане з нею мова йшла лише в позитивній риторичі (*людей переселили з боліт, дали світло* тощо). Тож не дивно, що в музичному надбанні української культури немає творів, присвячених цим подіям. Натомість в офіційній політиці пам'яті Друга світова війна була постійно актуальною і дозволеною. Це посилювало ситуацію замовчування, витіснення, заміщення нею інших трагічних подій. Водночас самі оповідачі у спогадах вибудовують хронологічну лінію нещастя, які їм довелося пережити: *Наша життя – як велика трагедія. В мене мати була з 1900 года, а батько з [190]7-го году. В [19]17-м році була революція, в [19]22-м році була голодовка... [19]33-й год – голодовка, [19]38-й год – була іжевщина, забирали всіх комуністів, активістів і страчували. Потім в сорок першій році – війна, у [19]56-м почалася перестройка. Прийшли, хату обміряли...* (КАФ). Події Другої світової війни, які відбулися незабаром після трагічних 1932–1933 рр., поєднані ідеєю важких життєвих втрат²¹. Ця ж ідея є провідною в оповідях про переселення із зон затоплення, тому висловлюємо припущення, що для вшанування втрати внаслідок примусового виселення стала в пригоді пісня про війну, яка була добре відома і дозволена. Також вона не обтяжена ідеологічними чи партійними маркерами, містить численні асоціації й алюзії із творами Тараса Шевченка й народними піснями, що сприяло її популярності та збереженню дотепер у виконавському репертуарі колишніх мешканців придніпровського села.

Ще однією вагомою причиною усталення саме такого гімну є місце проведення щорічних зустрічей – на березі Дніпра (*У час дня вони вже під Дніпром* (ППІ)), де такі пісні цілком доречні й закономірні. Аналіз комеморативного хронотопу, тобто семантично маркованих місць у переселенському наративі та в соціальних меморіальних практиках потребує спеціальної студії. Тут лише принагідно зазначимо, що практично в усіх відомих автору комеморативних практиках місцем зустрічі є локація, розташована поблизу території затопленого села на березі водосховища. Показово, що підсіняни, які спершу зустрілися в кафе у Перемиславі, згодом змінили місце на побережжя Дніпра: *давай зустрічатись коло Дніпра* (ППІ). Нині це вже усталена локація: *У нас єсть місце, де ми зустрічаємось* (ГСІ). Наявність такого місця дуже важлива, оскільки конкретне місце, його семантичне навантаження принципово відрізняється від невизначеності простору: «Поняття простору містить потенціал планування, спрямований у майбутнє; поняття місця містить знання, яке стосується минулого»²². Стверджуємо, що вибір місця для комеморативних практик завжди виявляє залежність від минулого, а саме – від місця проживання, його географічних особливостей.

Учасники зустрічей залюбки виконують також інші пісні: *Співаєм, там музика, свої із села хлопці на гармошці грають, на баяні. Ми дуже співучі, дуже співучі* (ППІ).

Обов'язковою складовою аналізованих комеморативних практик стало **фотографування**: *У 12 збирались, у час дня вони вже під Дніпром. У нас вже юшка готова. Тоді становимось всі, фотографіруємось* (ППІ). Учасники прагнуть зберегти для себе пам'ять про зустрічі саме в такій формі. Тут важливо наголосити, що світлина стала дуже затребуваними, набули активного використання, так би мовити, вторинних формах меморіалізації затоплених сіл. Мається на увазі організація виставок старих і нових фотографій, укладення фотоальбомів, ви-

²¹ Див. про це: Коваль-Фучило І. Війна тлумачень і війна в тлумаченнях в оповідях про примусові переселення із зон затоплення. *Слов'янський світ*. 2019. Вип. 18. С. 70–80.

²² Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 238.

користання світлин у книгах, присвячених затопленим селам, на інтернет-сайтах, у приватних колекціях. Тобто фотоілюстрації стали обов'язковою складовою стратегії мобілізації уваги й до колишньої події затоплення села, і до сучасних комеморативних заходів. Старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Ревега Наталія Миколаївна стала автором стендової фотовиставки «Село Комарівка на Переяславщині», яка декілька днів була доступна для огляду в центрі м. Переяслав у травні 2019 р. На цій виставці демонстрували й старі, і нові фотографії. Наталія Миколаївна так розповіла про цей захід: *Виставка була присвячена зустрічі комарівчан, адже вони приходять, хочуть побачити, ми фотографій багато зібрали* (РНМ).

Наявність світлин із зустрічей переселенців у друкованих виданнях, побутування розповідей про ці зустрічі в спогадах людей свідчить про те, що історією стають уже власне зустрічі переселенців, причому ці події певною мірою «витісняють» пам'ять про саме переселення і затоплення села.

Щорічні зустрічі, які на Переяславщині вже набули статусу річниць, мають декілька важливих функцій. Так, річниця є комеморативним періодичним спогадом, який стабілізується, починає стосуватися необмеженої кількості людей (не лише переселенців, а й їхніх нащадків, усіх, кого цікавить історія та наслідки переселення), набуває протяжності в часі. «Спонтанність і ненадійність спогадів набувають у комеморації зовнішніх опор у вигляді ритуалів і символів»²³. Повторення і реактивація творять спільний досвід. «Згадування є поверненням за допомогою повторів, тому саме повернення стає повтором. Хоча повторюється не щось субстанційне, повтори створюють публічний, загальнодоступний хроно-топ для організованого повернення минулого»²⁴. Крім цього, учасники творять певне співтовариство, яке потребує публічної арени, де вони можуть демонструвати й сприймати те, що вони творять «визначену колективну ідентичність у анонімно індивідуалізованому демократичному суспільстві»²⁵. Ще однією функцією річниць є імпульс для наступних рефлексій. Тому закономірно, що внаслідок повторюваних зустрічей поступово виникають нові форми культурної пам'яті, а саме книги про затоплені села й ініціатива зі створення музею затоплених сіл. Ці форми активності потребують спеціального дослідницького аналізу.

СПИСОК ЗАТОПЛЕНИХ СІЛ

Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.
Жовніно Градизького р-ну Полтав. обл.
Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
Конилівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.
Кривчани Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.
Наддністрянська Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.
Підсінне Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

ОПОВІДАЧІ

Гич Софія Ігорівна, нар. у с. Підсінне Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 21.06.2019.

Дубенюк Тетяна Олександрівна, 1957 р. н. Запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21.07.2014.

Кам'янська Анастасія Федорівна, 1932 р. н., нар. у с. Жовніно Градизького р-ну Полтавської обл., з 1959 р живе у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Запис у с. Підгірне, 2012.

Нагайко Тарас Юрійович, 1980 р. н., нар. у м. Київ. Запис у м. Переяслав 20.06.2019.

²³ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 252.

²⁴ Там же. С. 253.

²⁵ Там же. С. 254.

Перчук Поліна Ігорівна, 1949 р. н., нар. у с. Підсінне Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 21.06.2019.

Ревега Василь Микитович, 1945 р. н., нар. в с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 20.06.2019.

Ревега Наталія Миколаївна, 1982 р. н., нар. у с. Воропаївка Іванківського р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 20.06.2019.

Сорокова Софія Федорівна 1937 р. н., нар. у с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Запис у с. Віненці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 22.06.2019.

Чиркова Ольга Павлівна, 1969 р. н., нар. у с. Кип'ячка Миронівського р-ну Київської обл., освіта вища. Запис у с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 22.06.2019.

References

Assman, A. (2014). *Dlinnaya ten proshlogo: Memorialnaya kultura i istoricheskaya politika* [Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics]; transl. from German by B. Khlebnikov. Moscow, Russia.

Assman, A. (2016). *Novoe nedovolstvo memorialnoy kulturoy* [New Dissatisfaction with Memorial Culture]; transl. from German by B. Khlebnikov. Moscow, Russia.

Valentsova, M. M., Uzneva, E. S. (1999). Trapeza [Meal]. *Slavyanskije drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar – Slavic Antiquities: Ethnolinguistic Dictionary* in 5 volumes. V. 5. Moscow, Russia, pp. 307–312.

Gorbniak, T. V. (2004). Bakota. Zatoplena dolia [Bakota. The Flooded Destiny]. Khmelnytskyi, Ukraine.

Gorbniak, T. V. (2008). Davnia Bakota [Ancient Bakota]. Kamianets-Podilskyi, Ukraine: “Medobory–2006”.

Mykhniak, M. K. (Ed.) (2018). *Zatopleni rai: Andrushy u spohadakh ta dokumentakh* [Flooded Paradise: Andrushy in Memories and Documents]. Kyiv, Ukraine.

Koval-Fuchylo, I. (2019). Viina tlmachen i viina v tlmachenniakh v opovidniakh pro prymusovi pereselennia iz zon zatoplennia [The War of Interpretations and the War in Interpretations in the Stories about Forced Relocations from Flooded Areas]. *Slovianskyi svit – Slavic World*, 18, pp. 70–80.

Kuzmenko-Lisovenko, K. V. (2018). *Zatoplena Prydniprovskia tsyvilizaciia. Istoriia. Liudski doli* [Flooded Dnieper Civilization. History. Human Destinies]. Kyiv, Ukraine.

Mykhniak, M. (2020). *Buly nad Dniptom Trakhtemyriv i Monastyrok: dokumenty, spohady, svitlyny* [There were Trakhtemyriv and Monastyrok on the Dnieper: Documents, Memoirs, Photos]. Kyiv, Ukraine.

Mykhniak, M. K., Zuber, S. M. (Eds.). (2019). “Nam Pidsinne teper tilky snytsia...”. *Selo u spohadakh ta dokumentakh* [Now we can see Pidsinne only in dreams. The Village in Memoirs and Documents]. Kyiv, Ukraine.

Коваль-Фучило Ірина – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ (вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна).

Koval-Fuchylo Iryna – PhD in Philology, a senior researcher at Department of Ukrainian and Foreign Folkloristics of the M. T. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology (Hrushevskoho Street, 4, 01001, Kyiv, Ukraine).

E-mail: koval-fuchylo@ukr.net

MODERN COMMEMORATIVE PRACTICES OF IMMIGRANTS FROM THE FLOODED VILLAGES (KYIV, KHMELNYTSK, CHERNIHIV REGIONS)

The article analyses typical fragments of narrative about forced resettlement from the flood zone, namely stories about annual meetings of migrants (former fellow villagers), based on oral historical memoirs written by the author in 2012–2019 and presented in relevant publications about flooded villages. The article objective is to describe and characterize modern commemorative activities of the residents relocated from the flood zone due to hydroelectric power plants construction. The scientific novelty is in that a little-known material on new forms of Ukrainians' modern ritual culture is introduced into scientific discourse. The study uses typological, structural & functional methods and that of field research. Today the most common social form of preserving cultural memory about the flooded villages is migrants meetings. This practice began in the 2000s and continues until now. The action and subject series of these memorial practices are described, namely joint meals, performing the village anthem, taking photos. Conclusions. Modern commemorative activities to honour the flooded villages are a quite new phenomenon in Ukrainian traditional culture. Due to reduplication and similar historical experience, former villagers' meetings in Ukraine different regions where the flood took place have the following common features. The initiative comes from the participants themselves; the meetings happen near the flooded settlement and include elements aimed to create a solemn atmosphere; the activities declared purpose is to preserve memory about the lost village. The stories about villagers-migrants' meetings have the following features: emphasizing the events voluntariness and its participants' activeness; emphasizing the meetings mass scale; mentioning their solemnity and important social significance.

Key words: oral history, forced resettlement, flooded village, commemoration, Dnipro.

Дата подання: 17 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 15 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваль-Фучило І. Сучасні комеморативні практики переселенців із затоплених сіл (Київська, Хмельницька, Чернігівська області). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 123–133. DOI: 10.5281/zenodo.4733973.

Цитування за стандартом APA

Koval-Fuchylo, I. (2021). Suchasni komemoratyvni praktyky pereselentsiv iz zatoplenykh sil (Kyivska, Khmelnytska, Chernihivska oblasti) [Modern Commemorative Practices of immigrants from the flooded villages (Kyiv, Khmelnytsk, Chernihiv regions)]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 123–133. DOI: 10.5281/zenodo.4733973.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

**Ченцова Вера. Киевская митрополия
между Константинополем и Москвой. 1686.
Київ: Дух і Літера, 2020. 632 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.4769265

© Д. Гордієнко, 2021. CC BY 4.0

Події Революції гідності та отримання Українською Православною Церквою синодального Томосу актуалізували церковне питання, зокрема в суспільно-політичній площині. Зрослий інтерес до Церкви в суспільстві знайшов відгук в історіографії та публіцистиці. Томос привернув увагу до подій втрати Українською Церквою фактичної автономії, якою вона користувалася до кінця XVII ст., коли була анексована Московією. Серед праць, присвячених передачі Київської митрополії від Константинопольської Церкви до Московської, на особливу увагу заслуговує зазначена книга Віри Ченцової. Вона складається з двох частин: 1) дослідницької та 2) публікації джерел, а також додатків. Фактично, дослідницька частина, у традиціях Київської археографічної комісії, є поясненням до опублікованих джерел, первісно книга й задумувалась як археографічна публікація джерел і лише згодом «перетворилась у “монографію” про отримання московським урядом патріарших грамот» на юрисдикцію над Київською митрополією (с. 240). Таким чином, книга є суттєвим продовженням 5 тому (ч. 1) «Архива Юго-Западной России» (К., 1872), першої корпусної публікації джерел з історії підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, деякі документи з якого републіковані у виданні В. Ченцової.

Водночас сама Київська митрополія в дослідженні постає лише об'єктом зовнішньої політики, зокрема, фактором Московсько-Османських відносин, що надає незвичного і, у той самий час, цілісного погляду на порушене питання. Відтак, цілком логічно, аналіз церковної політики гетьмана І. Самойловича віднесений на кінець, фактично – у висновки дослідження та в додану статтю «Митра київського владики Гедеона (Святополк-Четвертинського) та його титул (Попередні замітки)».

Як відомо, різка зміна геополітичного курсу Московського царства відбулася з підписанням Вічного миру з Річчю Посполитою 1686 р. та поразкою османських військ під Віднем 1683 р., що не могло не відбитися на українській політиці Москви, зокрема у церковній сфері. Цілком слушно В. Ченцова зазначає й певну зацікавленість (принаймні, не-заперечення) Варшави в поставленні київського митрополита московським патріархом, що мало б сприяти, з одного боку, послабленню протурецьких позицій в Україні, а з другого – притягненню Москви до війни з Портою. Досить провокативно дослідниця ставить вирішення питання про юрисдикцію Київської митрополії у контекст зовнішньої політики Франції, зокрема, її прагнення здобути права Католицькій Церкві на Святі місця і Гроб Господень, та плани Парижа відновити Східну (Візантійську) імперію з розподілом Порти між кількома європейськими державами. На думку В. Ченцової, саме католицькі претензії на володіння Святими місцями й спонукали схід-

них патріархів шукати прихильності православної Москви. Цією ж причиною дослідниця пояснює й відсутність у наступний період будь-яких спроб з боку східних патріархів повернутися до питання юрисдикції Київської митрополії. Проте дискусійною є думка, що цій самій меті сприяло протистояння Константинопольської патріархії з київським духовенством у богословських питаннях, зокрема, у питанні розуміння Євхаристії. Дійсно, католицькі впливи були відчутними в українському православ'ї, однак «Требник» Петра Могили, за яким жило київське й загалом українське духовенство, був затверджений Вселенською патріархією й використовувався в Російській Православній Церкві. Тому не зрозуміло, яких цілей у богословських дискусіях прагнули досягнути східні патріархи, передаючи Київську митрополію під управління московському патріарху, тим більше, як постійно наголошує авторка, – у тимчасове. У Константинополі добре знали й впливи київського духовенства в самій Москві, а не навпаки. Та й головним аргументом (офіційним) щодо перепідпорядкування Київської митрополії був географічний – віддаленість Києва від Константинополя. З іншого боку, дослідниця у кількох фрагментах наголошує на збереженні Москвою догматичної чистоти православ'я.

Для анексії Київської митрополії було обрано вдалий момент, коли Порто прагнула будь-що зберегти чинність Бахчисарайського миру з Москвою 1681 р. Звідси й усі вияви почестей московському й гетьманському посланцям та особиста аудієнція в султана, попри невисокий ранг дипломата, що дослідниця цілком слушно пояснює прагненням «османського уряду скріплювати відносини з Москвою» (с. 55). Про те, що вирішення питання лежало в політичній площині, промовляє й теза Георгія Левента, що «без візироваго указу» його вирішити неможливо, інакше патріарха «тотчас казнят» (с. 271).

Розпочинається дослідження з аналізу «Статейного списку» Нікити Алексеєва – московського посланця до Константинополя, відправленого в листопаді 1685 р., отже, вже після поставлення і висвячення на Москві київським митрополитом Гедеона Святополк-Четвертинського. Таким чином Н. Алексеєв, окрім врегулювання московсько-османських відносин, отримав «особливе доручення»: «добитись рішення синоду, яке б закріпило за московським патріархом юрисдикцію над Київською митрополією “навічно”» (с. 117), фактично *post factum*, що було потрібно для збереження зовнішньої законності неканонічного акту, хоча це було не перше звернення Москви з подібним проханням до Константинополя.

Переходячи до розкриття перипетій із пошуком рішення «вдівства» Київської митрополії, В. Ченцова аналізує причини, за якими вже десять років Київська митрополія була без митрополита, що зводяться фактично до польсько-московського протистояння в Україні, однак дослідниця замовчує, чому на той час уже майже тридцять років як київські митрополити не сиділи на митрополії в Києві.

Ситуація ускладнювалась наявністю в Кам'янці-Подільському митрополита з титулом патріаршого екзарха «всія Малия Росії»: «у той час, коли гетьман І. Самойлович і духовенство Київської митрополії у перемовинах з московським урядом намагалися відстоювати право київських владик називатись екзархами константинопольських патріархів, ця честь, як і почесний титул іпертима, вже були надані предстоятелю катедри османського еялету, що вважалась відновленою Галицькою» (с. 100). Загалом підрозділ II.2 «Заснування митрополії “Кам'янця і Подолії”» привертає особливий інтерес, позаяк в історіографії ця тема згадується лише побіжно.

Кульмінацією візиту Н. Алексеєва стали перемовини з єрусалимським патріархом Досифеєм. Попри намагання посланця оминати аудієнцію у візира, перемовини велися з відома османського уряду, позиція якого й була вирішальною, коли великий візир змусив Досифея більш прихильно поставитись до московських домагань. Проте сприяння османської сторони у вирішенні питання не втримало Москву від підписання вічного миру з Польщею, що унеможлилював збереження миру з Кримським ханатом та Османською Портою.

В історіографії усталилася думка, що Москва сфальсифікувала грамоту константинопольського патріарха, точніше трактувала її на свою користь. Як зазначає В. Ченцова, із точки зору Йоакима, «Київська митрополія знову опинилася нерозривно злиною з “Московським престолом”, себто отримання “прав” на Київ відбулось за запропонованим із Москви сценарієм, а не за тим, який викладений у листах Досифея Єрусалимського чи в рішеннях константинопольського синоду» (с. 188). Знаменно, що «майже всі грецькі грамоти, які опинилися в патріаршому архіві, ... пропали, найвірогідніше, в одній з московських пожеж XVIII століття». І документи, «що потрапили до київського митрополита і були доставлені в Київ, також виявилися втраченими з митрополичим архівом в якійсь із київських міських пожеж», і навіть «спроби виявити якісь записи про перемовини, що стосувалися Київської єпархії, в патріаршому або ж в османських архівах наразі не дали результатів» (с. 139–141). Отже, збереглися лише копії цих документів XVIII ст., що й дають змогу реконструювати уявлення про суть акту 1686 р.

У ключових питаннях перепідпорядкування Київської митрополії Московській патріархії В. Ченцова приходить до таких висновків:

1) Щодо хіротонії київських митрополитів, московський посланець Н. Алексеев подавав їй так, ніби константинопольський патріарх «Киевскую митрополию вручает святейшему московскому патриарху и впредь по нем будущим патриархом» (с. 319), що відповідало виданим йому інструкціям від московського царя та патріарха, останній особливо наголошував на «вічному» підпорядкуванні (с. 371). Однак, у грамотах вселенського патріарха чітко зазначено, що хіротонізуватися київські митрополити будуть на Москві лише, «егда приключится нужда» (с. 393 / 398, 403 / 405). Тому й В. Ченцова наголошує, що в патріаршій грамоті «мовилось про принцип церковного упорядкування (“домоправління”), що дозволяв тимчасово вирішувати складну проблему хоча й через порушення строгих правил-канонів, але при цьому виходячи з інтересів і практичної користі для вірних і церкви, щоби запобігти гіршому» (с. 149).

2) Константинополь залишав за собою першість, і київські митрополити мали поминати на літургіях спершу константинопольського патріарха й лише по ньому – московського: «доспоминает в первых пречестное имя вселенского патриарха, яко сущу источнику и началу и предвосходящу всех иже повсюду приселенный и епархий, потом патриарха московского, якоже старейшаго своего» (с. 394 / 398–399), і саме цей пункт «перекладач Посольського приказу передавав у досить розпливчатих виразах» (с. 155). Першість поминання константинопольського патріарха на всьому обширі Київської митрополії «однозначно вказувало на збереження константинопольським предстоятелем юрисдикції над Києвом» (с. 157).

3) Збереження особливостей і традицій Київської митрополії, з яких у грамоті був згаданий лише один звичай: обрання київського митрополита собором за дозволом гетьмана. Водночас Гедеон Святополк-Четвертинський «не отримав звичних до нього для київських митрополитів в XVII ст. титулів іпертима та екзарха “всея Росії”, якими офіційно йменувався Панкратій, митрополит Кам’янця-Подільського, себто “Галицький”. Відповідно і “Галицький” зникло з митрополичого титулу патріарших грамот» (с. 174). Хоча, як показує й В. Ченцова, і це загалом відомо в історіографії, утрата зазначених титулів київськими митрополитами відбулася внаслідок ініціатив московської патріархії з обмеження автономії Української Церкви.

Неоднозначно подається образ гетьмана І. Самойловича та його участь у подіях перепідпорядкування Київської митрополії. Попри те, що ініціатива обрання на Київську митрополію князя Гедеона Святополк-Четвертинського, із яким породичався гетьман, та висвячення його на Москві походила від І. Самойловича, дослідниця показує автономні устремління українського гетьмана, що йшли в руслі з вимогами київського духовенства і були спрямовані на збереження максимуму автономії Української Церкви з усіма привілеями, отриманими ра-

ніше від Константинопольського патріарха. У цьому ж керунку можна розглядати й прагнення гетьманської адміністрації зберегти титул митрополита «Київського, Галицького і **всєя Росїї / Маля Росїї**», що дало б можливість, принаймні формально, київському митрополитові поширювати свою владу й на українські та білоруські православні єпархії Речі Посполитої, а гетьману – мати свій вплив на Правобережжі. Цього досягнути не вдалося, однак вдалося здобути право обирати київського митрополита за дозволом гетьмана.

З другого боку, саме на І. Самойловича В. Ченцова кладе відповідальність за десятилітнє «вдівство» Київської митрополії, позаяк обрання Інокентія Гізеля по смерті митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського було «зовсім небажаним для гетьмана» (с. 88), чим дослідниця й пояснює довге приховування І. Самойловичем грамоти константинопольського патріарха Парфенія IV з дозволом на обрання київського митрополита. Натомість вибір гетьманом кандидатури Гедеона Святополк-Четвертинського пояснюється відсутністю тісних зв'язків останнього з київським духовенством. Відтак дослідниця ставить під сумнів уявлення про луцького владику як жертву «королівського свавілля», «православно-го мученика», що зазнав переслідувань від уніатів, пропонуючи погляд на нього як союзника у протистоянні гетьмана з київським духовенством. З іншого боку, «однією із причин приїзду луцького владики до гетьмана... могло бути також доручення Яна Собєського. Король намагався вести перемовини з Самойловичем із тим, щоби схилити його на свій бік» (с. 220). Висновки нові й перспективні, хоча й дискусійні. Як відомо, попри застереження Вічного миру 1686 р., незабаром по ньому на українських землях Речі Посполитої православна Церква фактично була ліквідована.

Дискусійним є й погляд авторки на причини зміщення патріарха Діонісія IV з константинопольської катедри. Традиційно акт детронізації патріарха пов'язують з передачею Київської митрополії Московській патріархії. Натомість В. Ченцова пропонує розглядати його в контексті ситуації, що склалася навколо ерусалимського патріарха та Святих місць.

Окрім магістральної теми, В. Ченцова детально розкриває перебування в Османській імперії московського посланця Н. Алексєєва, яке проливає світло на дипломатичну практику Порти, що важливо й для реконструкції історії українсько-османських відносин. Наприклад, привертає увагу, що в Адріанополі московський посланець відмовився зупинитися «на дворє жидовском», попросивши взамін «двор бусурманской или греческой» (с. 268). Окремо В. Ченцова зосереджує увагу на розкритті ролі «промосковського лоббі» в Османській імперії, яке складалося зокрема з українців чи осіб, пов'язаних з Україною, як то Зафірій Іванов, життя та діяльність якого пов'язані з Ніжином, киянин Степан Максимов та священик Парфеній Небозя. Інтерес «лоббі» полягав у їхньому зацікавленні «в подальшому сприянні московського уряду продовженню вигідної ділової активності на підконтрольних Москві чи промосковським силам територіях» (с. 116–117). Однак далі, в аналізі церковної політики гетьмана І. Самойловича, дослідниця задається питанням, чи не було це лоббі «прогетьманським» більше, ніж «промосковським»? І, дійсно, гетьман досяг суттєвого посилення своєї ролі в житті Київської митрополії. Однак арешт і заслання на Сибір унеможливили І. Самойловичу скористатися плодами нових реалій гетьмансько-церковних відносин в Україні.

Отже, у виграші залишилась одна Москва, яка разом із Києвом здобула не лише нову єпархію, а й апостольську традицію. Програло ж православ'я в Україні та Вселенський патріархат. В. Ченцова наводить уривок з листа константинопольського патріарха Каллініка II до валаського господаря від жовтня 1700 р., у якому той нарікає, що в Речі Посполитій «всі є супротивниками “нашої православної віри”, так що нині йому немає кому і писати, адже попередники “щасливці”-патріархи, “як би там не було, але підпалили весь дім”. Були б нині митрополити Київські “у нашій владі”, патріарх би міг “написати київському [митрополиту]” заради вирішення якихось проблем (очевидно, становища право-

слав'я на території Київської митрополії, в “Лехії”) через нього як намісника (ἐπίτροπος)» (с. 236). Лише через триста років ситуацію вдалося виправити зі здобуттям Томосу про автокефалію та поверненням Української Православної Церкви під юрисдикцію Вселенського патріархату.

Дискусійним видається й послідовне називання дослідницею Речі Посполитої «Польсько-Литовською державою» (с. 11, 18, 20 та ін.). Загалом в історіографії ця назва прикладається до наддержавного об'єднання Литви та Польщі, утвореного внаслідок акту Кревської унії (1385 р.) і такого, що припинило чинність з укладенням Люблінської унії (1569 р.), власне утворенням Речі Посполитої.

Отже, В. Ченцова переконливо й обґрунтовано показує спотворення Московою, фактично фальсифікацію, рішень Константинопольської патріархії щодо підпорядкування Київської митрополії. Відтак Українська Церква понад триста років перебувала в неканонічному статусі, а частина її залишається в такому стані й досі. Наприклад, Києво-Печерський монастир як ставропігіальний *de jure* належить до Константинопольської патріархії, а *de facto* – Московської. Тому коректніше говорити саме про анексію Української Церкви Московією у 1686 р., а не перепідпорядкування, що надійно підтверджується й опублікованими джерелами.

Під час публікації російських пам'яток застосовані принципи російської транслітерації, – відповідно до сучасного російського правопису та орфографії, що, на мій погляд, знижує інформаційний потенціал пам'яток XVII–XVIII ст. Натомість українські тексти передані з більшим ступенем наближення до оригіналу. Усі тексти, і грецькі зокрема, авторка публікує за сучасними правилами пунктуації та прописних літер. Видання документів супроводжено потрібними коментарями та кодикологічним описом. Інформаційна цінність опублікованих документів безсумнівна, особливо за умови неможливості доступу українських науковців до російських архівосховищ. Значний інформаційний потенціал містять опубліковані джерела й для мікроісторії, історії повсякдення, навіть історії клімату, наприклад, зазначено, що взимку 1685–1686 р. «в степи во всю зиму снегу не было» (с. 263), водночас по дорозі від міста Проводи до Адріанополя «был снег глубокий» (с. 266).

Серед опублікованих документів першочергове значення має «Статейний список» Нікити Алексеєва та грамоти константинопольського патріарха Діонісія IV та синоду. Їхня інформація доповнюється документами з підготовки місії Н. Алексеєва та І. Лисиці, листами єрусалимського патріарха Діонісія II та листуванням посланців із гетьманом І. Самойловичем. Отже, опубліковані документи суттєво доповнюють корпус джерел з історії підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії та загалом корпус джерел ранньомодерної України.

До видання доданий географічний, іменний та бібліографічний покажчик, що не лише полегшує користування книгою, а й закладає підґрунтя для подальшого дослідження теми. Сподіваюсь, і Віра Ченцова продовжить свої студії над історією ранньомодерної Церкви, зокрема української.

Дата подання: 10 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : Ченцова Вера. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. Київ: Дух і Літера, 2020. 632 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 134–138. DOI: 10.5281/zenodo.4769265.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2021). *Retsenziia : Chentsova Vera. Kyevskaia mytropolyia mezhdou Konstantynopolem y Moskvoyi. 1686. Kyiv: Dukh i Litera, 2020. 632 s. [Review : Chentsova Vera. Kiev metropolitanate between Constantinople and Moscow. 1686. Kyiv: Spirit and Letter, 2020. 632 p.]*. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 134–138. DOI: 10.5281/zenodo.4769265.

**Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним
подвигом неустанної праці» /**

Автори: С. Іваницька, Т. Демченко.

Київ: Парламентське видавництво, 2020. 568 с.

DOI: 10.5281/zenodo.4756164

© М. Блакитний, 2021. CC BY 4.0

У 2020 році світ побачила книга «Сергій Єфремов: Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці», яка вийшла у серії «Політичні портрети» «Парламентського видавництва». Назва монографії розкривається читачу в її змісті та розповідає про життя, титанічну громадсько-політичну та наукову діяльність видатного українського вченого, публіциста, академіка Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939). Представник «Розстріляного відродження», яскрава, унікальна, неординарна і творча постать, багатогранна особистість, життя якої скінчилося трагічно, як і доля багатьох представників української інтелектуальної, наукової та культурної еліти, С. Єфремов більш відомий як історик літератури, публіцист, критик, творець першої фундаментальної «Історії українського письменства» (1911 р.), академік Всеукраїнської академії наук, автор унікальних щоденників та мемуарів. Водночас він мало знаний як політик – активний учасник Української революції 1917–1921 рр., заступник голови Центральної Ради, лідер Української партії соціалістів-федералістів.

С. Єфремов, як і М. Грушевський, Б. Грінченко, Є. Чикаленко, В. Липинський та багато інших, своєю громадською діяльністю, творчістю, особистими якостями та внеском у розбудову національної культури й державності заслужив на те, щоб бути почутим, зрозумілим й належно оціненим нащадками. Це перше комплексне видання про маловідомого широкому загалу громадсько-політичного діяча С. Єфремова – результат багаторічної і кропіткої праці двох фахівців з української соціально-політичної історії, історичної біографістики, персоналістики, знаних дослідниць історії України ХХ ст. доктора історичних наук Світлани Іваницької та кандидата історичних наук Тамари Демченко.

Рецензована монографія – наукова біографія й водночас популярно написане дослідження життя й творчості визначної постаті в історії України, яка посіла гідне місце в пантеоні національних героїв. Водночас, ця велетенська особистість та її внесок у становлення української державності, збереження та збагачення національної культури, не оцінені належним чином.

Автори ретельно опрацювали наукові розробки попередніх дослідників щодо життя та діяльності С. Єфремова, заглибились у його творчу спадщину, упорядкували книгу згідно власного концептуального бачення та підготували до друку ґрунтовне академічне видання. Структурно воно поділене на переднє слово, одинадцять розділів, які складають науково-історичний блок, післяслово та іменний покажчик. Книга актуальна, модерна, спонукає до роздумів, написана на розлозі тлі тогочасної доби, добре документована, оскільки використане широке коло джерел – публіцистика, щоденники, мемуари, епістолярна спадщина, ілюстративний матеріал, документи, які дають змогу зануритися в епоху та оточення С. Єфремова.

Мова викладу книги, яку обрав авторський колектив, легка, зрозуміла й буде доступна кожному читачеві. Але, вочевидь, краще уявлення, розуміння того, що дослідниці хотіли сказати про С. Єфремова та його діяльність, досягнути їх

бачення головного героя, буде можливим тільки для підготовленого та вдумливого читача.

Протягом усієї монографії авторки намагалися розкрити С. Єфремова як поет, яка була віддана національній ідеї, відстоювала її всіма можливими засобами, своїм характером, принциповістю, працелюбством. «Простежуються основні ідеї, які керували в зрілому віці його починаннями – оборона української мови й літератури, обґрунтування самобутності української культури та її відрубності від культури російської, народолюбство, еволюціонізм» [с. 98]. Сергій Олександрович закликав виховувати культурного і морального українця задля становлення та добробуту держави. Для цього, на його думку, треба було «зробити надбання української класичної літератури доступним народу», для «привнесення національної свідомості в народні маси» [с. 147, 456].

Дослідницям вдалося в повній мірі розкрити і простежити сторінки біографії, становлення С. Єфремова як особистості, формування його світогляду, усі аспекти громадсько-політичної, наукової діяльності та особистого життя академіка.

Головним джерелом знань і поширення інформації у XIX – на початку XX ст. залишалися книги. Про роль книги, пізнання, жагу до читання у житті С. Єфремова говорять і автори дослідження, «власне, ця незвичайна як для сільської дитини пристрасть і стала підґрунтям для розквіту здібностей одного з найвидатніших інтелектуалів України» [с. 29]. «Побожне ставлення С. Єфремова до книги, можливо, й здивує сучасне молоде покоління, але так дійсно було. І це той факт минулого, який може бути взірцем принаймні для якоїсь частини молоді» [с. 30].

Автори наголошують, що політичні переконання Сергія Олександровича сформувалися під впливом ідей Т. Шевченка, О. Кониського, М. Драгоманова та І. Франка. «Можливо, з усіх вихованців О. Кониського О. Єфремов найбільше сприйняв його літературні смаки, значною мірою ідеологічні постулати» [с. 65]. «Одним із найбільш уважних читачів та відданих пропагандистів драгоманівських ідей був Сергій Єфремов» [с. 69]. У значній мірі світогляд поєднував С. Єфремова та Є. Чикаленка, що засвідчує збережений епістолярій.

Сергій Олександрович зображений як людина стилю. Його стиль – фахова публіцистика, тобто царина, де він відчував свою силу та виступав як автор наукових розвідок, рецензій, мемуарів – це простота й чіткість викладу, відвертість, об'єктивність, відкритість, уміння писати доступно про складне, ерудиція, глибокі знання. «У ході тривало видавничого марафону С. Єфремов досконало оволодів практично всіма ланками журналістської праці – від коректора до редактора. Працездатність цієї людини вражає» [с. 95]. Ця здатність дозволила йому стати відомим журналістом та видавцем до початку та під час Першої світової війни, якого дуже шанували конкуренти по цеху. «С. Єфремов фактично перебрав на себе функції головного організатора української періодики доби військового лихоліття» [с. 237].

Доба Української революції 1917–1921 рр. дозволила С. Єфремову провадити бурхливу діяльність як політику, відкрила перспективи для практичного втілення власних політичних поглядів. «Все, що виходило з-під пера С. Єфремова, було спрямоване на забезпечення революційних змін в Україні. С. Єфремов і його однодумці трактували федеративний устрій як зручну й найменш небезпечну форму для дозрівання суверенітету» [с. 377].

Відносини з сучасниками у Сергія Олександровича не завжди складалися добре, але, як і літературні критики, наукові опоненти, так і політичні супротивники поважали його принциповість та ерудицію. Автори книги неодноразово вказують на «шанування творчого доробку й постаті самого С. Єфремова, лицаря українського слова, глибокого знавця літератури, безкомпромісного публіциста» [с. 411].

Оцінка творчого спадку відомого громадського діяча дуже промовиста: «саме життя та культурологічний доробок можна вважати найбільшим внеском

С. Єфремова й в процес формування української нації, і в політичну боротьбу за суверенну державність: коли мова, культура, церква, традиції, зрештою сама історія, набувають статусу засадничих умов у боротьбі за існування» [с. 16]. Також переконливе судження авторів про значення щоденників і споминів Сергія Олександровича для української історії кінця XIX – початку XX ст.: «ці мемуари принаймні в українському духовно-інтелектуальному просторі не мають собі рівних» [с. 76].

Можемо стверджувати, що біографічно-меморіальне видання, яке підготували С. Іваницька й Т. Демченко, дозволяє чітко визначити риси характеру С. Єфремова, які акцентують дослідниці, а саме: високе почуття обов'язку, відповідальність, скромність, невибагливість, цілеспрямованість, працездатність, стійкість, шляхетність. Книга дає змогу наблизитися до розуміння емоційно-психологічного стану головного героя на різних етапах його життя. Сергій Олександрович мав вишуканий літературно-естетичний смак, багатий духовний світ, прагнув довершеності та не шукав слави.

Важко не погодитися з висновком авторів щодо несприйняття С. Єфремовим більшовицької влади. Він оцінює її прихід до Києва в січні 1918 р. як навалу монголо-татарських орд. Згодом він констатує: «більшовики грабували Київ, нищили місто, вбивали людей, як “суздальський князь Андрій Боголюбський”» [с. 379]. Академік об'єктивно підходить щодо власного бачення перемоги більшовиків й окупації ними України: «переможці, власне й перемогли тим, що гірші – з більшим цинізмом, з більшою нахабністю, безсоромністю, жорстокістю налігали нещасні маси. І тепер ці маси аж пишуть» [с. 478]. Сергій Олександрович як уважний спостерігач, який фіксував найдрібніші деталі, доходить висновку відносно передумов утвердження більшовизму, розкриває механізм формування людини нового типу, «розумієш і те викривлення людської психіки, що довело і до більшовизму, і до сучасної лютости, озвіріння, безкрайнього егоїзму. Од людей, яких роками третирували на убивстві, яких учили легковажити своє і чуже життя, свою і чужу особу – нема чого вимагати людяности» [с. 492].

Особлива увага в книзі приділена харківському процесу – справі «Спілки визволення України» (1929–1930 рр.), яка була покликана фізично й духовно знищити українську інтелігенцію, колишніх керівників та активних учасників Української революції. Наукова еліта намагалася протистояти більшовизму, який робив з українців рабів. Водночас, вона могла стати ядром у боротьбі за незалежність України, тому «партійно-радянським вождям мало було просто ізолювати лідерів громадського суспільства, наукової думки, інтелектуальної еліти, вони прагнули їх принизити, втоптати в землю, збезчестити» [с. 516]. Автори, погоджуючись із висновками дослідників справи СБУ, вкотре наголошують: «у цій справі все виявилось фальшивим – сама підпільна “контрреволюційна організація”, її наміри, докази слідства, патетика газетярів і письменників» [с. 537].

Можемо стверджувати, що Сергій Олександрович у пропонованій монографії постав як творець, митець слова, у деякій мірі романтик та ідеаліст. Радянська влада й політика державного терору зробила його прагматиком-провидцем, який застерігав сучасників і наступні покоління від підступності більшовизму. Постає С. Єфремова подана як цілісна й багатогранна, перед нами розкривається образ українського мислителя, філософа, науковця та політика-теоретика.

Прочитавши, розумієш, що не варто українцям нехтувати своїм минулим, забувати про виклики, які були й сто років тому. Варто розуміти й думати про те, що сучасна «Російська імперія» прагне знищення незалежної України, для чого використовує старі, але перевірені методи для дискредитації української ідеї та відомих учасників визвольної боротьби.

Підводячи підсумки, зазначимо, що поява таких видань явно на часі – вони сприятимуть заповненню лакун під час вивчення національного-визвольного руху в другій половині XIX ст., громадського-політичного життя України в першій половині XX ст. Науково-популярна монографія підштовхне підготовленого читача до власних висновків щодо перебігу та оцінки Української революції 1917–

1921 рр., радянської політики щодо проводирів національної культури та науки. Рецензоване видання є незамінним джерелом інформації для істориків, філософів, політологів, краєзнавців, літературознавців, працівників бібліотек і музеїв.

Дата подання: 23 квітня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блакитний М. Рецензія : Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» / Автори : С. Іваницька, Т. Демченко. Київ: Парламентське видавництво, 2020. 568 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 139–142. DOI: 10.5281/zenodo.4756164.

Цитування за стандартом APA

Blakytnyi, M. (2021). Retsenziia : Serhii Yefremov: «Tse zhyttia bulo odnym sutsilnym podvyhom neustannoi pratsi» / Avtory: S. Ivanytska, T. Demchenko. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2020. 568 s. [Retsenziia : Serhiy Yefremov: “This life was one continuous feat of tireless work ”/ Authors: S. Ivanytska, T. Demchenko. Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2020. 568 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 139–142. DOI: 10.5281/zenodo.4756164.

**ЗАУВАГИ ТА ДОПОВНЕННЯ ДО КНИГИ МИХАЙЛА ЖИРОВОХА
«“ЧЕРВОНІ” ПАРТИЗАНИ ДОБРЯНЩИНИ:
ЗА ЛАШТУНКАМИ РАДЯНСЬКИХ МІФІВ»**

DOI: 10.5281/zenodo.4769450

© Л. Студьонова, 2021. CC BY 4.0

Слово «партизани» у перекладі з латини, французької та італійської мов означає «прихильники, прибічники певної суспільної групи, партії». Це особи, які беруть участь у партизанському русі на окупованій противником території. Правила ведення партизанської війни закріплені в IV Гаазькій конвенції 1907 р. і Додатках до неї – Женевських конвенціях про захист жертв війни¹. Під час Другої світової війни антифашистський партизанський рух, або Рух Опору, виник у країнах Європи, а центром його стала Велика Британія, де опинилися на еміграції законні уряди Бельгії, Нідерландів, Норвегії, Польщі та інших країн². У Лондоні було розгорнуто радіостанцію Бі-бі-сі, котра розповідала про події в окупованих країнах Європи. Відчутний для загарбників партизанський рух існував у Польщі, Югославії, Франції, Греції, Чехословаччині, Данії, Норвегії та інших країнах. На базі 13-го управління ГУР Сухопутних військ і служби зовнішньополітичної розвідки Великої Британії (СІС/МІ-6) було сформовано Управління спеціальних операцій (УСО), яке займалося розвідувально-диверсійною діяльністю на окупованих територіях Європи, залучаючи до цього учасників Руху Опору (партизанів і підпільників).

Отже, європейські партизани мали свої центральні органи керівництва. Вони переживали ті ж самі труднощі, переслідування, розстріли, катування, спалення населених пунктів за допомогу їм місцевих жителів, що й радянські партизани³.

У Радянському Союзі двадцятих-тридцятих років минулого століття були підготовлені бази для ведення партизанської боротьби у випадку війни. Готувались не лише диверсанти, а й командири майбутніх партизанських загонів. Однак у 1937–1939 рр. більшість організаторів цієї справи були репресовані, а партизанські бази знищені або переобладнані для інших потреб. Історики пояснюють це тим, що в країні було проведено колективізацію, індустріалізацію та «велику чистку». Унаслідок індустріалізації Червона Армія одержала значну кількість найсучасніших озброєнь. Так виникла теорія про можливість бойових дій «малою кров'ю на чужій території». Адже доктрина про створення всесвітньої Радянської республіки, яку проголосив Ленін, жила в умах керівників тодішнього СРСР. У такій війні партизани були непотрібні. Ведення партизанської війни на землях України та Білорусії вже не передбачалося. Основу для майбутнього партизанського руху було ліквідовано. Тож з початком війни, який відзначився хаосом і безладдям, організацією партизанського руху одночасно займалися об-

¹ Партизани. *Юридична енциклопедія*. Київ, 2002. Т. 4.

² У 12-ти країнах Європи українці брали участь у Русі Опору, серед яких чернігівці Г. Вікторов, Ю. Микитенко (Франція), Г. Павловський (Чехія), В. Маро (Польща), Г. Охріменко, В. Улізко (Югославія), С. Мотчаній (Югославія, Албанія, Греція) та ін. Див.: Юр'єв Б. Далеко від Батьківщини: чернігівці у Русі Опору народів Європи та іноземці-антифашисти в підпіллі й партизанських загонах Чернігівщини в роки Другої світової війни. Чернігів, 2003. 62 с.: іл.

³ Преступления против мирного населения. *Нюрнбергский процесс*: сб. материалов в 8-ми т. Москва, 1991. Т. 5. С. 79–328.

коми партії, обласні управління НКВС, політуправління й розвідувальні відділи фронтів та армій без узгоджень і координації дій.

6 травня 1942 р. штаб Гітлера видав настанову для військ вермахту «Бойові дії проти партизанів», яка санкціонувала організацію фальшивих партизанських загонів. Міжобласні резидентури Зондерштабу «Р» (особливий відділ німецького контррозвідувального органу Абвер) вербували в такі загони місцевих молодих людей, заляканих можливими репресіями проти їхніх сімей у разі відмови від співробітництва з німцями, а також кримінальних осіб, дезертирів. Є інформація, що навіть у грудні 1941 р. фальшивий партизанський загін виявили і роззброїли радянські партизани в Корюківському районі. Усі фальшиві партизани були розстріляні у присутності селян із сусідніх сіл. Фальшивий партизанський загін було створено у червні 1943 р. на території Добрянського району⁴. Однак ця тема все ще належним чином в Україні не вивчена.

Міжнародне гуманітарне право визначає партизанів як учасників недержавних військових об'єднань, що не належать до регулярної армії та воюють проти окупаційного режиму ворожої країни. Партизани мають право на статус військовополонених у разі захоплення. Методами партизанської війни у тилу ворога є саботаж, диверсії, терор. На початку березня 2017 р. Україна заявила про свою готовність до виконання норм МГП⁵. Отже, було враховано світовий партизанський досвід під час Другої світової війни.

Про дії червоних партизанів останнім часом написано багато неприємних статей, з яких напрошується висновок, що партизанські загони в нашій країні були носіями смертельного негативу й руйнації. Сучасний німецький історик, доктор наук Себастьян Штоппер, дослідник партизанського руху на Брянщині, вивчаючи німецькі та радянські архіви, дійшов висновку, що цивільне населення опинилося між окупантами й партизанами, які намагалися залучити людей на свій бік, залякували, відбирали харчі.

«Утім, – вважає історик, – проводити між ними знак рівності не можна, я підкреслюю це й у своїй дисертації. Правда, партизани теж нападали на села, які працювали на німців, і теж тероризували місцеве населення (тому є багато доказів), але масштаби – зовсім інші. Націонал-соціалістична, расистська ідеологія визначила війну на знищення. Існував так званий “принцип відплати”, коли за допомогу партизанам спалювали цілі села, знищували цивільне населення»⁶. С. Штоппер констатує, що німці дуже боялися лісів. Засідки на партизанів вони влаштовували лише в населених пунктах. Не виявлено жодного випадку, щоб німці робили засідки в лісі. Працюючи з архівними німецькими документами, С. Штоппер дійшов висновку, що партизани змусили окупантів відчутти себе окупованими. Загарбники перебували у стані постійної паніки і погано прихованого жаху. Зворотнім боком цього жаху стала їхня параноїдальна жорстокість. Об'єктивний погляд історика, тим паче – німецького.

А от Михайло Олександрович Жирохов, військовий історик, автор книг і статей з історії локальних війн ХХ ст., поставив перед собою завдання розвінчати міфи про партизанський рух на Чернігівщині, показати, так би мовити, всю негативну сутність радянської партизанщини. Хоча до нього це зробили відомі історики Олександр Гогун та Анатолій Кентій, які видали збірник документів і матеріалів «“...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”

⁴ Студьонова Л. Зондерштаб «Р» як особливий відділ Абверу та його резидентури на Чернігівщині: на матеріалах «Карної справи №1683» Архіву УСБУ в Чернігівській області. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 118–128.

⁵ Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України». URL: <https://dovidnykmpz.info/social/nakaz-ministerstva-oborony-ukrainy-v-12/>.

⁶ Цит. за: Шуман Ефим. Почему историю брянских партизан объявили экстремистской. Интервью с Себастьяном Штоппером. URL: <https://www.dw.com/ru/>. 2012 року С. Штоппер захистив у Берліні докторську дисертацію, у співавторстві з брянським підприємцем А. Кукатовим видав книгу «Незаконний Брянськ. 1941–1943». 2014 р. тексти німецького історика внесено до російського Федерального списку екстремістських матеріалів (примітка редакції).

Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории» (Київ, 2006). У цій роботі практично вперше оприлюднені документи з архівів України, Росії, Німеччини й Польщі, об'єднані в розділи про комуністичний партизанський терор, грабежі, мародерство, бандитизм, пияцтво, сексуальне насильство та інше. Згадані документи вражають своєю жорстокою правдою й тим, що не одне покоління людей у Радянському Союзі виховувалися під якимось пропагандистським туманом.

Але повернемося до книги М. Жирохова «Червоні» партизани Добрянщини: за лаштунками радянських міфів⁷. Читаєш її і раптом розумієш, що це вже колись почуто і читано. Річ у тім, що М. Жирохов додержується тези попередніх авторів про те, «що першим партизанським загonom, який був сформований у Чернігівській області восени 1941 року і почав активно діяти, був партизанський загін Добрянського району», що командир загону Тихон Маркович Євтушенко нагороджений посмертно орденом Леніна і медаллю «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня⁸. А народився він, мовляв, у 1896 р. у с. Степанівці Сумського повіту Харківської губернії. Командування загonom прийняв десь у середині серпня 1941 р. До того ж, рішенням Чернігівського обкому компартії України призначений першим секретарем Добрянського підпільного райкому партії.

Почнемо розбиратися. Чи так це? За документами Центрального архіву міністерства оборони СРСР Т. М. Євтушенко, 1900 р. н., був призваний в армію 5 вересня 1941 р. Станіславським міським військкоматом Української РСР. Рядовий. Пропав безвісти. Дата вибуття – грудень 1943 р.⁹ Інше джерело подає таку інформацію: «Євтушенко Тихін Маркович, 1898 р., уродженець смт. Степанівка Сумського району Сумської області, українець, службовець. Командир партизанського загону. Пропав безвісти 20.06.42»¹⁰. На сайті «Пам'ять народу» Сумський облвійськкомат розмістив наступне: «Євтушенко Тихін Маркович – командир партизанського загону військової частини № 28245 пропав безвісти 20.06.1942 року. Дружина Євтушенко Анастасія Карпівна, Сумський район, с. Степанівка».

На мій запит до Державного архіву Івано-Франківської області надійшла копія документів щодо Т. М. Євтушенка¹¹ і серед них – «Особистий листок по обліку кадрів», який він власноруч склав 18 червня 1941 р. у Станіславі за чотири дні до початку війни. У цьому документі Т. М. Євтушенко назвав свій рік народження – серпень 1897 р., місце народження – с. Степанівка Сумського району Сумської області. Він ріс у бідній селянській родині, з дев'яти років працював, зокрема в економії Харитотенка, чорноробом на кондитерській фабриці в Сумах, рознощиком поштових відправлень волосного управління в Степанівці, переписувачем у волосного пристава в с. Михайлівка. У 1916 р. Т. Євтушенко став рядовим солдатом 222 запасного полку, який дислокувався в м. Александрополь, тепер Дніпропетровської області. До травня 1917 р. служив на Закавказзі, а після відомих революційних подій того ж року повернувся додому. З тих пір його життя було пов'язано з різними посадами, на які його призначала радянська влада. У грудні 1918 р. Т. Євтушенко став членом ВКП(б). До 1925 р. він очолював партизанський загін, ревком і виконком у Степанівці, воював у повстанському загоні Сумського напрямку, був членом окружного ревтрибуналу в Сумах, у цьому ж місті завідував юридичним відділом і робітничо-селянською інспекцією. З 1925 до 1926 рр. Т. Євтушенко перебував як слухач на дев'ятимісячних окружних курсах партпрацівників при ЦК КП(б)У, а в 1930–1933 рр. навчався в Київському інституті цукрової

⁷ Жирохов М. «Червоні» партизани Добрянщини: за лаштунками радянських міфів. Чернігів: Княжий град, 2020. 116 с.; іл.

⁸ Кузнецов Г. Несплачений борг. *Чернігівські відомості*. 1993. 29 січня. С. 6–8; Седень О. І. Городнянський літопис. URL: <https://sites.google.com/site/gorodnanskijlitopis/home>; Григор'єва Л., Григор'єв В. Герої Добрянських лесів. Чернігов, 2013. 257 с. та ін.

⁹ Перечень мобилизованных в годы Второй Мировой войны Станиславским ГВК, Украинская ССР, Станиславская обл., г. Станислав (по данным сайтов «ОБД–Мемориал» и «Подвиг народа»).

¹⁰ Книга пам'яті України. Сумська область. Суми, 1996. Т. 11. Сумський район. С. 602.

¹¹ Державний архів Івано-Франківської області. Ф. П-1. Оп. 2д. Спр. 193. Арк. 65–72.

промисловості, але з невідомих причин вибув з третього курсу. Опісля обіймав посади начальника політвідділу в радгоспах Волочиська Вінницької області, Носівки на Чернігівщині, директора Буряктресту в Харкові з 1937 до 1939 рр.

З червня до вересня 1939 р. Т. Євтушенко був слухачем Військово-політичної академії в Москві. Ось що він сам написав про це в автобіографії 3 липня 1940 р. (мовою оригіналу): «С июня 1939 г. был послан на военную подготовку в Военно-политическую Академию им. Ленина в Москве, где обучался 3 месяца, а в сентябре 1939 г. мобилизован в армию и направлен на западный фронт против поляков (комиссаром Глав. продсклада фронта). В октябре 1939 г. Военсоветом фронта был демобилизован и направлен в распоряжение Станиславского обкома КП(б)У на руководящую земельную работу. Где и работал начальником облозо». Він додав також, що в жодних антипартійних угрупованнях участі не брав, жодних «коливань» не мав. 3 січня 1941 р. Т. Євтушенко був затверджений завідувачем земельного відділу Станіславської обласної ради депутатів трудящих. За півроку, 18 червня 1941 р., він заповнить особисту анкету, де в графі «Відношення до військової служби» зазначить таке: зарахований до піхоти, група обліку 8, звання – старший політрук, до будь-якої частини не приписаний, йому надана відстрочка на проходження військової служби (термін не вказано), на обліку перебуває в Станіславському міському військкоматі.

До 30 червня 1941 р. м. Станіслав пережило кілька значних бомбардувань німецької авіації, але наземних боїв ще не відбувалося. 2 липня розпочалася поспішна евакуація військових частин (на той час штаб 12-ї армії КОВО розміщався в Станіславі) і радянсько-партійного апарату та силових структур міста. Від 3 до 10 липня 1941 р. відбувалися бойові дії, які увійшли в історію війни в Україні як Станіславсько-Проскурівська операція. Угорські та німецькі війська наступали, а радянські підрозділи вели оборонні бої та поступово відходили на внутрішні лінії оборони. Що в цей час робив Т. Євтушенко, ми не знаємо, але він точно не був евакуйований. За даними Сумського обласного військкомату, старшого політрука Т. Євтушенка 5 вересня 1941 р. приписали до військової частини № 28245, на базі якої був сформований партизанський загін на чолі з Т. Євтушенком. Всіх забезпечили спорядженням і зброєю.

Яким чином він опинився в Добрянці, окупованій німцями 25 серпня 1941 р., важко сказати. Чи було призначено Т. М. Євтушенка першим секретарем Добрянського підпільного обкому партії – теж питання. Справа в тім, що до кінця 1941 р. в Чернігівській області діючими вважалися Холминський, Корюківський, Іваницький, Грем'яцький, Ічнянський, Носівський, Семенівський, Остерський та Яблунівський підпільні райкоми партії. Лише в 1942–1943 рр. були створені Добрянський та ще сім інших підпільних райкомів партії¹². Добрянський партизанський загін імені С. Будьонного з'явився відповідно до наказу голови Чернігівського обласного штабу партизанського руху Ф. Короткова від 1–3 серпня 1943 р.¹³ Командиром загону призначено Г. П. Джалого. Звіт про діяльність добрянців у вересні – грудні 1941 р., затверджений 15 травня 1946 р., писала інша людина, а не Т. Євтушенко. У документі називаються нереальні цифри знищених партизанами ворожих ешелонів, залізничних мостів, дрезин, кількість людей у загоні тощо. Цей звіт використовують практично всі, хто писав про Добрянський загін.

Інтерес являє довідка оргінструктора відділу ЦК КП(б)У для оргінструкторського відділу ЦК ВКП(б) від 12 березня 1942 р. про чисельність і бойові дії партизанських загонів України. У документі за підписом завідувача інструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Н. Зленка міститься інформація про те, що в Добрянському районі Чернігівської області з жовтня 1941 р. до січня 1942 р. діяв партизанський загін під командуванням тов. Євтушенка (без ініціалів і без імені Ворошилова). За цей період партизани знищили товарний поїзд з продовольст-

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. К., 1972. С. 62.

¹³ Партизанська слава. Чернігівська область. Чернігів, 2011. С. 78.

вом і боєприпасами, 3 залізничні мости, 1 водокачку, чотири рази мінували залізницю. Внаслідок їх дій було знищено 121 німецького офіцера і солдата, 9 поліцаїв. Втрати загону становили 8 людей вбитими, 6 партизанів було поранено. 6 і 7 листопада 1941 р. Т. Євтушенко організував мітинг у Добрянці, на якому зачитав доповідь і промову Й. Сталіна, прийняті через радіоприймач. 18 листопада Т. Євтушенку доповіли про каральний загін у кількості 100 осіб. Він наказав прийняти бій, у ході якого було вбито близько 30 німців. Загін втратив 2 бійців вбитими і 2 пораненими. Залишатися на Добрянщині було небезпечно, і командир вирішує перебазуватися в с. Каменева Рудня Лоевського району Гомельської області. Але і тут німці їх вираховували – зав'язався бій, під час якого, за даними А. Зленка, партизани вбили 30 німців, самі ж втрат не мали¹⁴.

Одна промовиста деталь. М. Попудренко у своєму щоденнику 1 жовтня 1941 р. занотував: «Тов. Родимченко повернувся з розвідки, пройшов він багато і рішуче, але результати погані: щодо Тупичева мені ясно, щодо Добрянки і Городні – ні. Що зробили партизани цих районів? <...> В Добрянці: знищили водокачку». Коментарі тут, як мовиться, зайві.

Краєзнавець Олександр Седень з Городні, посилаючись на спогади очевидця, розповів, що Добрянський загін потрапив в оточення, з якого не всім партизанам вдалося вийти. У с. Семенівка Гомельської області Т. Євтушенка та трьох його побратимів місцевий староста видав мадярам. Загнаних у хату партизанів карателі підпалили, Т. Євтушенко загинув у вогні. Його тіло і тіло ще одного бійця було скинуто у скотомогильник¹⁵. Чи було саме так? Запит до Головного управління юстиції Гомельського обласного виконавчого комітету дав такий результат: «В документах архівного фонду Гомельської обласної комісії содействия в работе Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР, сведений о партизанском отряде Добрянского района Черниговской области во главе с Евтушенко Тихоном Марковичем, отступившим в д. Семеновка Терюховского сельсовета Гомельского района, а также о гибели Евтушенко Т. М. в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) не имеется. 14.12.2020».

Відповідь з Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) від 23.12.2020 р. була такою: «На Ваше звернення від 13.12.2020 повідомляємо, що у переглянутих документах Президії Верховної Ради Української РСР за 1942–1943 роки, відомостей про нагородження Євтушенка Тихона Марковича посмертно орденом Леніна не виявлено»¹⁶.

А далі у цьому ж документі міститься більш приголомшлива інформація: «Також інформуємо, що у переглянутій Колекції документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та обліковій картотеці Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років при Президії Верховної Ради УРСР (при Верховній Раді України) відомостей про участь Євтушенка Тихона/Тихона Марковича у підпільно-партизанському русі у роки Другої світової війни не виявлено». Так само і про нагородження медаллю «Партизан Вітчизняної війни» II ступеня.

Все це дає розуміння того, чому в радянський час практично не згадували про Добрянський загін 1941 р. та його командира Т. М. Євтушенка. Так, до книги «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію...», виданій у 1947 р., додано «Список партизанів – керівників партизанських з'єднань і загонів, що діяли

¹⁴ Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними: наук.-довід. вид. Київ, 2011. С. 256.

¹⁵ Седень О. І. Городнянський літопис. Гл. 30: Партизанські ліси. URL: <https://sites.google.com/site/gorodnianskijlitopis/40-партизанська-земля>.

¹⁶ Проте на сайті «Подвиг народу» розміщено Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1942 р. про нагородження Т. М. Євтушенка орденом Леніна. Хто представляв його до цієї нагороди, невідомо.

на території Чернігівської області»¹⁷. Ім'я Т. Євтушенка у ньому відсутнє з поясненням: за відсутністю точних даних у список включені не всі керівники партизанських загонів. Як так могло бути? Адже з 1946 р. по всій Україні централізовано збиралися звіти керівників підпільних організацій і командирів партизанських загонів на теренах окупованих областей.

Г. С. Артозєєв, Герой Радянського Союзу, командир загону в з'єднанні О. Федорова, в 1954 р. видав у Москві книгу «Партизанская бль». Жодного слова про Т. Євтушенка і Добрянський загін, де розпочинався його партизанський шлях, у ній не міститься. Книга починається з фрази «отряд разбит» (який саме – невідомо), а далі вміщене достатньо мальовниче оповідання про те, як він, Г. Артозєєв, і п'ятеро його супутників шукали вихід до партизанів і вийшли в розташування мовою було видано «Історію міст і сіл Чернігівської області». Марно шукати в ній будь-яку інформацію про Т. М. Євтушенка, а про загін взагалі згадується одним реченням: «Під час німецько-фашистської окупації у Добрянці організували партизанський загін». Апофеозом «забуття» стала публікація Указу Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1942 р. про нагородження партизанів орденами і медалями на сторінках збірника документів і матеріалів «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)», виданого в Києві 1978 р. Документ подано без першого розділу про нагородження осіб орденом Леніна. У цьому списку Т. М. Євтушенка нема. Відсутній він і в документі «Список партизанских отрядов и групп НКГБ СССР, действовавших на Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза», складений 6 вересня 1966 р. в обліково-архівному відділі КДБ при Раді Міністрів УРСР¹⁸.

Причина «забуття», можливо, полягає в тому, що керівники партизанського руху на Чернігівщині та УШПР України вважали Т. М. Євтушенка чужинцем. З'явився він невідомо звідки, знайшов добрянців, з якими його люди шкодили німцям, а потім окупанти загнали їх у пастку.

Лише в 1990-х рр. почали з'являтися перші публікації про Добрянський загін на чолі з Т. М. Євтушенком. І от ми маємо нову студію про них. У книзі М. Жирохова, на нашу думку, усе ж, попри бажання автора, не розкрито весь трагізм Т. Євтушенка і керованої ним партизанської групи перших двох осінніх місяців 1941 р. Сподіваємося, що наші вищезгадані нотатки доповнять картину діяльності тих, хто одним із перших починав збройний опір на Чернігівщині.

Дата подання: 10 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Рецензія : Зауваги та доповнення до книги Михайла Жирохова «“Червоні” партизани Добрянщини: за лаштунками радянських міфів». *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 143–148. DOI: 10.5281/zenodo.4769450.

Цитування за стандартом APA

Studonova, L. (2021). Retsenziia : Zauvahy ta dopovnennia do knyhy Mykhaila Zhyrokhova «“Chervoni” partyzany Dobrianshchyny: za lashtunkamy radianskykh mifiv» [Review : «Notes and additions to Mikhail Zhirokhov's book "Red Partisans of Dobryanshchyna: Behind the Scenes of Soviet Myths"»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 143–148. DOI: 10.5281/zenodo.4769450.

¹⁷ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.). Чернігів, 1947. С. 312–314.

¹⁸ ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 200. Арк. 2–3.

НЕКРОЛОГИ

«РІКА ЛЮБОВІ ПОЗА ЧАСОМ»: ПАМ'ЯТІ ЮРІЯ СБІТНЄВА

•

16 квітня відійшов у Вічність видатний руський письменник Юрій Миколайович Сбітнєв¹, великий друг України і неперевершений знавець давньої історії нашого міста. Завершилася епоха класичної російської літератури, останнім представником якої він був...

Юрій Миколайович переїхав до Чернігова в тяжкий час початку неоголошеної російсько-української війни, залишився тут, присвятивши останні роки свого життя написанню роману з давньої історії Чернігово-Сіверщини та її великої літературної пам'ятки – «Слова о полку Ігоревім». Ще у 2008 році він попереджав: «Если прольётся кровь между Россией и Украиной – произойдет мировой тектонический разлом». Як людина совісті та честі, як справжній російський інтелігент він добре розумів неправду цієї війни, тому й залишився назавжди на нашій – на своїй – землі.

Редакція «Сіверянського літопису» разом із близькими Юрія Миколайовича сумує про цю непоправну втрату. Висловлюємо щирі співчуття рідним і друзям ЮН (як шанобливо вони називали його між собою у листах) та впевненість, що книги Юрія Миколайовича Сбітнєва стали надбанням не тільки великої російської літератури, а й величній історії України та її культури.

¹ Ю. М. Сбітнєв завжди наполягав на визначенні себе як руського – не російського – письменника.

Щиро дякуємо багатолітньому літературному секретарю Юрія Миколайовича Ользі Гриньовій за її тепле душевне слово про нашого талановитого земляка.

* * *

Мы прощаемся с Юрием Николаевичем Сбитневым: добрым, красивым и светлым человеком. Юрий Николаевич – один из последних представителей русской классической литературы, прозаик, поэт, член Союза писателей СССР, Союза писателей России, Национального союза писателей Украины, лауреат Всероссийской историко-литературной премии «Александр Невский», Международной литературной премии им. Бояна, кавалер орденов «Знак Почёта» и «Служение искусству», в 2016 году он награждён медалью Национального союза писателей Украины «Почётный знак отличия» – «за весомый вклад в возрождение духовности и культуры украинского народа».

Юрий Николаевич прожил долгую, яркую и *многоподробную*, как он сам говорил, жизнь. Родился 8 октября 1931 г. в городе Верея под Москвой. Предвоенное и военное детство, голод, непосильный труд. После школы некоторое время работал грузчиком на верфи, служил в первых ракетных подразделениях ПВО. Затем работал на запуске первого в стране производства титана. Получил почти смертельную дозу облучения, и его могучее здоровье позволило ему выжить – одному из четверых. Учился в Литературном институте, работал в журналах «Смена», «Молодая гвардия», на Всесоюзном радио. Будучи собственным корреспондентом журнала «Огонёк», объездил всю Среднюю Азию, Кавказ, пешком обошёл весь Крым, пробовал себя в геологической партии на Дальнем Востоке, на Шантарских островах. Заветная детская мечта – найти реку Тунгуску – привела Юрия Николаевича в Сибирь. Кочевал с эвенками в междуречье трёх Тунгусок, замерзал в страшные морозы, изнывал от гнуса и зноя. Общение с простыми охотниками и великими шаманами, свидетелями «Тунгусского дива», позволило ему вплотную приблизиться к разгадке тайны главного события прошлого века. Этому краю, его людям посвящены 20 книг Сибирских повествований. Его книги изданы сотысячными тиражами и переведены на испанский, польский, чешский, немецкий, болгарский и другие языки мира.

Юрий Николаевич легко находил общий язык и с простым рабочим, и с президентом. Судьба позволила ему объехать многие страны: Чехословакию, Францию, Италию, Болгарию, Индию, Монголию... Юрий Николаевич был знаком и с Владимиром Высоцким, и с Евгением Моргуновым, и с Василием Шукшиным, и со скульптором Конёнковым, встречался с писателем Шолоховым, долгие годы дружил с писателем Виктором Астафьевым. Он тесно общался с космонавтами Юрием Гагариным и Евгением Леоновым, был желанным гостем в Звёздном городке.

В зрелом возрасте Юрий Николаевич с головой ушёл в прошлое нашей родины, говорил: «Я живу в XII веке». Для того чтобы ближе прикоснуться к корням Руси, переехал в Чернигов. «Я эмигрировал в Древнюю Русь», – шутил писатель. Исторический роман-диалогия «Великий князь», «Великая княгиня», к сожалению не законченная, многолетние исследования «Слова о полку Игореве» – его заглавные произведения последних лет. Стараниями Юрия Николаевича на Валу в Чернигове установлен памятник Игорю Черниговскому, герою его романа «Великий князь». Венцом его творчества стал роман *вне времени* «Река любви» – произведение о его мечте и о самом великом чувстве.

Здесь, на Черниговщине, – его родовые корни. Архивными изысканиями документально подтверждено, что род Сбитнева ведёт летосчисление на чернигово-северской земле с XVII века. Его прапрадед Сбитнев Иван Матвеевич, выходец из Новгорода-Северского, – инспектор Черниговской мужской гимназии, писатель, мемуарист пушкинской поры. В 2013 г. Юрий Сбитнев, переехав окончательно в Чернигов, получил вид на жительство в Украине как персону, пред-

ставляющая государственный интерес. Вернувшись к своим корням, он был счастлив жить на этой земле, говорил: «Чернигов – планета людей!»

Предавая тело Юрия Николаевича черниговской земле, мы провожаем его душу в вечность, к берегам его Реки Любви, а память о нём оставляем себе, как и его книги.

Ольга Гринёва

«ОБНАДІСНА ВЕСНОЮ»: СЛОВО ПРО ГАННУ ВАСИЛІВНУ АРСЕНИЧ-БАРАН

Цієї весни Чернігів зазнав великих втрат – 1 квітня відійшла у Вічність знана українська письменниця, поетеса, вчений-філолог та педагог Ганна Василівна Арсенич-Баран, людина надзвичайно світлої вдачі та великої любові до людей, до життя, до України.

*«...Навесні у бузкову завію
Віходиш небесну
І тримаєш на руках своїх*

Через осені весну», – написала колись про Чернігів, про його «українську красуню» – П'ятницьку церкву – Ганна Василівна. Вона любила весну – сонячну пору року, коли розквітає життя, сповнене надій. Тому, мабуть, і пішла у засвіти саме весною...

*Весна буяє, Боже мій, весна!
І знову вишень цвіт, і знову спів пташиний!
Несе букети запашні вона,
і сонця гімн, і клекіт журавлиний...*

Редакція «Сіверянського літопису» висловлює щирі співчуття рідним, колегам, учням цієї світлої та життєрадісної людини, яка так рано покинула наш світ. Ми дякуємо Світлані Молочко, подрузі та колезі Ганни Василівни, за написане нею слово на пам'ять нашої видатної землячки.

* * *

«Я люблю тебе, світе, із твоїми світами», – так казала наша світла, сонцесайна, мудра, талановита, людяна, справжня Ганна Василівна Арсенич-Баран. Її світ – це життя, наповнене яскравими кольорами, теплом сонця, бурхливим натхненням, глибокою вірою, ніжною музикою, щирою любов'ю до людей і радісною чистотою. Вона обнадіювала цей світ весною, яка «вже збирає у букети зорі / І натхненно сипле на людські шляхи, / Обвіває вітер далі неозорі, / І прощає Вічність світові гріхи».

Чи можна без болю говорити про неї в минулому часі? Жорстока реальність, яка породила порожнечу. Відійшла у вічність... Чому так рано? Чому за-

лишила і друзів, і рідню... *«Щоб запалити й там свою зорю? / Щоб мову нашу знали і в раю?»*

Ми ставимо ці запитання, і душа розривається від болю. Весь світ сумує. Оголена, обірвана струна, яка вже не грає своєї світлої мажорної мелодії. А життєрадісний сміх, який будь-який похмурий день перетворював на яскравий і сонячний, а тепло і глибина її світлих і мудрих очей?..

По собі Ганна Василівна залишила світ, сповнений подій і досягнень. Але ще скільки могло бути зроблене!

Народившись в с. Нижній Березів Косівського району на Івано-Франківщині (26 червня 1970 року), Ганнуся (так ми ніжно називали наше Сонечко) від дитинства вбирала в себе національні традиції, рідне слово, щирі віру, чуття великої української родини й наповнювала цим людей, які були поруч, відбираючи в цьому суперечливому світі справжні цінності від ілюзорних. Закінчивши Івано-Франківський педагогічний інститут імені Василя Стефаника, Ганна Василівна працювала вчителем української мови та літератури в школах Косівщини. А від 1998 року, переїхавши з чоловіком Мироном і сином Іваном в Чернігів, сколихнула своїм невичерпним талантом і майстерністю всю область, усю країну. Спочатку обіймала посаду вчителя української мови і літератури ліцею № 15 м. Чернігова, далі – методиста відділу суспільно-гуманітарних дисциплін, старшого викладача кафедри української мови і літератури Чернігівського обласного інституту перепідготовки працівників освіти. У 2014 році Ганна Баран успішно захистила кандидатську дисертацію з теми «Мова української християнської віршованої молитви XIX – початку XXI ст.». Від 2015 року завідувала кафедрою філологічних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, згуртовувала людей, які виконували й виконують спільну важливу справу – не лише доносити мудре Слово, а й підказувати, як з ним працювати. Понад 200 наукових статей із мовознавства і літературознавства, методичних посібників з української мови і літератури налічує науково-методичний і творчий доробок (на жаль, тепер спадщина) Ганни Василівни. Вона упорядковувала антологію української віршованої молитви XIX – початку XXI ст. «Молитва небо здійснює вгору» (2011 р.), уклала «Словник українсько-російських міжмовних омонімів» (2020 р.), Хрестоматію з літератури рідного краю (2021 р.). Учителюство залюбки користується її посібниками з розвитку українського мовлення, основних тем мовознавчої науки (у тому числі – із підготування до зовнішнього незалежного оцінювання), роботи літературної студії тощо.

А чого варті Безкоштовні курси української мови, передача «Звучи, рідне слово!», під час яких Ганна Василівна ділилася своїм досвідом щодо опанування рідної мови. А безліч науково-практичних конференцій, літературних читань (Кулішівські, Тичининські, Стрітенські), проєкт «Чернігівські педагогічні зустрічі» тощо.

Ганна Арсенич-Баран – член Національної спілки письменників України від 1998 року. Від 2011 року – заступник голови, 2016 року – голова Чернігівської обласної організації Національної спілки письменників України. Завдяки мистецькому таланту Ганни Арсенич-Баран ми отримали у спадок величезну кількість її художніх творів. І незважаючи на швидкоплинність часу, ми все одно будемо бачити її поетичний «рушник на калині» та «розквітлий глід», відчувати «тремтіння її гіацинтів», чути «музику черемхи», насолоджуватися чарівністю «буйнавої весни», яка «обнадіює» усіх нас. Ганна Арсенич-Баран є авторкою поетичних збірок «Рушник на калині» (1997 р.), «Музика черемхи» (1998 р.), «Розквітлий глід» (2001 р.), «Тремтять гіацинти» (2003 р.), «Обнадію весною» (2005 р.), «Чарує буйнава весна» (2018 р.).

Прозові збірки авторки: «Під райськими яблучками» (2001 р.), «У понеділок все буде по-іншому» (2003 р.), «Як зайде місяць» (2005 р.), «Солодкі слова» (2010 р.), «Хіба буває багато любови?» (2019 р.) – та романи «Тиха вулиця вечірнього міста» (2005 р.), «Радуйся, Невісто неневісняя!» (2018 р.), «Муська»

(2018 р.), збірка тавтограм «Авжеж» (2021 р.) розкривають ще безліч граней письменницького таланту Ганни Арсенич-Баран. Дійсно, не буває багато любови – ні до людей, ні до праці, ні до природи, ні до світу взагалі! І цю любов, зароджену навесні в безмірній енергії життя, світла і надії, подарувала нам світла Людина – Ганна Василівна.

*Хочу весь світ помістити в собі:
Коси берези, сніги голубі,
Крапельку сонця і крапельку сну,
Літо і осінь, зиму й весну.*

І нехай наша молитва небо здійсмає вгору! Світла пам'ять Світлій Людині!
Співчуття рідним і близьким...

*Коли зима не хоче більш страждати,
Коли звільниться сонце золоте,
Прийде весна і до моєї хати,
Прийде весна і косу розплете... (Ганна Арсенич-Баран).*

Світлана Молочко

ПАМ'ЯТІ КРАЄЗНАВЦЯ ТА ІСТОРИКА ОЛЕКСАНДРА ЛЬВОВИЧА ІЛЬІНА

•

Творчий шлях історика та краєзнавця Олександра Львовича Ільїна (народився 26 квітня 1956 р. у Верхньодніпровську на Дніпропетровщині – помер від коронавірусного ускладнення 9 листопада 2020 р. у Пінську) тісно пов'язаний з науковим журналом «Сіверянський літопис», який почав виходити у Чернігові у 1995 році. Часопис з другого півріччя того ж року став поширюватися за поштовою передплатою по всій Україні, а тому його можна було почитати в Глухові в бібліотеках. Саме це дало можливість тодішньому викладачеві Глухівського педагогічного інституту ознайомитися з виданням, тематика якого охоплювала великий регіон Сіверщини.

Уже в № 1 1996 р. «Сіверянський літопис» дав першу розвідку кандидата фізико-математичних наук О. Ільїна «Олександр Маркович – автор “Історії русів”?» (С. 75–79). Тоді дослідник висловив низку слушних зауваг щодо авторства відомого анонімного історико-політичного трактату (кінець XVIII-го – початок XIX-го сторіччя). Приємно, що ця його перша праця не загубилася, а постійно фігурує у напрацюваннях як важлива сходинка у дослідженнях цієї літературно-історичної пам'ятки.

У № 4 того ж року «Сіверянський літопис» насмілився опублікувати статтю дослідника «Пакт “Катерина II – Йосип II” та “Слово о полку Ігоревім”» (С. 55–58). Незважаючи на невелику кількість посилань, редколегія наважилася дати тоді автора-початківця з його претензійними тезами: мовляв, відома пам'ятка літератури створена у XVIII столітті. Зрозуміло, що О. Ільїн, так би мовити, вийшов на бій з великим колом титулованих дослідників «Слова», виклавши свої аргументи. Редакція, публікуючи його матеріал, все ж мала певний розрахунок: ми сподівалися на дискусію словознавців. І вона відбулася. В обговоренні міркувань О. Ільїна взяли участь Святослав Воїнов, Віктор Терлецький та інші вчені. Навіть через 17 років після виходу статті її тези обговорюються у науковій спільноті. Так, зокрема, співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, кандидат історичних наук Дмитро Гордієнко, пишучи про «Слово о полку Ігоревім»¹, досить багато уваги присвятив дискусії з нашим глухівським автором.

¹ Гордієнко Д. «Слово о полку Ігоревім» на сторінках часопису «Сіверянський літопис» (1995–2012). *Княжа доба: історія і культура*. 2013. Вип. 7. С. 272–294.

«О. Ільїн зробив висновок, – зазначив історик, – що автором прозового “Слова” була сама Катерина II, а поетичною мовою його, ймовірно, переклав Іполит Богданович, якого сучасники вважали генієм. У цьому аспекті Катерина II здійснила романтичну подорож по місцях “Слова”, а щоб підняти статус “свого твору”, з містечка Новгород-Сіверського зробила центр відповідного намісництва. Для імператриці це було навіть і символом єдності Росії, України та Білорусі. Однак імперська ідеологія “єдиної давньоруської народності”, всупереч наведеній думці, творилася, як відомо, не наприкінці XVIII ст., а лише від другої половини XIX ст. Спростовуючи авторство Катерини II, С. Воїнов резонно зауважив: “Чи мала достатньо таланту та знань з російської мови німкеня Софія-Августа-Фридеріка Ангальд-Цербська?... А чи могла бути атеїсткою володарка величезної держави, яка щоденно використовувала церкву заради укріплення своєї монархічної влади?”² Важко сказати, чи О. Ільїн продовжив шукати докази, аби заперечити своїм опонентам. Головне для нас у цій ранній публікації дослідника дуже важлива його позитивна риса – логічний аналіз зібраного матеріалу, нестандартне мислення, скептична оцінка попередніх напрацювань, піддавання сумніву загальновідомих істин. Його фахова математична освіта у цьому плані зіграла позитивну роль в історичному пошуку. Адже О. Ільїн як краєзнавець-початківець вибудовував свої перші дослідницькі праці на основі аналізу максимуму роздобутих доказів, несподіваною інтерпретацією їх в історичному контексті. А це дуже важлива складова у пошуку істини.

Перші публікації у «Сіверянському літописі» надихнули дослідника на нові розслідування, пошуки. Загалом за своє життя О. Ільїн опублікував у чернігівському часопису 14 своїх праць. Кожна з них несе свій інформаційний потенціал, актуальний і до сьогодні:

- Де ж народився Максим Березовський? *Сіверянський літопис* (далі – *СЛ*). 1996. № 6. С. 104–105.
- Деякі штрихи до портретів Павла Полуботка та Михайла Миклашевського. *СЛ*. 1997. № 3. С. 95–98.
- Віденський конгрес та «Слово о полку Ігоревім»: (відповідь Святославу Воїнову). *СЛ*. 1997. № 4. С. 29–33.
- Чи існував новгород-сіверський патріотичний гурток? *СЛ*. 1997. № 6. С. 125–130.
- Люди старої Сіверщини. *СЛ*. 1998. № 2. С. 82–92 (Родини Борзаківських, Коробок, Холодовичів, Шрамченків, Павло Ладинський).
- Брестські витоки «Разговора Великороссии с Малороссиею». *СЛ*. 1998. № 6. С. 159–163.
- Андрій Боболя і «Тарас Бульба». *СЛ*. 1999. № 1. С. 176–179 (Можливий прототип Андрія Бульби з повісті «Тарас Бульба»).
- Де шукати витоки білоруської національної ідеї, або хто написав поеми «Енеїда наживоріт» і «Тарас на Парнасі»? *СЛ*. 1999. № 3. С. 140–145.
- Іван Туманський і Олександр Радищев. *СЛ*. 1999. № 5. С. 161–163.
- Чому не з’явився білоруський «Кобзар» у середині XIX століття? *СЛ*. 2000. № 2. С. 161–162.
- Загадка Миколи Гоголя. *СЛ*. 2002. № 2. С. 131–132.
- Білоруська соціал-демократична громада Чернігівщини. *СЛ*. 2012. № 1–2. С. 61–63.
- Єпископ Анатолій (Станкевич) та виникнення білоруської національної ідеї. *СЛ*. 2013. № 1. С. 32–41.

Через родинні обставини О. Ільїн переїхав у 1997 році на постійне проживання у Республіку Білорусь. Працюючи у різних вузах у Бресті, Гомелі, Пінську, він не полишив краєзнавчі, історичні пошуки. Зміна місця проживання, наукового середовища вплинула на його орієнтири у пошукових студіях. Перед-

² Там само. С. 278–279.

усім дослідник шукав зв'язків нової для нього території із Україною, взаємодію українських та білоруських діячів. Творчий доробок загалом вийшов досить пристойний. Важлива у цьому плані укладена ним з односторонніми антологіями української літератури Берестейщини «До тебе, світе...» (Київ, 2003), монографія «За тебе, Україно... : з архіву в'язнів концтабору Береза-Картузька (1934–1935) часів II Річі Посполитої Польської» (Тернопіль, 2014). О. Ільїн до першої книги, зокрема, також написав передмову. Кілька публікацій історика на білорусько-українську тематику дав і «Сіверянський літопис», зокрема про єпископа Анатолія (Станкевича), білоруську соціал-демократичну громаду Чернігівщини тощо. Крім чернігівського часопису, в Україні праці О. Ільїна опублікували журнал «Пам'ять століть» (1998, № 5), «Сучасність» (1999, № 5), багато наукових збірників, «Енциклопедія сучасної України». Загалом в Республіці Білорусь дослідник написав близько 50 студій, тематично тісно пов'язаних з Україною.

До Чернігова О. Ільїн надсилав окремі номери журналу «Гістарычная Брама: гісторыя і культура Палесся», який він редагував з 2007 р., а також ксерокопії видань про мікротопоніми Білорусі, студії про татар Великого князівства Литовського. У свою чергу він отримував від «Сіверянського літопису» електронні видання та копії праць, які його цікавили. Така співпраця тривала до 2020 р.

Загалом творчий доробок Олександра Львовича становить більше 250 позицій, з них кілька навчальних посібників, монографій. Останні 15 років дослідник плідно трудився у Поліському державному університеті доцентом кафедри вищої математики та інформаційних технологій. Підсумком його фахових студій стала монографія «Математика: електронний навчально-методичний комплекс...» (Пінськ, 2015 р., 546 с.).

Світла пам'ять про редактора, історика, краєзнавця Олександра Ільїна на-завжди залишиться у наших серцях.

Сергій Павленко

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко.
Коректор В. В. Шуміло.

Підписано до друку 21.04.2021 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк.8,97. Обл.-вид. арк.13,18. Тираж 100 прим. Зам. 002.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com